

OUD RHENEN

KALKZANDSTEENFABRIEK VOGELENZANG
1914 - 2001

EENENTWINTIGSTE JAARGANG

JANUARI 2002

NO. 1

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Rabo-Rhenen 3970.24.037, Postbank 1211163
Leden : L. Bultje- van Dillen, Rhenen, tel. 0317-614058
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: KLM Aerocarto, 1998

Druk: Drukkerij Cunera b.v., Rhenen

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

KALKZANDSTEENFABRIEK VOGELENZANG

1914 - 2001

eenentwintigste jaargang

januari 2002

no. 1

De chirurg Dr. W.G. van den Berg (1859-1946), grondlegger van de Van den Berg-dynastie op Vogelenzang.

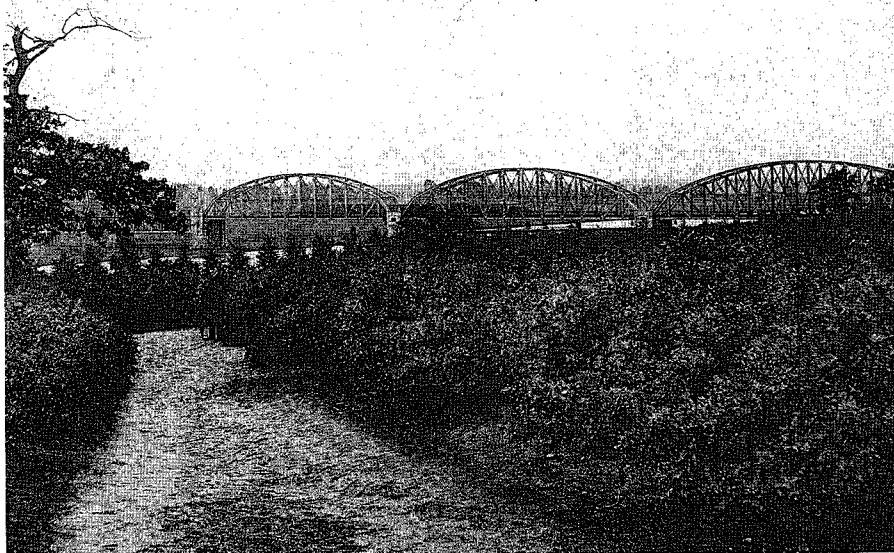
De Kalkzandsteenfabriek Vogelenzang

H.P. Deys

Rhenen heeft in de 20ste eeuw twee kalkzandsteenfabrieken gekend: de fabriek van Leccius de Ridder en Van der Heijden, en de kalkzandsteenfabriek Vogelenzang. De eerstgenoemde fabriek werd in 1992 gesloten, de tweede fabriek heeft in de zomer van 2001 haar poorten moeten sluiten.

In verband met deze recente sluiting wordt in het hieronder staande overzicht in het kort de geschiedenis van de tweede fabriek weergegeven.

RHENEN. Vogelenzang met gezicht op den Spoorbrug.

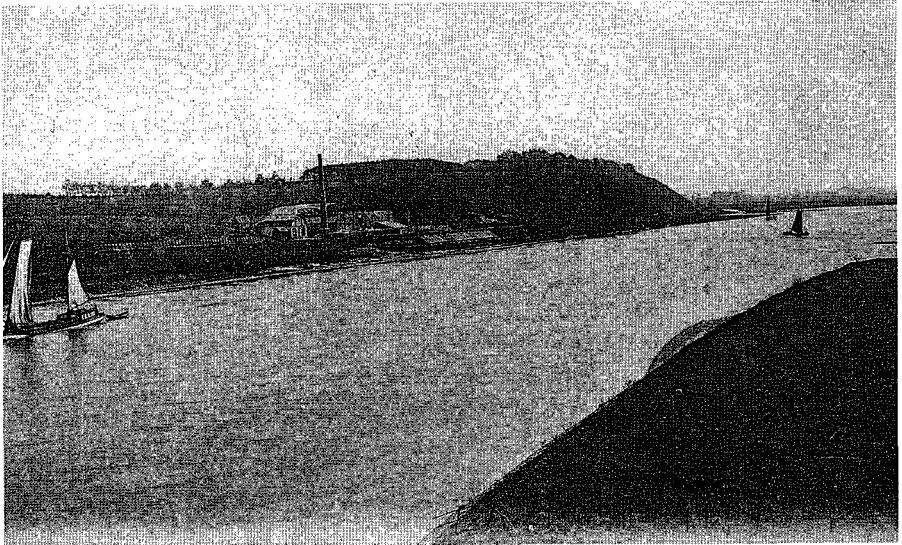

Ongerept natuurgebied strekte zich uit op de Vogelenzang aan de zuidwestelijke helling van de Grebbeberg, vóór de vestiging van de kalkzandsteenfabriek Vogelenzang. (ca. 1910).

De naam Vogelenzang behoort toe aan het zuidwestelijk deel van de Grebbeberg, dat tegenwoordig omsloten wordt door de oprit van de Rijnbrug, de Grebbeweg, de Grebbeberg en de Rijn. Deze naam bestaat al minstens 400 jaar: op een landmeterskaart van 1602, getekend door de Utrechtse landmeter Marcelis van Oort, staat als belending van een zeker gebied de naam: Voghelzancxse wech. Waarom werden uitgelezen op dit mooie stukje natuurgebied twee kalkzandsteenfabrieken gebouwd? Het antwoord is dat de belangrijkste grondstof zand voor de deur lag en wel ca. 30 à 40 meter hoog. De kiepwagentjes werden vol geschept en

Een blik vanuit de Grebbeberg op de beide kalkzandsteenfabrieken. In het huisje links heeft jarenlang J.A. Leccius de Ridder gewoond, later zijn weduwe. Het is thans in een grote villa omgebouwd. (1961).

Op deze prentbriefkaart van de zuidelijke helling van de Grebbeberg was de kalkzandsteenfabriek Vogelenzang nog niet gebouwd. In het midden de fabriek van Leccius de Ridder en Van der Heijden, ca. 1910.

ze reden de licht glooiende helling af, zó de fabriek in. Je kon blijven scheppen want de berg was zo hoog, dat de fabriek ook na jaren graven nog steeds dichtbij bleef. Het bergzand bleek uitermate geschikt voor de fabricage van kalkzandsteen, de korrelobbouw was juist en ook de vorm van de korrels was zeer geschikt om een goede pakkingsgraad te verkrijgen.

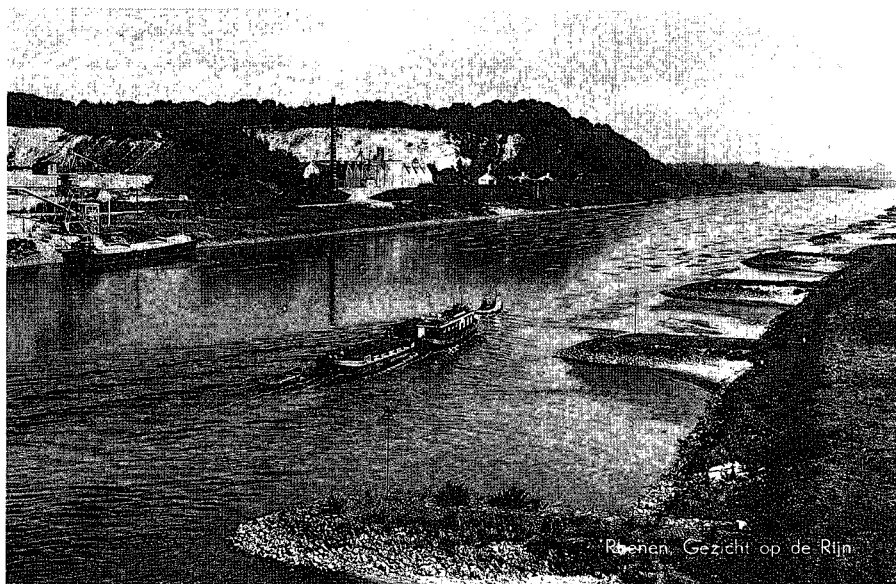
Voor de fabricage van kalkzandsteen is, afhankelijk van de gewenste drukvastheid van de steen een hoeveelheid van 8 gewichtsprocenten kalk en 92 gewichtsprocenten zand nodig. Grote verschillen zijn echter mogelijk.

De vindplaats is dus heel belangrijk. Kalkzandsteen verkrijgt zijn samenhang en sterkte door de inwerking van verzadigde stoom bij hoge temperaturen en hoge druk, waarbij zich een hechte verbinding vormt tussen kalk en zand. In de natuur zou dit proces eeuwen duren, door de inwerking van oververhitte stoom voltrekt dit proces zich in enkele uren. De druk in de ketel kan bij normale fabricage oplopen tot 10 à 15 atmosfeer, maar soms is 15 à 16 atmosfeer nodig.

Voor de chemisch geïnteresseerden volgt achterin een bijlage met de chemische formules, die dit proces verklaren.

Kalk kon worden aangevoerd via de trein uit België (station Rhenen) of per schip uit Duitsland. Het transport van de gefabriceerde stenen kon op zijn beurt weer gemakkelijk per schip geschieden. Hoewel Vogelenzang nauwelijks 500 meter verwijderd ligt van het Station Rhenen, heeft er in feite, voor wat betreft de kalk-

zandsteenfabriek, nauwelijks enig transport per spoor plaats gehad. Alles ging per schip of per as (vrachtwagen). Slechts nieuwe apparatuur, als grote ketels en dergelijke kwamen per spoor. Van daar ging het transport met de tram naar het dijkje ten zuiden van Vogelenzang, net voorbij de remise. Hier werden de ketels etc. voorzichtig van de helling afgerold naar de fabriek toe.

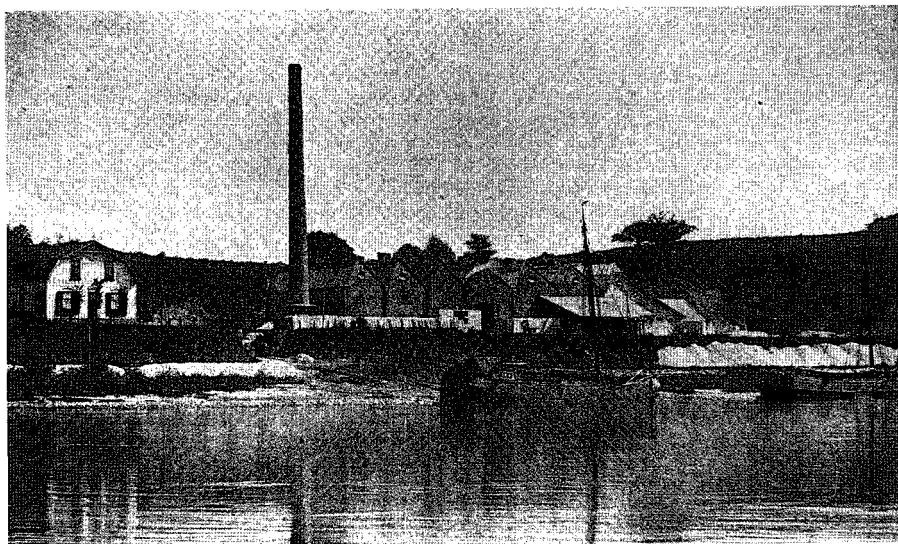

Hetzelfde punt als van de vorige foto, maar nu in de jaren 1960. Links Vogelenzang, midden Leccius de Ridder. De Grebbeberg heeft al veel zand prijs moeten geven.

Hoewel in dit artikel de geschiedenis van de kalkzandsteenfabriek Vogelenzang wordt behandeld, is het in historisch opzicht toch van belang in het kort de geschiedenis van het ontstaan van de eerste kalkzandsteenfabriek, die van Leccius de Ridder te beschrijven, te meer omdat alleen van deze fabriek de financiële gegevens uit de beginjaren bewaard zijn gebleven.

Op 21/02/1900 kwam bij het gemeentebestuur van Rhenen een brief van het Rijkstoezicht op het Stoomwezen binnen met verzoek 'de namen van de eigenaar of eigenaars van een in de gemeente gevestigde cementsteenfabriek aan de voet van de Heimenberg' mede te delen. In die tijd was de naam Heimenberg in plaats van Grebbeberg nog alom in gebruik.

De gemeente antwoordde het Stoomwezen op 26/02/1900 en gaf de namen op van Alphonso Lambertus Henri Hubertus van der Heijden en Dirk Leccius Leccius de

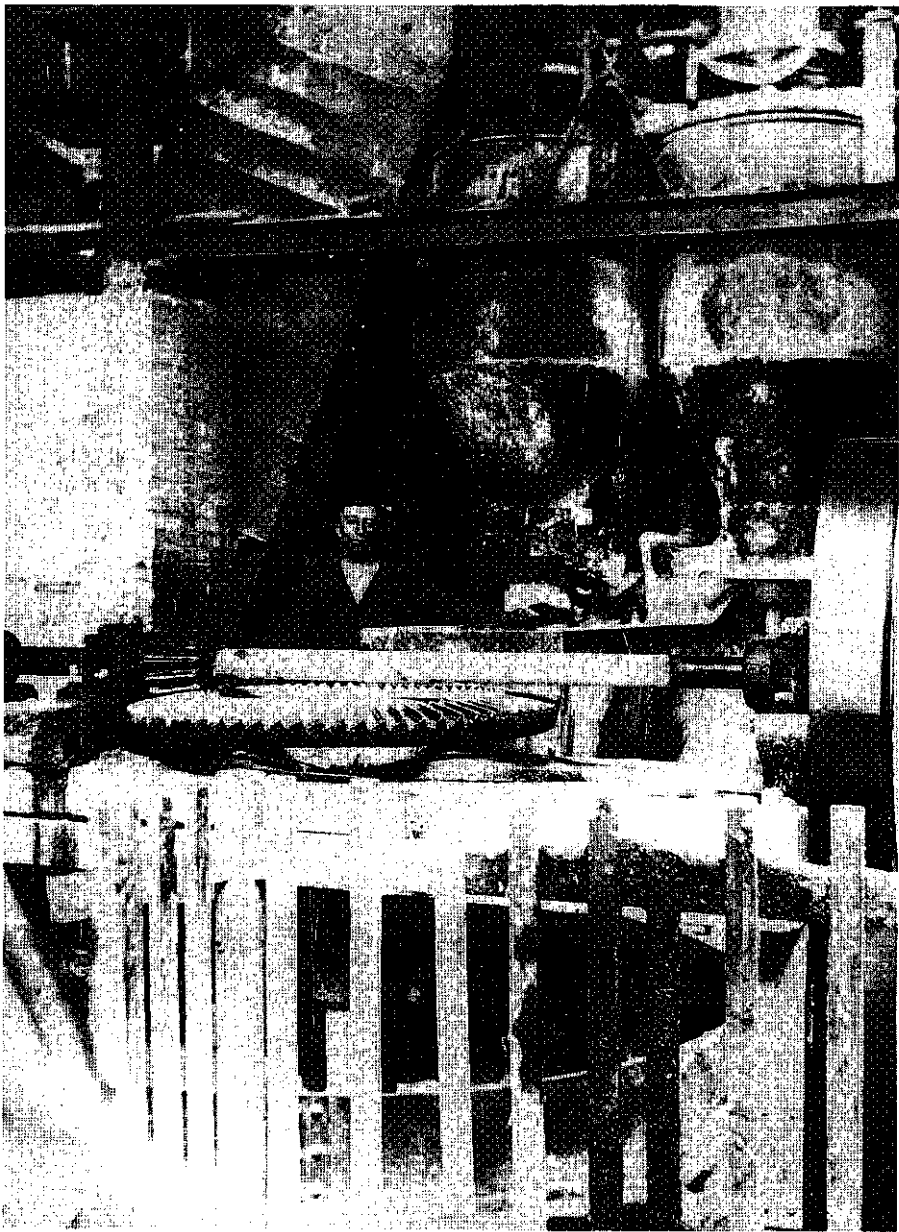

De fabriek van Leccius de Ridder anno 1910. Links in het witte huis woonde eerst de baas Hendrik Zonneveld, later Hendrik Spies, en nog later Van Eldik. Tenslotte heeft hier Dupont nog gewoond. De woning werd in de laatste jaren als kantoor voor de fabriek gebruikt

Ridder, beiden te Wageningen (firma Leccius de Ridder en van der Heijden). Van hen was een aanvraag ingediend voor een vergunning tot het oprichten van een stoom-zandsteen en pannenfabriek aan de weg onderlangs op het perceel E 881, welke vergunning was verleend door B&W op 02/01/1900. Tevens werd meegedeeld, dat de fabriek nog niet in werking was gebracht. In de aanvraag Hinderwetvergunning staat omschreven dat de fabriek aan de rechteroever van de rivier de Neder Rijn zou worden opgericht, tot het vervaardigen van 'steen en pannen welke na geperst te zijn in de daarvoor bestemde ketels worden verhard. De beweegkracht zou zijn een vaste stoommachine van 84 pk'.

Het Stoomwezen reageerde hier prompt op, en deelde op 05/03/1900 mee dat de bedoelde fabriek niet in werking mocht worden gebracht alvorens voldaan zou zijn aan de bepalingen der Stoomwet. Er was 'tot dusver nog niet eens een aanvraag om vergunning (ingediend), welke overeenkomstig art. 1 van het Stoombesluit tot uitvoering van die wet' was.

Het duurde nog tot 27/07/1900, toen er een bericht binnenkwam van de Commissaris der Koningin, waarbij vergunning werd verleend 'voor het gebruik van een stoomketel en twee stoomvaten, geplaatst in de kunst-cementsteenfabriek in Uwe gemeente'. Deze mededeling werd door de gemeente aan de heren Leccius de Ridder en Van der Heijden doorgezonden. Deze konden toen al snel aan de slag, want op 12/09/1900 zonden zij een brief aan de gemeente 'omtrent het in

Een oude foto van de kalkmengerij van Vogelenzang. Kalk en zand kwamen uit de beide silo's bovenin. Lud Renzen bedient de machine. Het stoof er nu niet, want de zaak lag stil. (ca. 1920).

De oude smederij met Hendrik Klok. (ca. 1920).

werking brengen eener stoomzandsteen en pannenfabriek'. De Woningwet van 1901 (ook voor fabrieken moest een bouwvergunning worden aangevraagd) was nog niet van kracht en er is daarom ook geen bouwvergunning met alle hierbij horende gegevens voor deze fabriek verleend. We moeten het wat dat betreft doen met de Hinderwetvergunning.

Het spreekt voor zich, dat er het een en ander aan het in werking brengen van zo'n fabriek vooraf was gegaan. Er moest van alles worden aangeschaft, zowel de allergrootste apparatuur als potjes met vet ten behoeve van het onderhoud. Omdat dergelijke informatie met betrekking tot Vogelenzang ontbreekt, maar wel beschikbaar is van de andere fabriek, volgt achterin in Bijlage II een klein

overzicht van enige aangeschafte apparatuur. Voor Vogelenzang geldt natuurlijk in grote lijn hetzelfde. We zien dan, dat de meeste apparatuur uit Duitsland afkomstig is geweest, het land waar ook de fabricage van kalkzandsteen werd uitgevonden en in 1880 werd gepatenteerd.

Naast enkele grote investeringen ten behoeve van de opbouw van de fabriek worden er vele kleinere posten in de bewaard gebleven boekhouding verantwoord, zoals bekleding voor de stoomketels en stoomleidingen, asbestband, staalplaat, klinknagels, drijfriemen, vet enzovoorts.

Er werd veel met plaatselijke ondernemers gewerkt, we zien bekende namen zoals de smid Bovenschen, en voorts aannemers, timmerlieden, metselaars etc.: D.J. Baars, D.M. Baars, Piet van Harpen, Joh. Smit, H.R. de Leeuw, Piet van Til, Ernst van Waveren en G.J. Roghair (voor geleverde houtwaren).

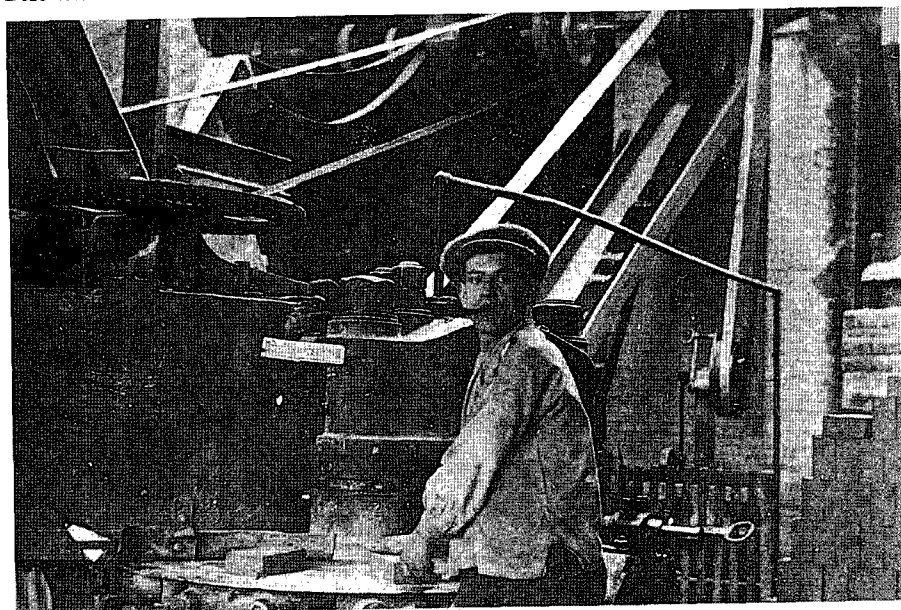
De eerste bankwerker-fabrieksbaas van de kalkzandsteenfabriek van Leccius de Ridder was Hendrik Zonneveld, die ook bij de fabriek woonde. Hij is diverse keren naar Duitsland (naar Meiderich) gereisd, zo blijkt uit de boekhouding. Er is natuurlijk tussen beide bedrijven Leccius de Ridder en Vogelenzang sprake

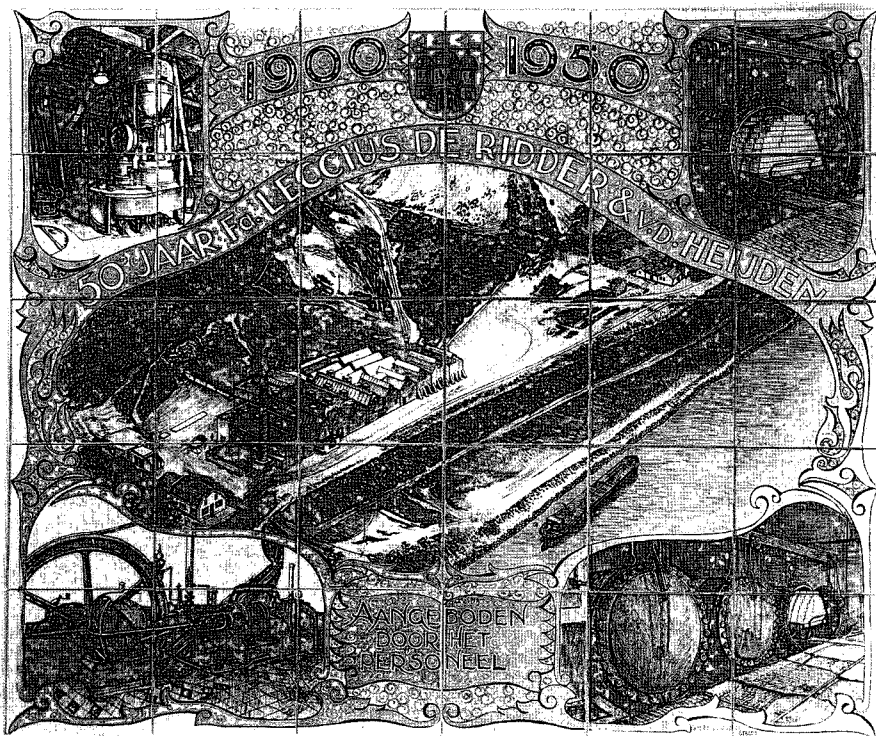
Enkele mannen bij een kiepwagentje. Alleen van Jaap Drost, onder, kon de naam worden achterhaald.

Deze kolomboormachine uit 1907 stond in de smederij. (ca. 1920).

Bart van Nieuw Amerongen aan de oudste eenmans draaiers. Op de achtergrond boven is de lange drijfslag te zien, die de verschillende machines aandrijft. (ca. 1920).

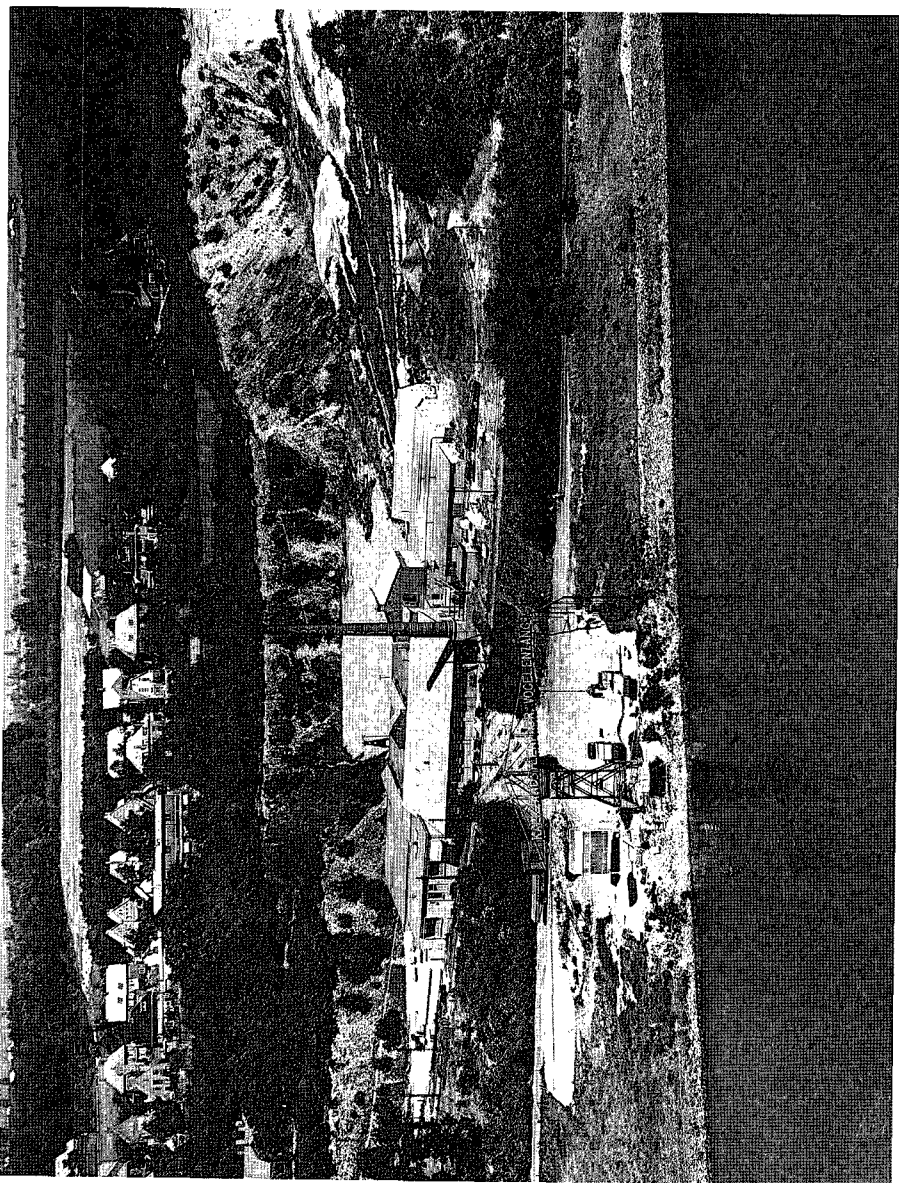

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van Leccius de Ridder in 1950 werd een prachtig tegeltapeau door het personeel aangeboden aan het bedrijf.

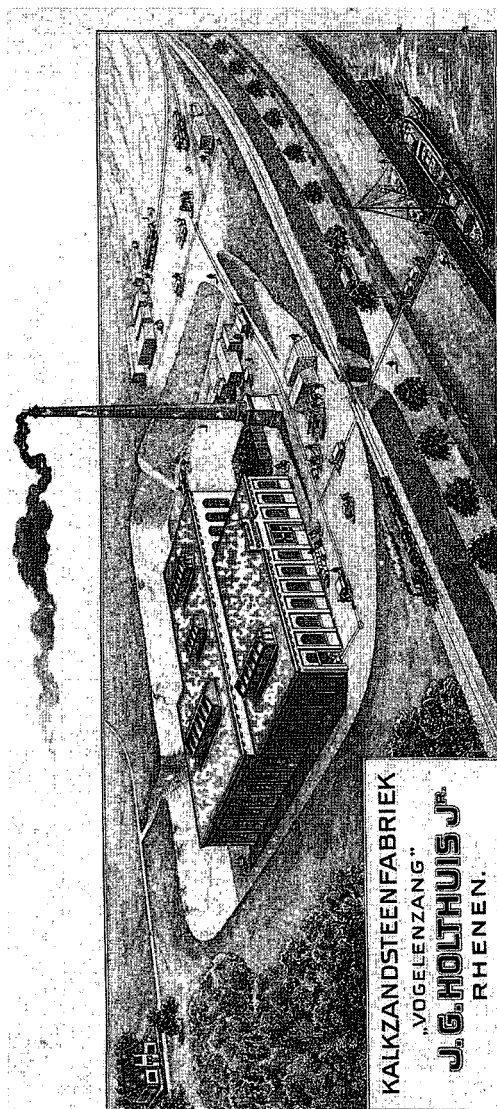
geweest van naijver of concurrentie. Veel is hierover niet bekend geworden, maar een aardig verhaal is het feit dat Schrijver, de toenmalige bedrijfsleider van Vogelenzang, gedurende de Crisisjaren wel eens bij de ingang van Vogelenzang klaar stond met doosje sigaren om hiermee de chauffeurs van vrachtwagens te lokken en ze dus weg te houden van het verderop gelegen concurrerende bedrijf. Ook Jan Looijen Sr. stond wel aan de ingang klanten te lokken, om voor 6 gulden de duizend, stenen aan de man te brengen. Tot zover de 'Leccius de Ridder'.

De Kalkzandsteenfabriek Vogelenzang

In Groningen had de firma Wigboldus naast zijn ovens om schelpen te branden een kalkzandsteenbedrijfje opgericht om de overvloedige kalk te verwerken. Door gebrek aan zand in het hoge noorden keek men uit naar een terrein elders in Nederland om de fabriek over te brengen.

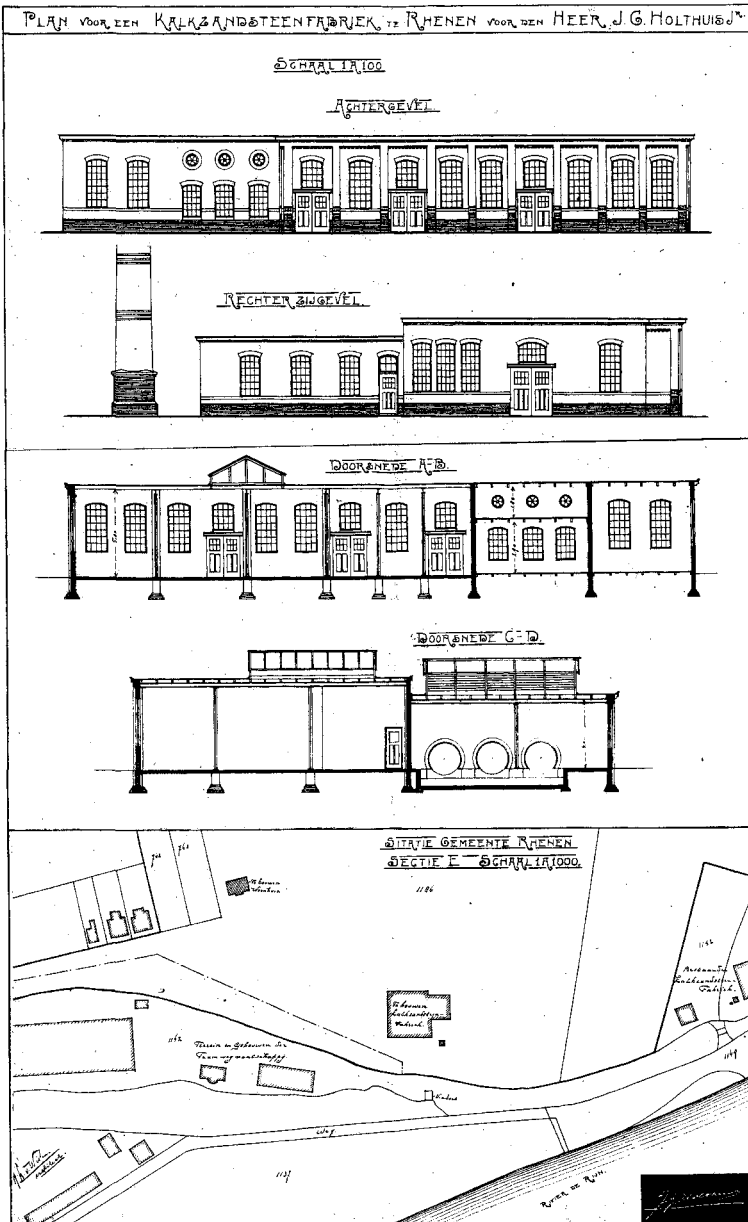

Op deze luchtfoto van juni 1948 is tevens een groot deel van de Grebbeweg zichtbaar. Links iets boven het midden staat de oorspronkelijke woning van Holthuis, later bewoond door Schrijver. Men was op dat moment bezig met het afbreken van het poortje, dat vanuit de fabriek onder de trambaan door naar de Rijn liep. Boven de grote afgraving rechts de villa 'Berghoeve'. (KLM Aerocarto N.V).

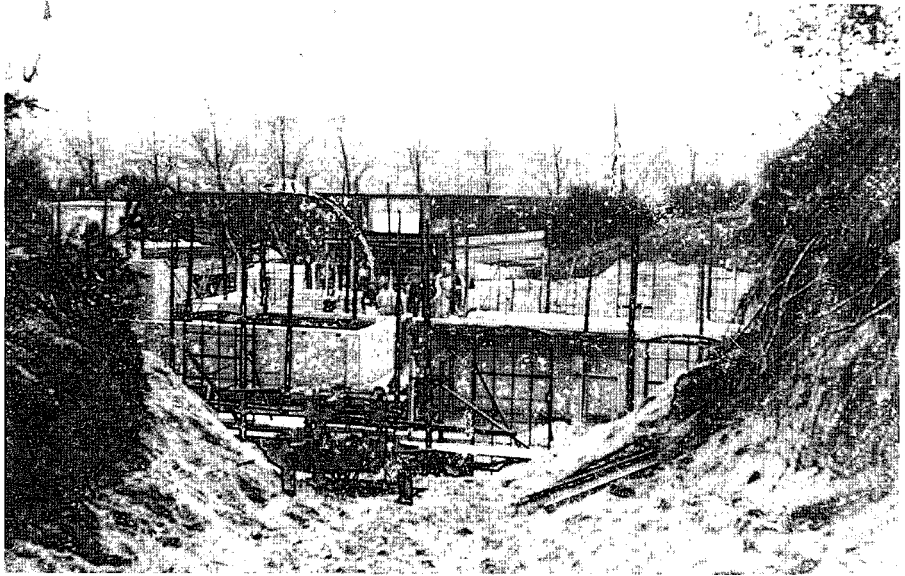

1920
Rhenen, October
Telefoon N° 30

In het begin van de twintigste eeuw waren de briefhoofden vaak prachtig versierd. Hier het eerste briefhoofd van Vogelenzang uit de tijd van Holthuis (1922). Het geeft een zeer geïdealiseerd beeld van de werkelijkheid. Linksboven de woning van Holthuis, later Schrijver. Over de trambaanweg loopt, net nadat het poortje was gepasseerd, de tram de locomotief ervan heeft er in werkelijkheid nooit zo uit gezien. Aan de loswal ligt een vrachtzeilschip, en een sleepboot.

De bouwvergunning (6/6/1914) voor de eerste bouw van 'een kalkzandsteenfabriek en een woonhuis', voor Joh. G. Holthuis. Architect was J.L. van Wissen.

De oudst bekende foto van de bouw van Vogelenzang, 1914. Het poortje of tunneltje, ten behoeve van de tram naar Arnhem, op de achtergrond te zien, was kennelijk het eerst gereed.

De aankomst van allerlei materiaal ten behoeve van de bouw van de nieuwe fabriek. De grote verhardingsketels, de autoclaven, overheersen het beeld. 1914.

Dit feit kwam de toenmalige burgemeester van Rhenen, Jhr. G.J.A. Schimmelpenninck ter ore. Deze woonde toentertijd op Heimerstein en kon het, volgens zeggen, niet al te best vinden met zijn buurman Geurt Leccius de Ridder, die onderaan de Greb woonde. Deze had namelijk in 1900 een kalkzandsteenfabriek opgericht op een terrein ten oosten van de spoorbrug, onder tegen de Grebbeberg aan. Omdat Schimmelpenninck grond ten westen van het

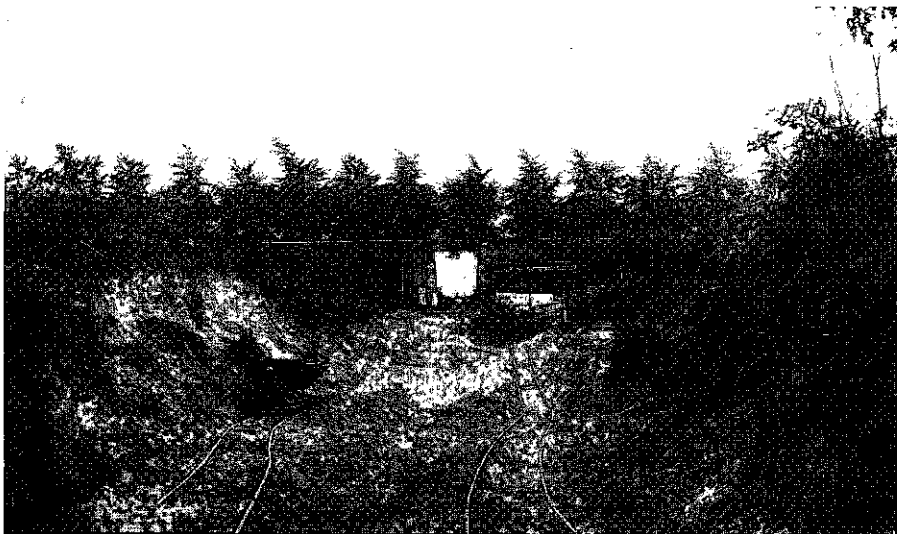

Vanuit het terrein van Vogelenzang liep sinds de oprichting tot aan de sloop ervan in 1948 een poortje onder de tramlijn Zeist-Arnhem door. Omdat dit spoor over een soort van dijk liep, was het noodzakelijk een poortje of tunneltje aan te leggen om van het fabrieksterrein naar de loswal te kunnen komen. Dit poortje werd door Looijen in 1948 afgebroken met behulp van een dragline waaraan hij een grote ijzeren bol had hangen. Deze techniek met een slingerbol had hij elders gezien, en met succes na gevolgd. Foto Het Utrechts Archief, ca. 1915.

terrein van Leccius de Ridder bezat, heeft hij deze voor een billijke prijs aangeboden aan Mr. Jan Gerrit Holthuis Jr., die de nieuwe fabriek graag in Rhenen wilde bouwen.

Oorspronkelijk was deze grond afkomstig van Jan Copijn, boomkweker te Maartensdijk en Arie van Westeneng c.s., landbouwer te Maartensdijk.

In elk geval betrof de privé koop van Holthuis 6.7365 ha hakhout, waarvan meteen 0.32 ha werd doorverkocht aan de Ooster Stoomtram Maatschappij, die met haar uitgestrekte remise-complex nog wat ruimte te kort kwam. Op het resterende stuk

Het poortje onder de tramlijn. Een lorrie staat gereed om zand te vervoeren. Langs het pad ten zuiden van de tramlijn stonden twee rijen bomen. Foto ca. 1920.

grond, volgens het Kadaster in een bestaande uitholling, werd in 1914/1915 de kalkzandsteenfabriek gebouwd.

De bouwvergunning tot het bouwen van de fabriek, met een woonhuis, beide getekend door de architect A.L. van Wissen, werd verstrekt op 06/06/1914. Holthuis was 22 jaar en ongehuwd, hij vestigde zich per 20/01/1915 in Rhenen in het hier boven genoemde woonhuis.

Van de aanvoer van enkele grote onderdelen ten behoeve van de nieuwe fabriek bestaan enkele foto's, die ik jaren geleden heb gevonden. Helaas is er van het archief van Vogelenzang niets bewaard gebleven, het is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

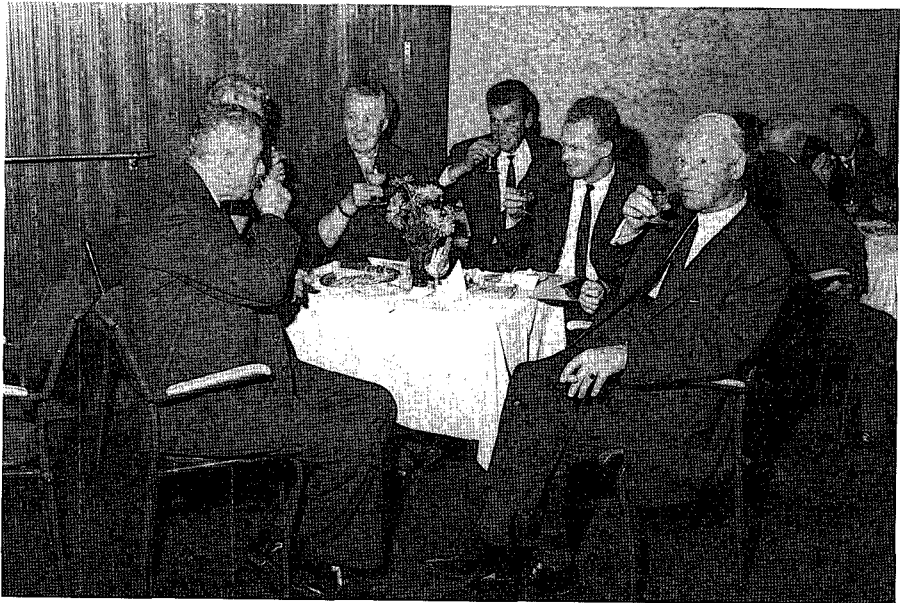
Veiligheids- en Hinderwet

Op 30/06/1914 was een aanvraag ingediend voor een hinderwetvergunning tot 'het oprichten van een kalkzandsteenfabriek gedreven door eene stoommachine van 100 pk op het perceel E 1186'. Volgens het districtshoofd van de Arbeidsinspectie voldeed de aanvraag aan de bepalingen der Veiligheidswet en Hinderwet. De vergunning werd op 30 juni door B&W van Rhenen afgegeven. De inrichting moest voltooid en in werking gebracht zijn vóór 30/12/1914. Een saillant detail is, dat de vergunning werd aangevraagd voor het perceel in de toestand van vóór de verkoop van een gedeelte aan de O.S.M.

In juli 1914 werd begonnen met de werkzaamheden voor het overbrengen van de

Personeel van Vogelenzang poseert voor het kantoor. (ca. 1925).

Op één van de jaarlijkse bedrijfsfeestjes zitten de heren Piet, René en Willem, met mevrouw Van den Berg-Bebelman ('dat was zo'n hevig aardige vrouw'), aan tafel met de familie Schrijver.

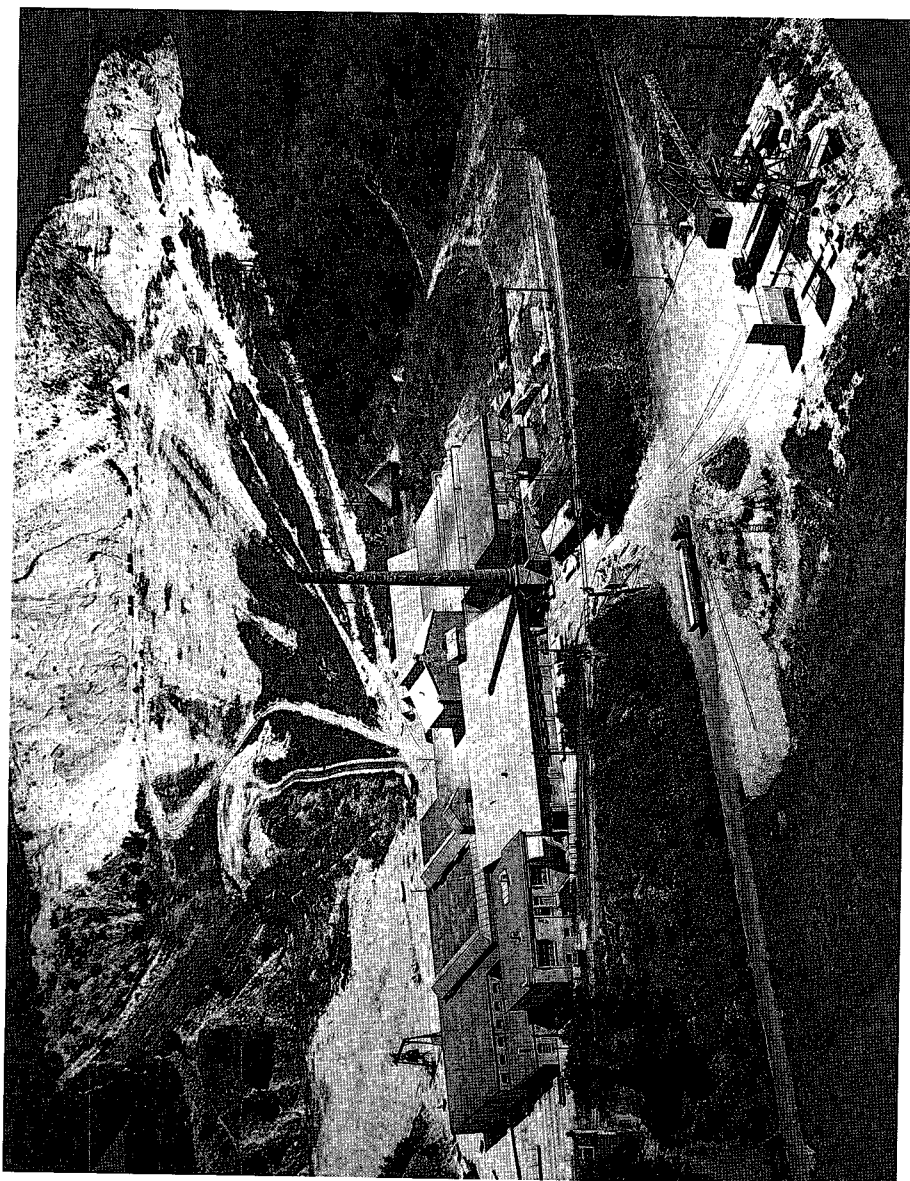
fabriek van Groningen naar Rhenen. Deze werden geleid door de baas die uit Groningen mee kwam, de heer Frans Hövig, die machinist en bankwerker was. Hij werd op 15 mei 1914 in het Rhenens bevolkingsregister ingeschreven met vrouw en 4 kinderen. De familie vertrok in 1922 naar Rotterdam.

Volgens het Kadaster werd de fabriek geplaatst in een bestaande uitholling, maar volgens de annalen van de fabriek moest er eerst een groot gat worden gegraven om de fabriek in te plaatsen. Dit graafwerk was uitbesteed aan een aannemer, die hiervoor een ploegje mensen in dienst had genomen. Eén van hen was Hendrik Schrijver, afkomstig uit Elst (Rhenen). Toen de graafwerkzaamheden waren afgelopen, vroeg Hövig aan hem of hij niet op de fabriek wilde komen werken. Er was een baantje als ketelinrijder beschikbaar. Dit hield in, dat hij alle wagentjes met stenen één voor één de ketel in moest rijden, maar later er ook weer uit. Dit beviel hem niet en Schrijver besloot te vertrekken. Omdat men hem echter niet kwijt wilde raken, kreeg hij een ander baantje aangeboden, waarop Schrijver wel is in gegaan. In allerlei functies heeft hij toen een reeks van jaren trouw gediend, zijn laatste periode als ploegbaas van de binnenfabriek tot aan 1946.

Er bestaat nog een anecdoten over de opening van de fabriek. Op de dag dat de plechtigheid zou plaatsvinden was s'ochtends de 'eerste steen' nog niet binnen. Schrijver (Sr.) heeft toen aangeboden, deze zelf te gaan halen bij de steenhouwer in Wageningen. Dit moet de firma Budding geweest zijn. In elk geval, Schrijver is op zijn fietsje gestapt en heeft er voor zorg gedragen, dat de plechtigheid nog tijdig door de heer Holthuis kon worden verricht.

Aankomst van een nieuwe verhardingsketel van Ten Horn uit Veendam. Bij de letter V staat doctor W.G. van den Berg. (juli 1936).

Eveneens een luchtfoto uit dezelfde vlucht van 1948 (zie blz. 15). De afbraak van het poortje is nu goed zichtbaar, alleen de rails zweven nu los in de lucht. Ook ziet men duidelijk rechts van de schoorsteen de oude paardenstal en de hooiberg waarin het hooi voor de trekpaarden werd opgeslagen. (KLM Aerocarto N.V.).

Schrijver heeft in 1919 zijn zoon G.J.H. Schrijver, die toen 16 was, aan een baan in de fabriek geholpen. Deze baan beviel hem zeer, te meer daar hij overal 'zijn neus in stak'. Al met al resulteerde dit in een groeiende carrière in de fabriek, waar hem de meest uiteenlopende zaken werden opgedragen. Zo heeft hij bijvoorbeeld in zijn eentje de eerste elektrische leidingen door de hele fabriek aangelegd. Hij werkte zich op, werd in 1931 tot baas benoemd en eindigde als verantwoordelijk bedrijfsleider van een grote moderne fabriek, op één na de grootste van de 15 in 1954 bestaande kalkzandsteenfabrieken in ons land, met een capaciteit van 100 miljoen stenen. Hij ging medio 1968 met pensioen, na zo'n 2 jaar inactief te zijn geweest na een auto-ongeluk.

Schrijver was een harde werker, hij had altijd een hoed op en hij reed motor. Later kocht hij een zijspan. Niemand dorst hem om een snipperdag te vragen, daar was hij altijd zeer stug is. Als er iemand 'ziek' was, kwam Schrijver hem hoogstpersoonlijk zelf halen.

Uitbreidingen

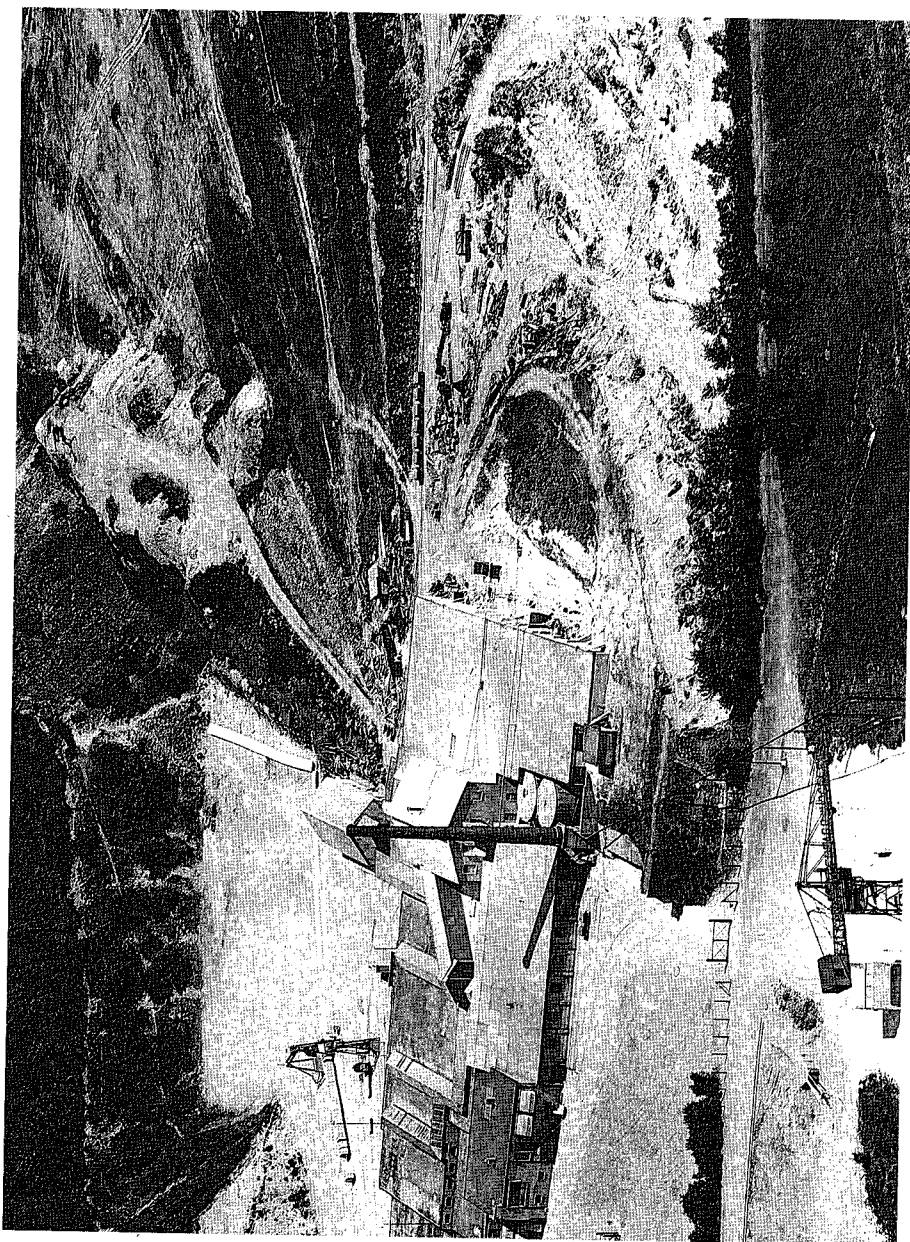
De eerste grote uitbreiding vond plaats in 1923, toen tegen de noordzijde van het bedrijf een loods werd aangebouwd, waarin twee silo's en twee reserve tafelpersen werden opgesteld. Deze werden aangedreven door een stoommachine van 100 pk, werkende op een ketel van 8 atm. met een verwarmend oppervlak van 56 m². In de inrichting plachten 25 mannelijke en 1 vrouwelijke persoon te verblijven. In de loods konden de plateauwagentjes d.m.v. draaischijven gelost worden. Hierboven liep een transportband met een kalk/zand mengsel. Door middel van verstelbare schuiven konden de silo's gevuld worden. Tevens verscheen er aan de oostzijde een kalkloods.

In 1927 werden in het bedrijf 3 elektrische motoren geplaatst, resp. van 80, 7 1/2 en 5 pk. Deze motoren werden gebruikt tot aandrijving van

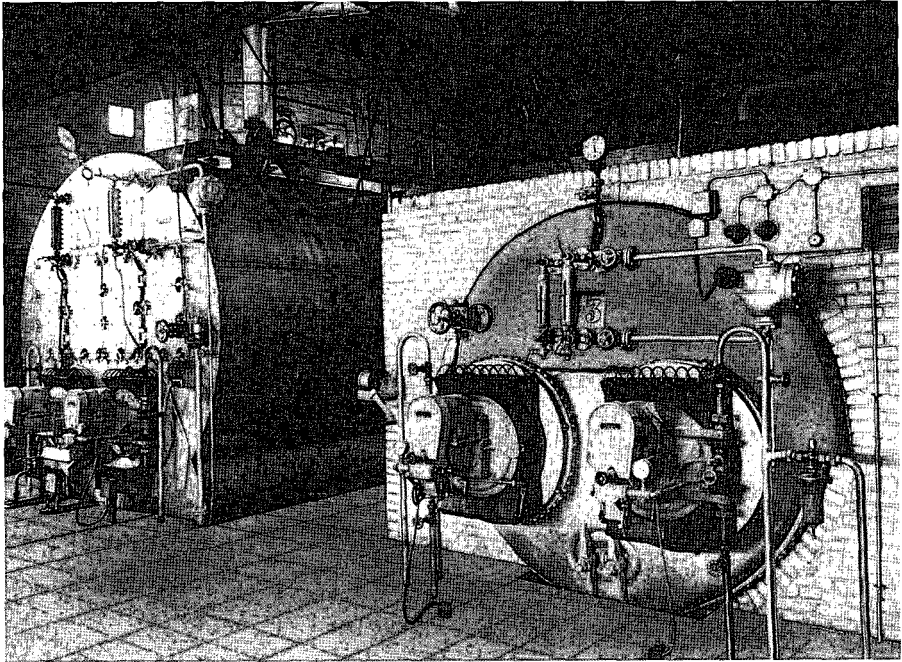
1. alle werktuigen in de fabriek zoals kollergang, jacobsladders, mengmachine en persen.
2. werktuigen in de smederij
3. de lier voor het omhoog trekken van de treintjes met plateauwagentjes.

In die tijd werden de werktuigen in de fabriek aangedreven door middel van overbrenging via drijfriemen, die werden afgeleid van de hoofdas die in verbinding stond met één motor van 80 pk. Deze hoofdas was een lange drijfwas die door de gehele fabriek liep en een aantal grote en kleine drijfwielen droeg waarmee met behulp van riemen de diverse mengers en steenpersen konden worden aangedreven.

De stroom voor elektrificatie was aanvankelijk draaistroom, verkregen van de

*Een luchtfoto uit 1952 Onder de machinekamer van de torenkraan staat de kalksilo.
(KLM Aerocarto N.V).*

Stookketels op olie, die voor de stoomvoorziening van de verhardingsketels zorgden. Het was een hels werk om deze ketels bij tijd en wijle van binnen schoon te maken. Meneer Willem kroop echter rustig met de schoonmaker mee naar binnen. Men vond hem 'een hele fijne jongen', waarmee je ook rustig moppen kon tappen.

PUEM (Provinciale Utrechtse Electriciteits Maatschappij). Omdat bij de aanschaf van de motoren moest worden voldaan aan de Hinder- en Veiligheidswet, was toestemming van de Arbeidsinspectie noodzakelijk.

Een belangrijke omwenteling in de energievoorziening vond plaats in 1928, toen er van kolengestookte stookketels werd overgegaan op olie. Een vergelijkbare omwenteling vond plaats in 1969/70, toen er op gas werd overgegaan. Hierdoor was de oude schoorsteen overbodig geworden, en deze werd dan ook in gedeelten in de jaren 1986/87 afgebroken. De top was er trouwens al eerder afgehaald, omdat deze krom stond. Hitters heeft de bovenste ringen er af laten halen, juist tot aan de letter V van Vogelenzang.

Tot diep in de dertiger jaren zijn er geen noemenswaardige uitbreidingen geweest. Pas in 1938 is er van een flinke uitbreiding sprake. Aan de noordwestzijde en tegen de oostgevel verschenen grote uitbouwen en een nieuwe loods. In 1939 werd

een garage aangebouwd tegen de noordwand van de fabriek. Architect was A.A. van Ommen. Hoewel de bouw aanvraag uitdrukkelijk een garage vermeldt, is er waarschijnlijk een paardenstal gebouwd.

Oorlog

Donkere tijden maakte men mee in de oorlogsjaren. De mobilisatie van 1939/1940, de Duitse bezetting, en vooral de verwoestingen tegen het einde van de oorlogsjaren waren van grote invloed op het reilen en zeilen van het bedrijf. Aanvankelijk zag men kans, de fabriek gedurende de eerste oorlogsjaren draaiende te houden. Er was een grote behoefte aan kalkzandstenen. Zo moest er in 1943 weer worden uitgebreid, maar in september 1944 zijn alle bedrijven in Nederland stilgelegd, wegens een gebrek aan kolen.

Voor al in de laatste maanden van de oorlog is er veel schade aan de fabriek toegebracht. Bij de bevrijding kon de schade worden opgenomen. Het door 'Meneer' Piet van den Berg opgesteld rapport van zijn bezoek aan de fabriek is opgenomen in bijlage III. Enkele foto's bij dit artikel, genomen in die tijd, tonen ondubbelzinnig de toegebrachte schade aan.

Nog vlak vóór de capitulatie slaagden Nederlandse militairen er van uit de Betuwe in, de springlading in de brug te treffen. De Duitsers hebben in het najaar het vernielde brugdeel verwijderd en vervangen door het noordelijke brugdeel, waar een noodbrug voor in de plaats kwam.

Ravage aan de fabriek zoals die in mei 1945 werd aanschouwd.

Na de oorlog, toen er grote vraag kwam naar bouwmaterialen, is de fabriek van een ambachtelijk bedrijfje omgebouwd tot de op één na grootste fabriek van Nederland.

Er kwam verandering in de traditionele formaten van de stenen. Aanvankelijk fabriceerde men het Rijnformaat (17,9x8,7x3,5 cm) en het Waalformaat (21,5x10,5x5,5mm), waaruit boven de rivieren het dikkere Amstelformaat (72 mm) werd ontwikkeld, en beneden de grote rivieren het Maasformaat ontstond (82 mm dik).

Ook de inzichten hoe te produceren zijn toen drastisch gewijzigd. Er kwamen nieuwe machines op de markt die vele en soms zeer ingrijpende verbouwingen met zich meebrachten. Aan het einde van de jaren '50 werd de breedte van 104 mm veranderd in 102 mm, omdat dit een betere voeg opleverde bij het 'in verband metselen'.

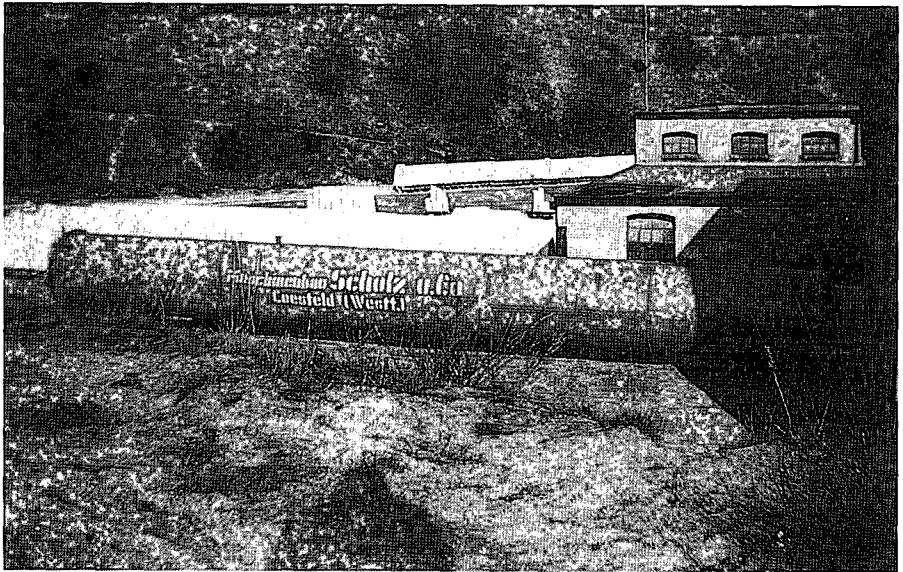
In 1957 kwam een nieuwe generatie persen ter beschikking, waarmee de bekende draaitafel-pers kon worden afgeschaft. Deze geautomatiseerde persen maakten het handmatig opstapelen van de stenen die uit de pers kwamen overbodig. Voortaan konden 9 Waalstenen in één handeling worden opgepakt en weggelegd op een lorrie. Een nieuwe ontwikkeling was de fabricage van metselblokken, waarvoor hulpapparatuur ten behoeve van het verwerken op de bouwplaats werd ontwikkeld. Ook verscheen er hulpapparatuur in de vorm van losinstallaties op vrachtwagens,

Dit beeld trof men aan na de Bevrijding in mei 1945. In het midden baas Schrijver.

Tijdens de Bevrijdingsfeesten na de Tweede Wereldoorlog reed een bonte stoet van praalwagens door Rhenen. Ook Vogelenzang gaf acte de présence, hier met baas Schrijvers en Drikus van de Vendel op de bok.

Een nieuwe verhardingsketel van Maschinenbau Schulz u. Co uit Coesfeld (Westfalen) werd in 1949 in gebruik genomen.

er kwamen kantelgrijpers die mechanisch de zware blokken konden beheersen. Met behulp van klemtangen konden op de bouw 3 blokken of 36 Waalformaat stenen tegelijk worden geplaatst. Het zou een veel te technisch verhaal worden, wanneer hier dieper zou worden ingegaan op ontwikkelingen als de ankerloze spouwmuur, het verlijmen in plaats van metselen en de fabricage van op maat gezaagde passtukken, de klemboy enzovoorts. Ook de ontwikkeling van complete bouwdelen, die kant en klaar naar de bouwplaats kunnen worden getransporteerd, leverde een belangrijk aandeel in de moderne acceptatie van kalkzandsteen.

In de hiernavolgende korte opsomming van de werkzaamheden op de fabriek kunnen beschrijvingen voorkomen, die later achterhaald werden door toepassing van nieuwe apparatuur of andere technieken. Het basisprincipe van zand mengen met kalk en dit onder hoge druk met stoom verhitten blijft echter bestaan.

Zand

In de tijd vóór de mechanisatie en automatisering kwam er nog veel handwerk aan te pas. Aanvankelijk was er zand genoeg in de directe omgeving. In de begintijd werd het zand met de hand in lorries geschept. Men kreeg 7 minuten om 1 m³ zand in de bak te laden. Later kwam hier een graafmachine voor, een Amerikaanse Ruston-Bucyrus, de 19 RB. Dit was een hooglepel, die later vervangen werd door

In dit boemeltreintje om de kiepbakjes met zand naar de fabriek (de mengerij) te brengen speelt Willem van den Berg voor machinist. Hij kon ook de dragline bedienen. Juni 1949.

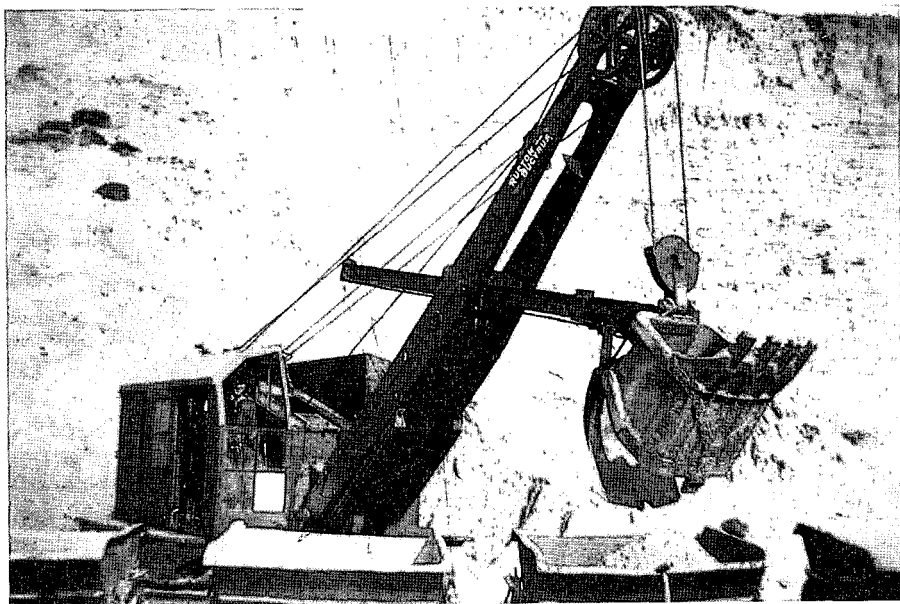
een type 22 RB. Gedurende vele jaren werden deze draglines bemand door Jan Looijen. Na verloop van tijd kwamen er vrachtwagens van G.M.C. in de plaats van de lorries, en weer later verschenen er grote Henschels.

Het steken van zand uit een verticale wand geschiedde niet zonder gevaar voor instorting. Daarom stonden er zogenaamde bressers bij, mannen die met lange stokken waaraan een klein schepje bevestigd was, het dreigende afkalven moesten voorkomen. Zand bleef vooral aan leemkoppen hangen. Er is zelfs een tijd geweest, waarin een klein ballonnetje met een lang touwtje aan de bressers was bevestigd zodat wanneer iemand bedolven raakte, men kon zien waar gegraven moest worden.

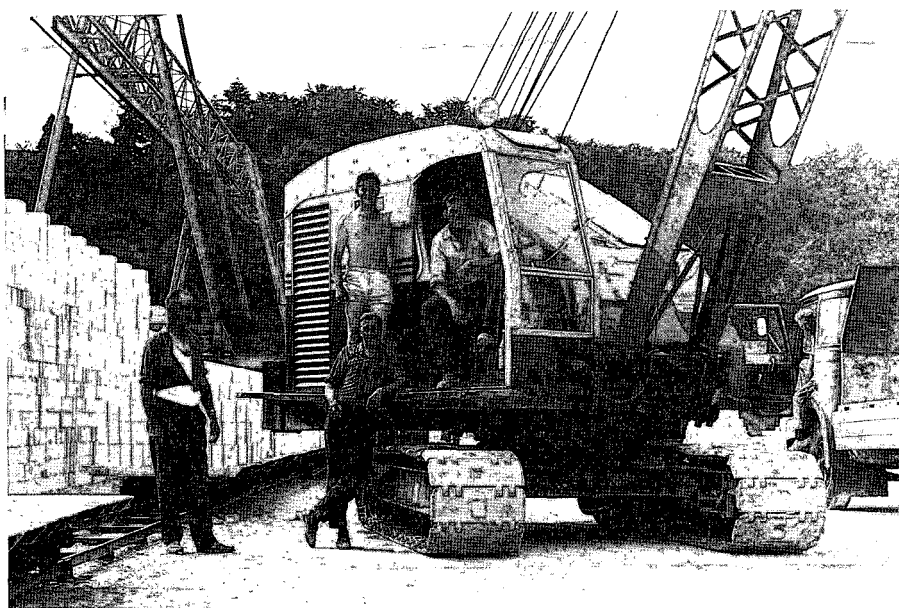
Dit neemt niet weg, dat af en toe iemand

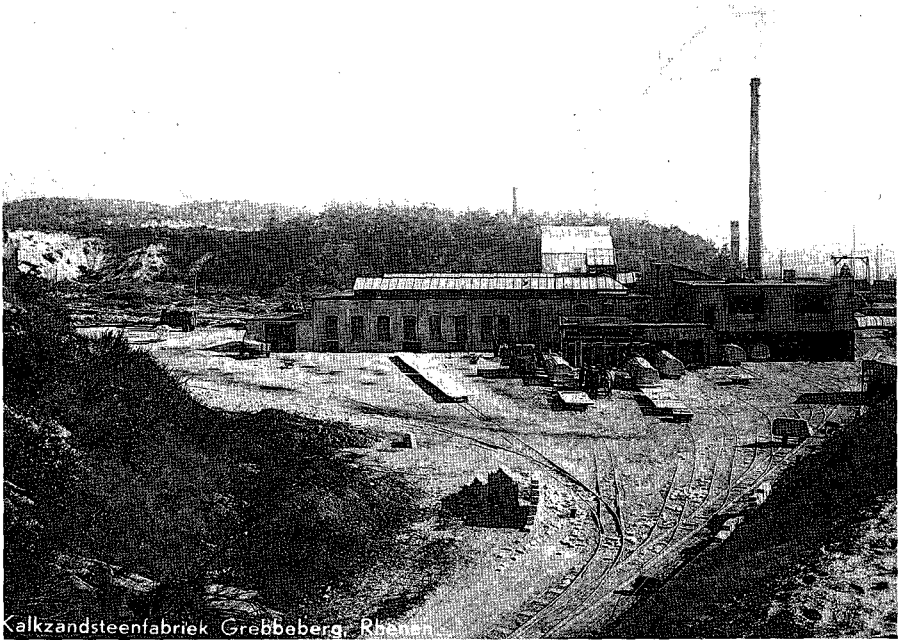
De nieuwe GMC-truck verving vele kiepwagentjes. Aan het stuur Willem van den Berg, verder zijn zusje Ems en rechts Jan van Laar. 1951.

De nieuwe, in 1948 aangeschafte Ruston-Bucyrus 19 dragline, met Jan Looijen als machinist. 1948.

De dragline Ruston Bucyrus 22, was voor allerlei werkzaamheden inzetbaar.

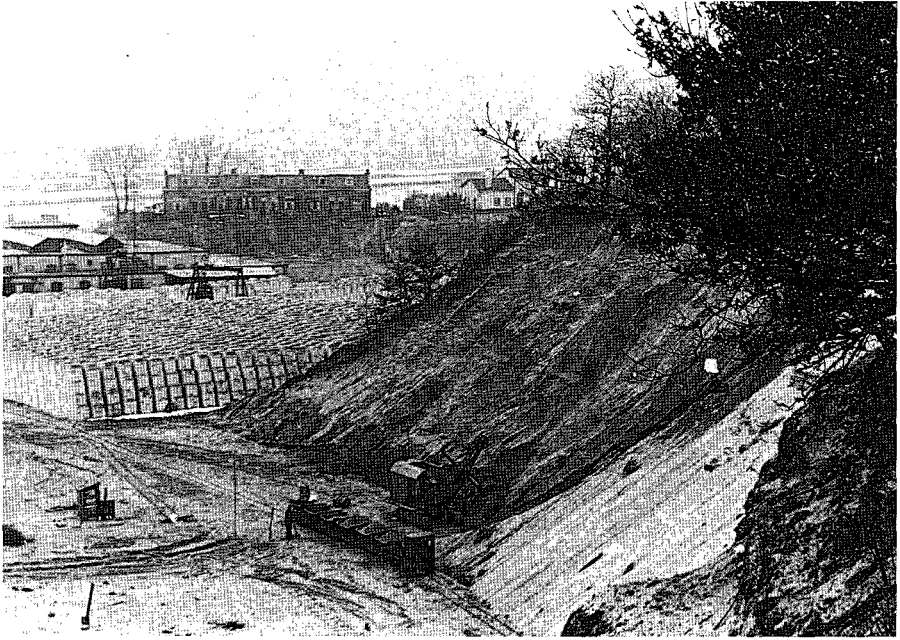

Kalkzandsteenfabriek Grebbeberg, Rhenen. In het midden, geheel rechts op de foto, staat het oude lierhuis. Hierin stonden de lieren waarmee de treintjes met stenen uit de grote stoomketels werden getrokken. Deze treintjes werden naar een hoger gelegen punt getrokken net onder de remise, midden onder op de foto. Daarna werd een wissel omgezet, de lierkabels werden losgemaakt, en de treintjes konden op eigen kracht omlaag, naar het tasveld, geheel links worden gereden. Door middel van bolders konden de kabels op hun plaats worden gehouden. Midden voor de fabriek staat een kar met twee paarden, die op hun vracht staan te wachten. Prentbriefkaart, ca. 1938.

bijna bedolven raakte, en ook de dragline is trouwens wel een keer of twintig geheel onder het zand terecht gekomen. Looijen was echter niet bang, want hij zat in een stalen cabine en hij wist, dat zijn makkers uit de fabriek er meteen naar toe zouden snellen, wanneer hij weer eens onder het zand verdween. Het zand moest worden gezeefd, dit gebeurde bij de zandbunker. Er moest goed op worden gelet, dat er geen leem tussen zat, en vooral ook geen brandbare stukken als takjes, gras of wat ook, want dit geeft brandpitjes gelijkend op roestplekjes. Pas daarna werd dit zand naar de mengers vervoerd. Zand was als het hoofdbestanddeel van kalkzandsteen zeer kostbaar. De oude woning van Holthuis, later Schrijver werd er zelfs in 1951 voor afgebroken en verplaatst, omdat de grond meer waard was dan het huis er op. Toen het zand bovengronds op was, is wel met de Leccius de Ridder onderhandeld voor meer zand, maar uiteindelijk moest men toch de grond in. Met de lepelkraanwagen van

Adriaan P. de Kleuver maakte eens deze schets van de dragline, die enkele kiepkarretjes met zand aan het vullen is. Rechts in het keetje staan enkele bresstokken.

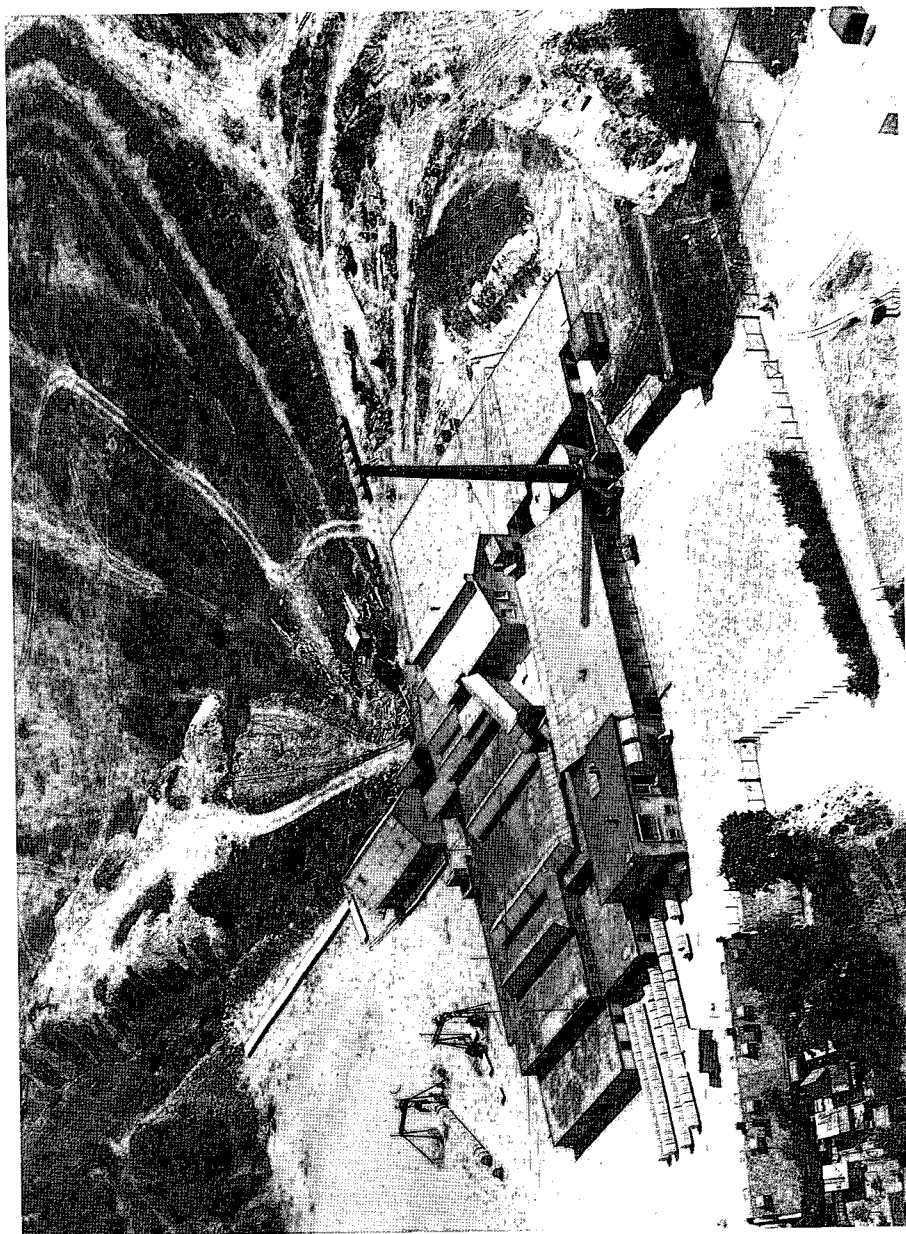

Met behulp van de oude lepelbagger werden de kiepwagentjes vol zand gestort. Het tasterrein ligt volgestapeld met lange bladen kalkzandstenen. Links op de voorgrond de schafteket. Aan de horizon de zes huizen Verlengde Trambaanweg nrs. 8 t/m 18. Deze moesten door Looijen worden afgebroken (ca. 1990), omdat het op zand lag, dat moest worden afgegraven

Looijen kon men zo'n meter diep het zand weg graven, maar ook hieraan kwam een eind. Daarna ging men met zandzuigers tot wel 20 m de diepte in. Hier ontstond door kwelwater een grote plas, waarin (clandestien) door velen uit de wijde omgeving werd gezwommen en gedurende de weekenden zelfs werd gekampeerd.

Het water uit deze plas was goed van kwaliteit en het werd daarom later gebruikt bij het fabricage-proces. Aanvankelijk werd water betrokken uit een put, diep in de grond. Dit water was afkomstig uit de Rijn. Toen de hardheid van dit water langzamerhand opliep van zo'n 5 Duitse graden naar 16 à 17, besloot men voortaan water uit de plas, de 'vijver' te betrekken. Dit water had en heeft tot op de dag van vandaag een hardheid van 6.

Looijen had eens met enkele anderen grote hoeveelheden vis gevangen in het IJsselmeer. Deze vis was onderweg met behulp van zuurstofflessen levend gehouden en werd toen in de plas losgelaten. Er zat na verloop van tijd dan ook veel vis in deze plas: voorn, blik, snoek, snoekbaars en zelfs paling. Deze vis werd dan weer door enkele specialisten uit de fabriek gevangen en 'deden ze vis bakken',

Ook deze luchtfoto geeft de situatie van mei 1952 weer (zie blz. 25). Links staan twee zogenaamde jojo's, vaste hefkransen met een beweegbare hijsinstallatie. (KLM Aerocarto N.V.).

waarvoor men een kachel had ingericht. In het keetje werd het goed warm gestookt, het deed dan ook uitstekend dienst om je in de winter nacht bij te warmen, en er kwam natuurlijk stiekem een borreltje bij. Ook werden in de uithoeken van de zandafgraving wel konijnen gevangen, er waren er genoeg. Vanzelfsprekend kwam ook aan deze vorm van zandwinning een einde. Een belangrijk deel van het zandgat Kwintelooijen werd door Van Schoonhoven naar Vogelenzang getransporteerd. Voor GEVO steen werd een betere kwaliteit zand bij Valburg weggehaald. Ook kwam er zand van het gat van Hagen in de Mars, dat door de Kruijf werd aangevoerd.

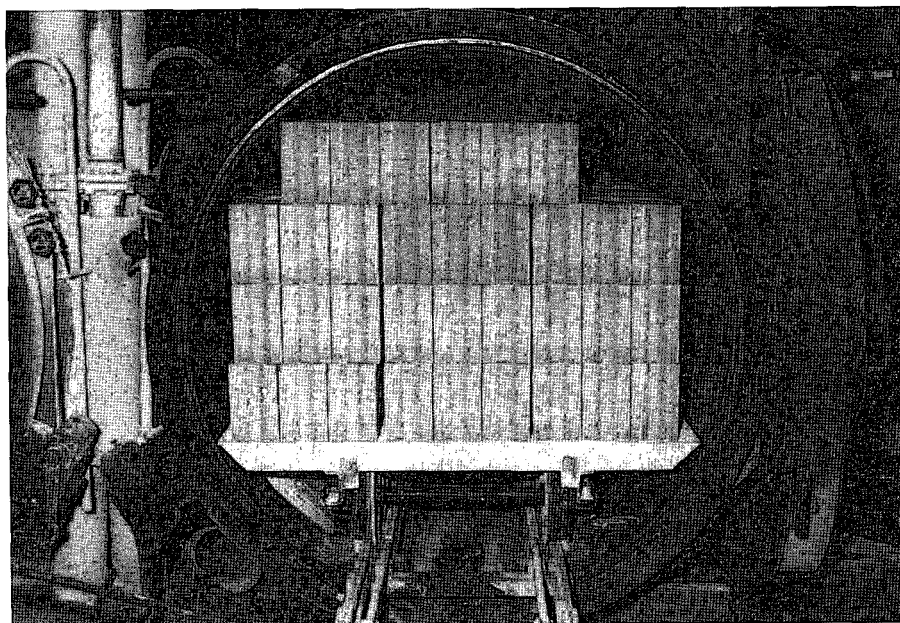
Kalk

De kalk kwam als ruwe kluitkalk, meestal vanuit Duitsland. Het materiaal werd van uit het schip met behulp van de kraan aan de loswal in een silo gestort. Onder in deze silo was een schuif aangebracht, door deze open te schuiven kon een kar worden volgeladen. Met een lier ging het dan de fabriek in naar het kalkhok. Het was ongebluste kalk en dit betekende zeer ongezond en zwaar werk. De lieden van de schepersploeg die deze werkzaamheden verrichtten waren blootgesteld aan het vele vrijkomende stof, vooral als de wind uit de verkeerde hoek kwam. De mensen kregen hier dan ook een extra toeslag van een rijksdaalder voor. De ruwe stukken kluitkalk werden daarna in de kalkmolen vermalen, en ook hier kwam natuurlijk veel stof bij vrij. In een blustrommel of blusketel werd de ongebluste kalk met behulp van water geblust. Hierbij kwam zeer veel hitte vrij. In de trommel bevonden zich grote ijzeren ballen, die voor een goede mening zorgden.

In latere tijden werd een betere vorm van kalk aangeschaft, namelijk poederkalk. Deze kalk kon door een dunne buis vanaf de loswal worden aangeblazen, zoals te

Een nieuwe blustrommel werd op z'n plaats gebracht. Rechts Eef Looijen, een broer resp. oom van de kraan- en draglinedrijvers. 1923.

Detail-opname van een verhardingsketel, waarin een lorrie met kalkzandsteen blokken klaar staat om er uit te worden gereden.

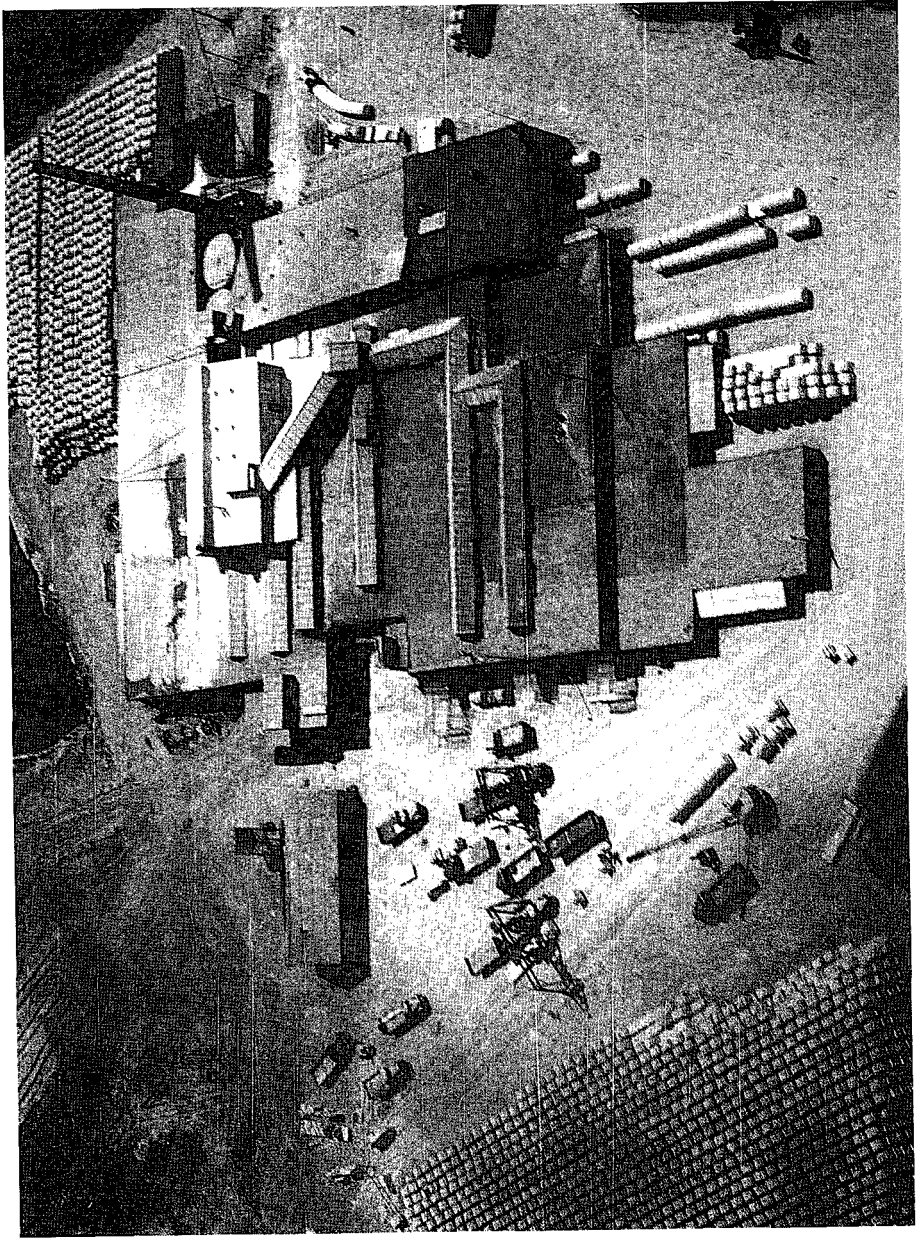
zien is op de luchtfoto van 1985. Bovendien behoefde men hier niet meer vóór te blussen, want dit kon rechtsreeks in het zandmengsel gebeuren.

In de mengerij werd uit zand en kalk het mengsel voor de steenpersen bereid. Het zand-kalkmengsel werd dan middels een lopende band naar een silo getransporteerd, die zich boven de tafelpers bevond. Vanuit deze silo kwam het mengsel in afgemeten hoeveelheden terecht in openingen van de pers, waarna een stempel met een harde slag de steen vormde. Soms bleef het mengsel in de silo 'plakken', er was een trilapparaat dat dit zo veel mogelijk moest voorkómen, maar soms moest er met behulp van een staaf in dit vastzittende mengsel worden geroerd.

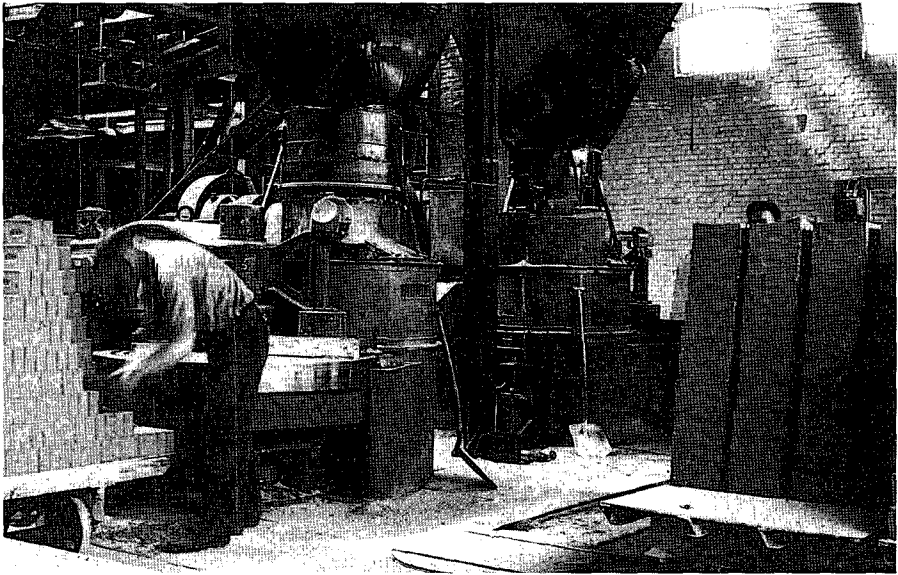
Bij deze pers stonden drie man: twee opzetters, één rechts, één links van de lorrie en de derde man, de wagentuiler moest de lorries aan- en afrijden. Je stond hier altijd met een gebogen rug en je moest de stenen die uit de pers kwamen zo snel mogelijk op de lorries plaatsen. Dit was heel zwaar werk, je kon op een dag zo'n 27 of 28 lorries vol laden. Soms liet je nog een halve lorrie voor de volgende dag staan. De volgeladen lorries moesten door de hele fabriek worden geduwd. Vandaar dat er regelmatig onder dit ploegje werd gewisseld, zodat men om de beurt het zware werk moest doen. Later verzón men de naam 'operators' voor de persbedienden.

Het fabrieksplaatje van één van de stoomketels.

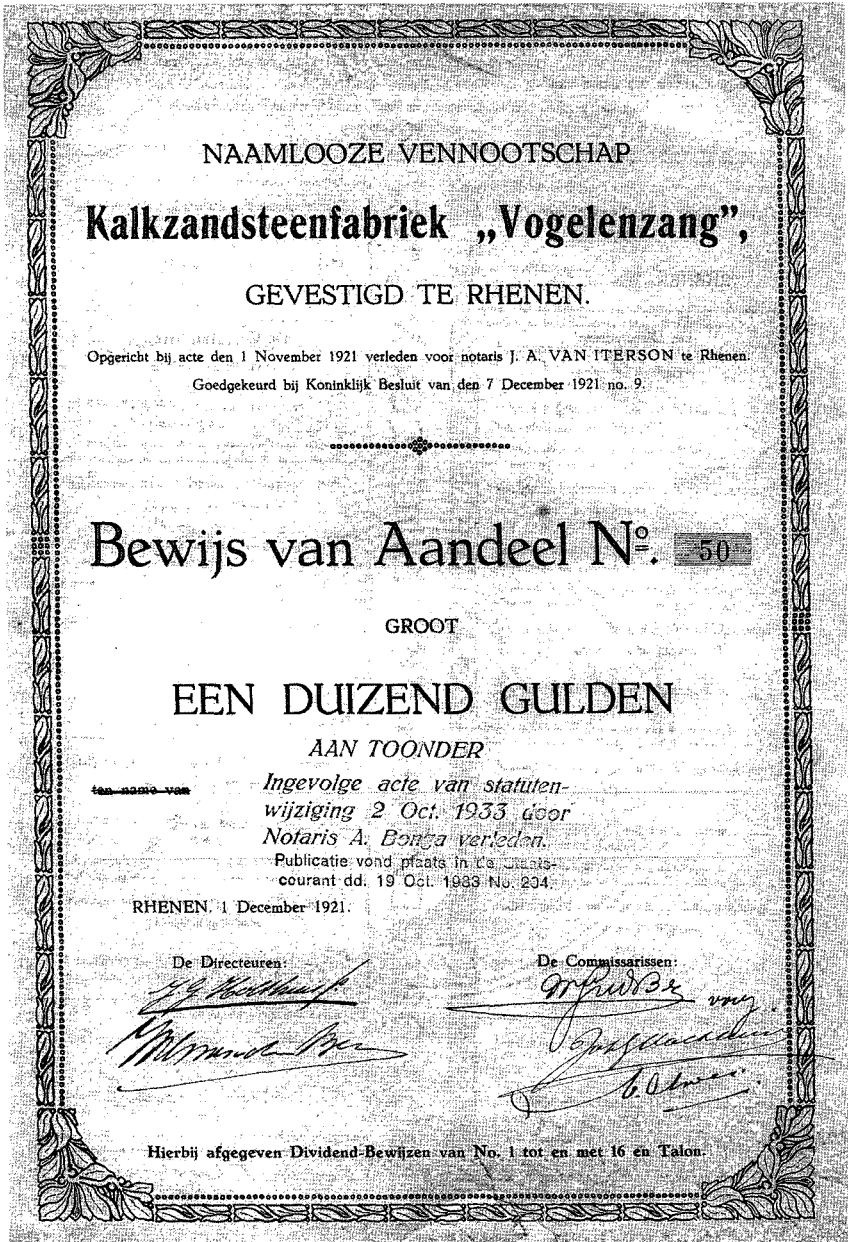

Deze luchtfoto uit 1958 geeft duidelijk de drie oude verhardingsketels rechts, en de nieuwe links ervan weer. De wagentjes met stenen staan buiten te wachten.

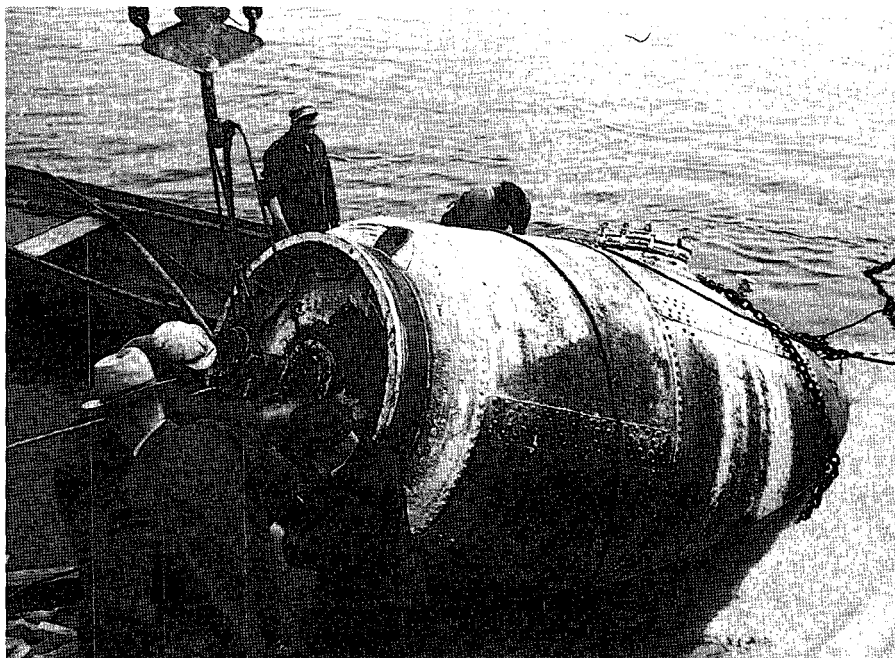
Een oude draaitafel-handpers uit 1952 (Brück, Schlosser & Co. Osnabrück). De opzetters moesten stuk voor stuk de uit de pers komende stenen op de lorries laden. Eerst werd de ene helft van de lorie opgestapeld, daarna werd de lorie op de draaitafel omgedraaid, waarna men de andere helft kon volladen. De lorie rechts is voor de helft gestapeld.

De lorries gingen dan naar de autoclaven, de verhardingsketels, waarin ze met stoom onder hoge druk werden uitgehard. Ketelman zijn was verschrikkelijk, deze moest bij de pers de kar halen en deze tot het einde in de ketel rijden, de laatste kar werd bevestigd aan een kabel die naar de andere kant van de ketel liep, zodat later alle karren er aan de andere kant van de ketel met een lier of een tractor uit konden worden getrokken. Er konden zo'n 18 lorries in de 20 meter diepe ketel, de tractor noemde men een traversewagen ('transferwagen') of ook wel 'krokodil'. De stenen bleven op de lorries staan en werden als complete trein uit de ketels gereden. Per lorie stonden er zo'n 1000 stenen op waalformaat-basis gestapeld. De stapels stenen stonden 10 hoog op de lorries, de top van de stapel was rond, want de bovenkant van de stapel moest nog in de bovenkant van de ronde ketels passen. Deze top was echter niet handig bij het tassen, want er kon geen nieuwe stapel op worden geplaatst (zie afbeelding op blz. 28). Daarom moesten de arbeiders deze stapels eerst vierkant-achtig maken: uitkopen, en wel op 8 hoog. De stenen van de bovenste twee rijen werden daarbij zodanig verplaatst, dat er 8 even brede lagen ontstonden. Dit karwij was vroeger geheel handwerk. De stenen werden met een kraan op het tasveld in lange horizontale rijen, zogenaamde bladen gerangschikt. Aanvankelijk gebruikte men hiervoor de drag-

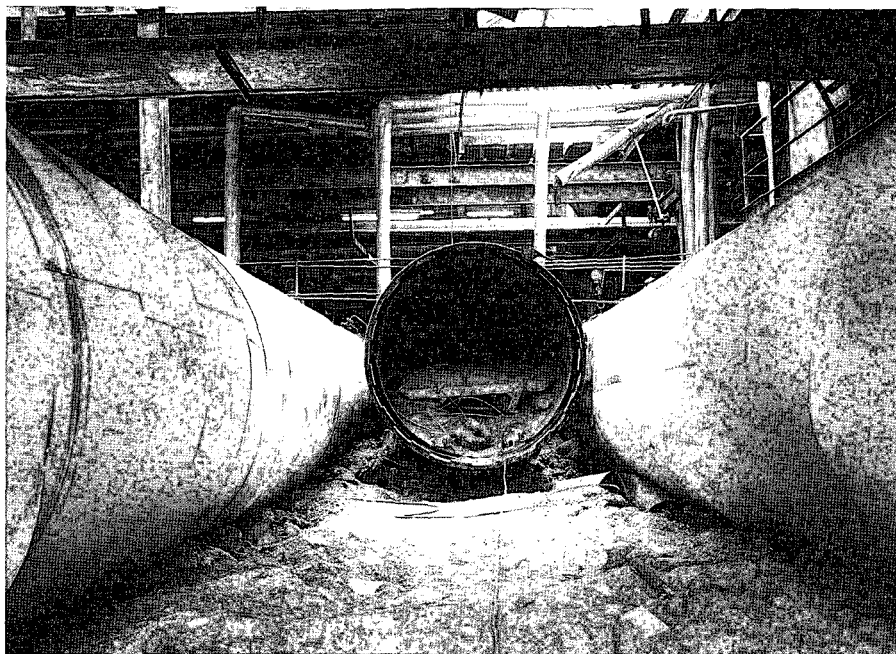

Dit aandeel was eens goud waard.

line waaraan een knijpmechanisme was verbonden, later gebeurde dit met behulp van brugkranen. Een verticale rij kalkzandstenen, een stapel dus, heette een pak of pakket. Een pak bevatte 936 stenen. Dergelijke bladen en pakken stonden als wintervoorraad in grote aantallen op de start van de woningbouw in het komende voorjaar te wachten. Het leken wel reuze dominostenen. Het is dan ook inderdaad eens in de winter voorgekomen, dat op zo'n tasveld de stenen als domino's alle na elkaar omgevallen waren. Dit kwam doordat op het toen nog onbestrate terrein ergens plaatselijk dooi was opgetreden, vermoedelijk doordat er zout gestrooid was. Er lagen toen een paar miljoen stenen door elkaar. Om alles weer netjes op te stapelen werd een cent per steen uitbetaald aan de liefhebbers die zich aanboden hierbij te helpen. Dit waren veelal chauffeurs, die op het laden van hun vrachtwagens moesten wachten, en op deze manier een zakcentje verdienden. Als de tasvelden alle vol stonden met stenen, kon men er 14 miljoen van kwijt. Er werd echter getracht niet zo'n grote voorraad te vormen: 10 miljoen stenen achtte men toch wel de maximum-voorraad.

Bij de explosie van 1951 schoot de blustrommel vlak langs de schoorsteen van Leccius de Ridder en schampte bij de loswal van die fabriek tegen een schip, en kwam daarna in het water terecht. Hier wordt deze trommel uit het water gehesen. Met hoed op baas Schrijver. (1951).

De geëxplodeerde ketel van de explosie in 1970.

Tegenslagen

Het zal niemand verbazen, dat er naast voorspoed ook sprake is geweest van tegenslagen. Zo is bekend, dat in 1927 de beide vuurgangen van de stoomketel ingestort zijn. Dit was in de tijd van de baas Borgman, die met de Noorderzon vertrokken was. Er was slechts één stoomketel ter beschikking en het heeft een vol jaar geduurd voordat men de fabriek weer in bedrijf kon stellen. Er had zich namelijk een tweede probleem aangediend: de kruisslagmolen, waarin de specie werd aangemaakt, was vastgelopen en onherstelbaar vernield. Men heeft toen met behulp van een Kollergang, waarvan de rollen waren gesloopt en waren vervangen door messen, een oplossing voor het probleem kunnen vinden. Na deze tijd werd A.J. Livingston aangesteld, afkomstig van de Leidse Kalkzandsteenfabriek. Na hem kwam Hendrik Zonneveld uit Bergen, die kennelijk van de concurrent-buurman was weggekocht, maar dit is niet meer te achterhalen. Diens opvolger, een Duitser uit Oegstgeest, bleek eens de hoofdmotor van 80 pk, die direct gekoppeld was aan de hoofdas bij de stokerij, in beweging gezet te hebben, terwijl de koppelingen maar met één bout vast zaten. Het resultaat van deze vergissing was een stel kromme assen en een gescheurde muur. Hiermee lag de hele sitsenwinkel in elkaar, zoals ik in een oud verslag lees.

Het deksel van de geëxplodeerde ketel. (1970).

Op 4 mei 1951 vond er als gevolg van nalatigheid een grote explosie van een kalkblustrommel plaats. De blustrommel is aan de achterzijde open gebarsten en als een raket door een muur gevlogen en honderden meters verder in de rivier gestort. Aanvankelijk was de gehele trommel zoek, totdat een schipper, die met zijn schip aan de wal voor de fabriek van Leccius de Ridder gemeerd lag, zich meldde met de mededeling, dat een vreemd voorwerp de railing van zijn schip geschampt had. Toen kon men deze trommel uit het water takelen. Gelukkig hebben er zich geen ernstige persoonlijke ongelukken voorgedaan.

Op 7 oktober 1970 is de deksel van een van de hardingsketels er af gevlogen. Dit deksel kwam met de stenen en al op het terrein van de NBM-remise terecht. De ketel zelf schoot een eind de fabriek in met als gevolg schade aan de fundamente van 8 hardingsketels en schade aan pers 5. De oorzaak is, ook na grondig onderzoek door het Stoomwezen, nooit achterhaald. Vermoedelijk is de passing van de bajonetsluiting van het deksel niet meer 100% geweest. Door dit ongeval ontstond gebrek aan hardingscapaciteit en productie. Dit kon echter in enkele maanden worden opgelost.

De aandeelhouders

In 1921 werd 'Vogelenzang' in een N.V. ingebracht met als deelnemers Mr. J.G. Holthuis, de 60-jarige Groningse chirurg dokter W.G. van den Berg en de

De villa Berghoeve aan de voorzijde gezien in 1939.

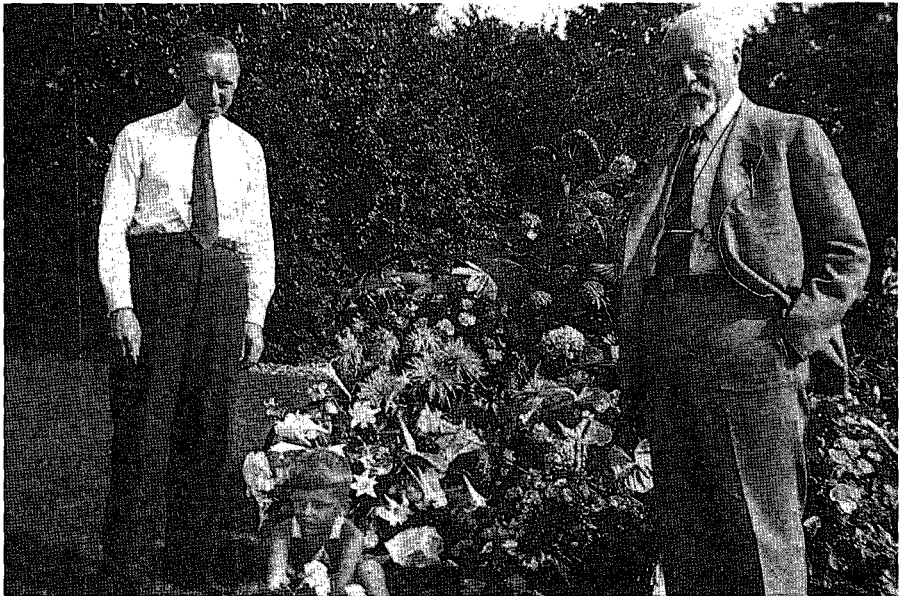

De villa Berghoeve aan de achterzijde gezien in 1939.

Groningse bouwmaterialenhandelaar N. Mees. Holthuis bracht al zijn privé grondbezit in de vennootschap in, het oppervlak was inmiddels door aankopen gegroeid tot ongeveer 16 ha.

Kort daarop, toen bleek dat Holthuis een geflatteerde balans had overgelegd, trad deze uit de N.V. Hij was inmiddels getrouwd met de violiste Elisabeth Jacoba Rudelsheim en het echtpaar vertrok met hun ruim tweejarige zoon Johan Gerrit in juni 1928 naar Renkum.

Na het overlijden van Mees in 1930 werd bij onderlinge afspraak wederzijds in gesloten enveloppe een bod op het bedrijf ingeleverd bij een notaris. Toen bleek, dat dokter W.G. van den Berg het hoogste bod had uitgebracht werd deze alleen-eigenaar en president commissaris. Tot de mede commissarissen werden benoemd de schoonzoon, getrouwd met Mien, één van de beide dochters, voorts de andere dochter Mieke. De oudste zoon Drs. W.G. van den Berg (geb. 1890) werd benoemd tot directeur. Hij vestigde zich in 1921 in Rhenen op het adres Vogelenzang 45, het huis dat bij de oprichting van de fabriek voor Holthuis was gebouwd. In juli 1933 trok zijn vader, die inmiddels weduwnaar was geworden, bij hem in Rhenen in.

Drie generaties Willem van den Berg: Dr. W.A. van den Berg (rechts), Drs. W.A. van den Berg (links) en W.G. van den Berg, augustus 1939.

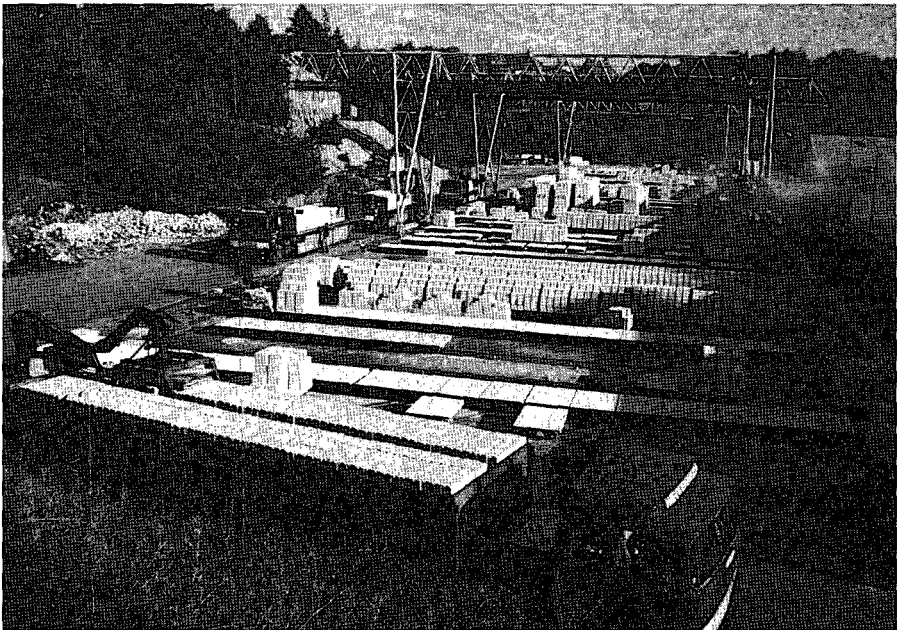

Het echtpaar Van den Berg-Bebelman tijdens één van de jaarlijkse bedrijfsfeesten, heerlijk eten bij Krasnapolski en daarna de ijsshow 'Holiday on Ice', waarin onder meer Sjoukje Dijkstra schaatste.

Op verzoek van Drs. W.G. werd in 1932 de jongste broer P.G. (Piet) van den Berg (geb. 1892) tot mede-directeur aangesteld. Deze was van 1915 t/m 1930 werkzaam geweest in de suikerindustrie op Java en in de crisistijd naar Nederland teruggekomen. Hij was inmiddels in Amsterdam getrouwd en hij vestigde zich in november 1934 in Rhenen in de nieuw voor het jonge paar gebouwde villa 'Berghoeve', Grebbeweg 72. Ontwerper was de bekende Rhenense architect A.A. van Ommen. Het echtpaar kreeg 2 zoons en een dochter.

Omdat het fiscaal voordeliger was werd de N.V. in 1942 omgezet in een Commanditaire vennootschap, met als commanditaire vennoten Dr. W.G. van den Berg (de chirurg), de schoonzoon, de andere zuster en als beherend vennoten traden aan Drs. W.G. en P.G. van den Berg.

In juli 1945 overleed Drs. W.G. en een half jaar later, in januari 1946 zijn vader. Dr. Van den Berg had zich eigenlijk nooit met de bedrijfsleiding bezig gehouden, hij was eerder de kapitaalverschaffer. Gedurende zijn tijd als arts en chirurg behoorde hij tot de eerste medici die met röntgenfotografie had gewerkt, vóórdat bekend werd dat röntgenstraling schade kan veroorzaken. Als gevolg daarvan waren zijn handen beschadigd en waren zijn vingers in zwarte bandages gestoken.

Op het tasveld ten westen van de fabriek staan drie brugkranen gereed om vrachtwagens vol te laden met kalkzandsteen. 1979.

Het nieuwe kantoor uit 1968 van Vogelenzang. (foto ca. 1980).

In zijn testament had Dr. Van den Berg bepaald dat zijn zoon Pieter Gerard van den Berg (1892) beherend vennoot zou worden in de C.V. Kalkzandsteenfabriek Vogelenzang. Hij werd vanaf 1957 bijgestaan door zijn oudste zoon Willem Gerard (1936). De beide zusters waren in verband met de dreiging van het expanderende Rusland naar Peru geëmigreerd. Door de slechte postverbindingen en de lange reistijden besloten de beide zusters, als commanditaire vennoten, in 1958 als hun gevolmachtigde de heer M.H.J.M. van der Laan aan te stellen.

Pieter Gerard, 'meneer Piet', heeft in feite de grote na-oorlogse bloei van het bedrijf begeleid. Hij heeft kans gezien van het ambachtelijk bedrijfje een grote moderne fabriek te maken, die tot de grootste van Nederland kon worden gerekend. Er was vlak na de oorlog, in verband met de Wederopbouw en de grote behoefte aan nieuwe woningen, een grote vraag aan kalkzandsteen. De eerste grote vooruitgang was de aanschaf van een Amerikaanse, door diesel aangedreven graafmachine (een Ruston Bucyrus), die in één klap al het met de hand scheppen van zand in de afgraving overbodig maakte. Vervolgens is er jaren lang omgebouwd, alle machines kregen hun aandrijving. Er kwamen nieuwe persen, meer hardingsketels (tot 20 in totaal), al het zware handwerk dat zo kenmerkend was bij een steenfabriek ging tot het verleden behoren. Er kwamen 3 brugkranen (van Demag) met grote overspanningen. Het interne transport en de routing werd anders opgelost. De nieuwe automatische persen waren zó duur, dat moest worden overgeschakeld naar een continu-bedrijf. De machines moesten dag en nacht door draaien om rendabel te zijn. Het assortiment stenen werd uitgebreid. De technische dienst werd steeds belangrijker. Electronica, pneumatiek en besturingsprogramma's deden hun intrede. Jaren lang is er omgebouwd en verbouwd, de vaste aannemer voor de vele werkzaamheden was de firma Jan van Doorn uit Ochten. De broer van Jan was Dick van Doorn, hij was architect en verzorgde de bouwkundige begeleiding van de uitbreidingen.

In de loop der jaren hebben er vele verbouwingen, uitbreidingen en vernieuwingen plaatsgevonden, waarvan moeilijk is aan te geven wanneer wat gebeurd is. In elk geval heeft er begin jaren 60 een gigantische ombouw plaats gevonden. Er kwamen automatische persen van ATLAS (3 stuks) en Dorstener (2). Tevens werd toen de overstap gemaakt naar poederkalk in samenhang met de invoering van het zogenaamde reactorsysteem. Hierbij behoefde men het riskante proces van klak blussen niet zelf meer uit te voeren, want de kalk werd nu kant en klaar in silo-auto's uit Duitsland aangeleverd.

Vooraf in de bouwvacaties werd er hard gewerkt. De jaarproductie ging jaar op jaar omhoog. De productie van de 100 miljoenste steen vond steeds eerder in het

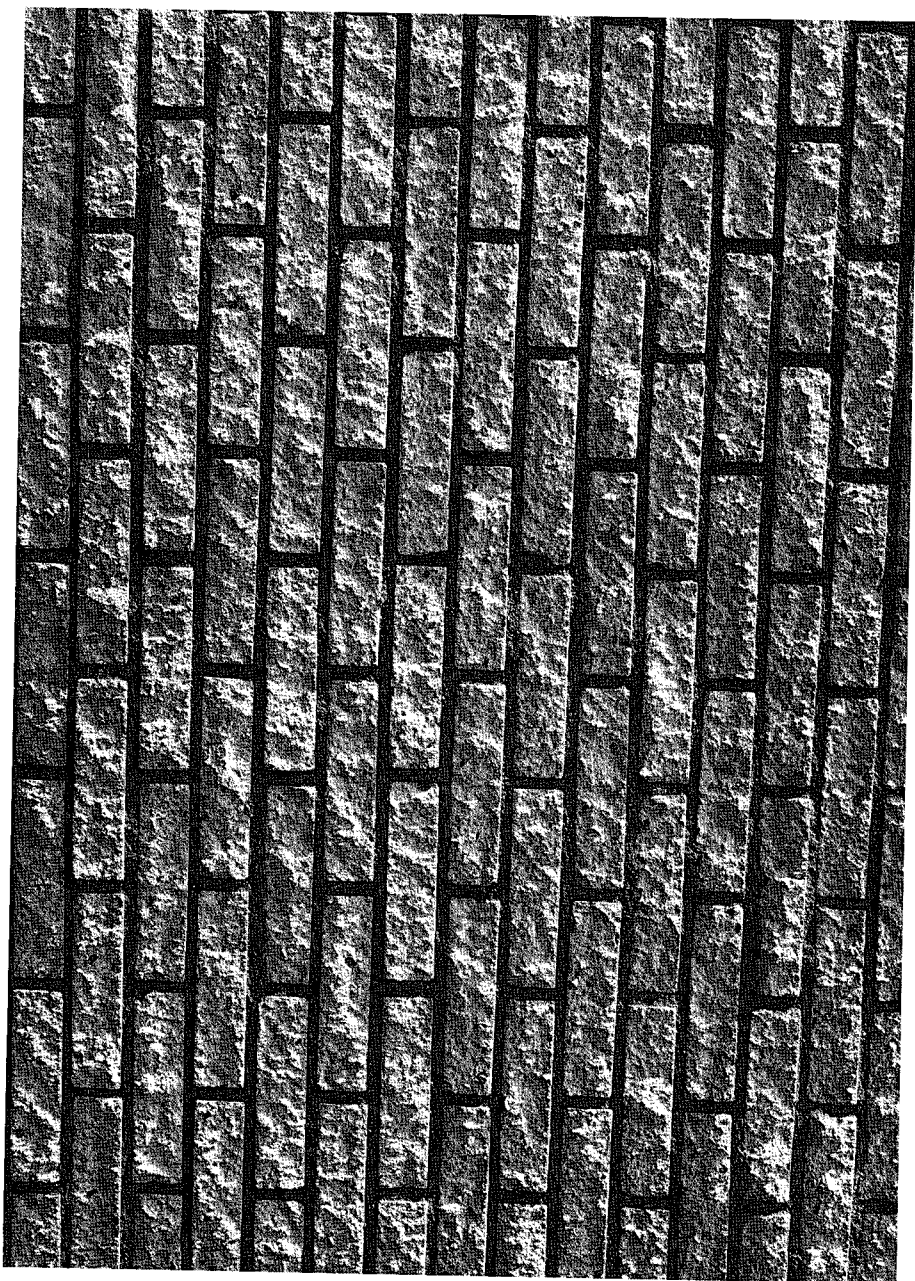
jaar plaats. Er kwam behoefte aan meer onderzoek en kwaliteitscontrole, waardoor een eigen laboratorium werd ingericht waar eigen onderzoek kon worden gedaan.

Kleinzoon Willem G. ('meneer' Willem) bezocht beurzen en congressen in binnen- en buitenland om op de hoogte te blijven van wat er gaande was in de wereld van de kalkzandsteen en bouwmaterialen. Zo werd er in 1965 kennis gemaakt met een nieuwe kalkzandsteen-toepassing in Zweden, de z.g. Mexi steen. Dit was een gespleten kalkzandsteen die geschikt was voor buitenmuren, een geheel nieuw marktgebied.

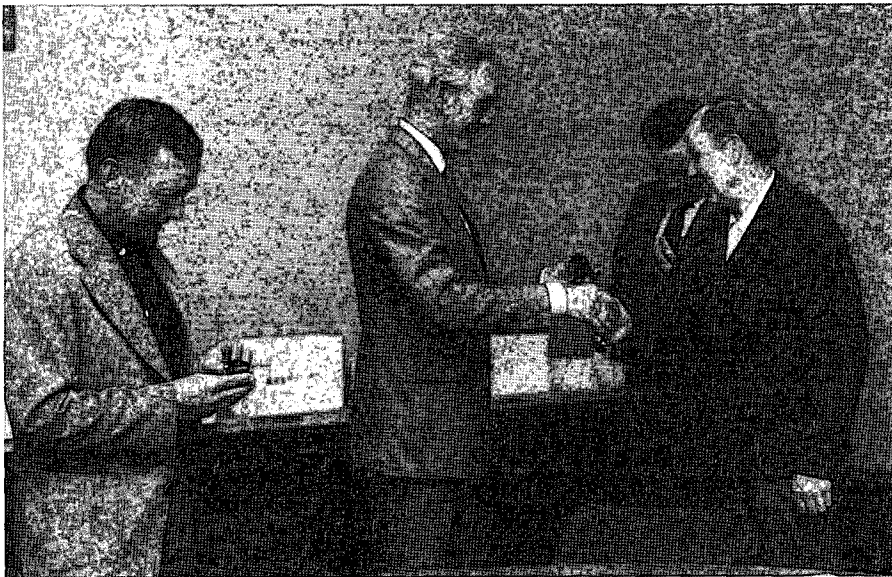
Deze ontwikkeling bleek een nieuwe uitdaging, die opgenomen werd door de tweede zoon René P. (1938). Hij trad in 1966 in dienst na het behalen van het HTS diploma Economische Bedrijfstechniek en een stage in Berlijn bij een bevriende kalkzandsteenfabrikant. Een nieuw product, de GEVO steen (Gevelsteen Vogelenzang) deed zijn intrede. De speciale apparatuur benodigd om dit product te maken werd aangeschaft en voorzichtig werd de eerste productie opgestart. De eerste huizen met GEVO steen werden voor eigen rekening gebouwd in de Asterstraat in Rhenen. De GEVO steen is in de jaren daarna een enorm commercieel succes geworden, vooral ook door de inspanningen van de latere directeur Van der Laan. In 1971 bedroeg het aantal afleveringen van GEVO steen in waalformaat 5 miljoen, in 1975 20 miljoen en in 1976 26 miljoen stuks. Deze stenen werden verkocht onder KOMO- en later onder IKOB-keur. Bekende projecten die geheel in GEVO-steen werden gebouwd zijn het politiebureau in Purmerend, Port-Zeelande met 2500 woningen en het Ziekenhuis Veldhoven. In de jaren 1985 - 2000 steeg de productie zelfs naar ruim 90 miljoen. In de beginjaren van de GEVO-steen kon er soms nauwelijks aan de grote vraag worden voldaan. De vrachtwagens stonden in lange rijen, soms tot aan de brug, op hun vracht te wachten.

Omdat de eisen voor GEVO steen hoger liggen dan bij de klassieke kalkzandsteen, werd in de loop der tijd kwartsiet (gemalen zand) toegevoegd. Hiermee was de hardheid te bereiken die de Duitse afnemers voor hun hoogbouw nodig hadden. Er moest echter wel fors geïnvesteerd worden om het stof- probleem dat gepaard ging met het splijten of knippen van de steen, de baas te worden. Dit breken of klissen werd uitgevoerd omdat het breukvlak een mooi patroon kreeg, de 'zichtkant'. Een bezoekende architect (Martini) die eens opmerkte dat men het gebruikte zand beter niet al te goed moest zeven ('men moest niet de krenten er uit halen') sloeg de spijker op zijn kop: de gebroken of gekliste stenen zagen er, met hier en daar wat ruwe kiezelstenen, veel aantrekkelijker en minder saai uit, dan het product dat hiervóór werd geleverd.

Bij het klissen ontstaat veel (onzichtbaar) stof met voor de arbeiders het gevaar

Een gedeelte van een gevelwand, opgemetseld met GEVO-steen.

In 1979, na de installatie van de nieuwe pers 6 van Krupp, werden enkele zilveren medailles, ontworpen in Schoonhoven, uitgereikt. V.l.n.r. de heren Hitters, directeur Van der Laan, huis-architect Dick van Doorn en Kisters.

van silicose. Bij de investeringen om dit probleem op te lossen ging het alleen al in 1976 om een bedrag aan 1.000.000 gulden ten behoeve van de aanschaf van afzuigers etc. Later werd mooi zuiver zand in Limburg gevonden, waardoor kwartsiet overbodig werd.

Om vervuiling en verkleuring van de GEVO gevels tegen te gaan werd een nieuwe afdeling in gebruik genomen, die op wens van de particuliere bouwers en projectontwikkelaars de gevels impregneerden met een product van Dynamiet Nobel, waarbij een garantie certificaat werd afgegeven met een tijdsduur van 10 jaar. In de bloeitijd van de fabriek werd langzamerhand het handwerk geautomatiseerd, graafmateriaal en transportbanden voor de zanderij verschenen in de plaats van de lorries uit het verleden, automatisch afnemende persen vervingen de persen met handafname, het handmatig verladen en lossen van de eindproducten moest het veld ruimen ten gunste van kranen op het tasveld en vrachtwagens rondom de fabriek.

Daar, waar een aantal andere fabrieken zich verder specialiseerden in de productie van grotere bouwdeelen (elementen van 60 x 90 cm) bleef Vogelenzang zich verder toeleggen op de productie en levering van gevelstenen.

In 1979 werd een nieuwe pers geïnstalleerd, namelijk pers 6 met de dubbele productie opbrengst in vergelijking met andere persen. Tevens werd de knipperij,

waarmee de stenen gebroken werden, verder geautomatiseerd omdat de vraag naar zowel gladde GEVO als gebroken GEVO steeds meer toenam. De pers, een proto-type afkomstig van KRUPP-ATLAS, bleek helaas niet de voorgespiegelde capaciteit te produceren. Zo bleek dus niet iedere noodzakelijke investering ook een juiste te zijn.

Het Centraal Verkoopkantoor voor de Kalkzandsteenindustrie (CVK)

In 1947 werd de NV 'Centraal Verkoop Kantoor voor de Kalkzandsteenindustrie', min of meer als voortzetting van de Vereniging van Nederlandsche

Kalkzandsteenfabrieken opgericht.

Men wilde hiermee de moordende concurrentie, zoals die vóór de oorlog had geheerst, voorkomen. Bovendien was het noodzakelijk, in de naoorlogse jaren van schaarste aan

grondstoffen, en bij de verkoop van de geproduceerde kalkzandstenen, een sterk front te vormen. Gezien de structuur en de macht van dit lichaam zouden we eigenlijk wel van een kartel kunnen spreken. Alle 15 kalkzandsteenproducenten in Nederland sloten zich bij dit CVK aan. De oudste fabriek was de NV Twentsche Kalkzandsteenfabriek (1899), de op één na oudste die van Leccius de Ridder & v.d. Heijden (1900). De fabriek Vogelenzang zat hier in het rijtje wat tussen in, met hierna in de ranglijst nog 5 bedrijven die ná 1914 werden gesticht, waarvan de laatste drie in 1926. De grootste kalkzandsteenfabriek, tevens de grootste in Europa, was de Van Herwaarden's kalkzandsteenfabriek te Hillegom. In een artikel in De Spiegel nr. 29 van april 1956 wordt een reportage gewijd aan dit bedrijf, dat toen een productie had van 250 miljoen stenen per jaar, bij een personeelsbezetting van 370 man.

Het CVK regelde en beheerste de verschillende producties in de aangesloten fabrieken. Het is overigens dit zelfde CVK dat het besluit heeft genomen om in het jaar 2001 het doek voor de kalkzandsteenfabriek Vogelenzang definitief te laten vallen.

Directeur Van der Laan krijgt van een Duitse technicus uitleg over een nieuw bedieningssysteem van een van de geautomatiseerde persen. Op de achtergrond staat mevrouw Van der Laan-de Zwart. 1979.

Piet van den Berg van Vogelenzang heeft ook in deze landelijke organisatie een belangrijke rol gespeeld. Hij was in de jaren 1952/53 commissaris, in 1956 plv. president-commissaris, en in 1957, 1959 en 1960 president-commissaris van deze club. Ook was hij in 1960 nog korte tijd waarnemend directeur. Ook Willem kende het CVK van binnen en van buiten. Hij was er in 1965 en 1966 commissaris.

Vogelenzang was een duidelijk voorbeeld van een familiebedrijf, met de vóór-, maar ook de nadelen hiervan. De zusters in Peru moesten alle investeringen in het bedrijf goedkeuren en dit was niet altijd even gemakkelijk. Gezien de fiscale structuur van het bedrijf, waarbij de beherend vennoot hoofdelijk aansprakelijk was met zijn gehele vermogen voor de risico's van het bedrijf, was het niet langer verantwoord verder op deze voet door te gaan. Mede ook gezien zijn vergevorderde leeftijd heeft Piet daarom per 31/12/1968 het commanditaire vennootschapsverdrag opgezegd. Hij was toen 77 jaar.

In 1977, op 85-jarige leeftijd, overleed deze actieve fabrikant, die een duidelijk stempel op deze Rhenense fabriek heeft achtergelaten, maar ook in nationaal verband duidelijk zijn stempel heeft aangebracht.

Het opzeggen van een vennootschapsverdrag door de beherend vennoot geeft de commanditaire vennoten het recht, de zaak voort te zetten en zo is het ook gegaan. De beide zusters, die nota bene nog ouder waren, hebben het bedrijf van een C.V. per 1-1-1969 omgezet in de veel gunstiger N.V. structuur en tot 1975 voortgezet onder de naam Vogelenzang Fabriek voor Bouwmaterialen. Tot directeur van de vennootschap werd benoemd W.G. van den Berg. Als commissarissen werden aangesteld de heren van der Laan (president commissaris) en mr. G.J. Vermeulen (commissaris).

Het opzeggen van het contract door Piet heeft uiteindelijk toch geleid tot het vertrek van de zonen Willem en René. Willem vertrok naar Johannesburg in Zuid Afrika, waar hij voor Anker Kolen en Dura Aanneming te Rotterdam een kalkzandsteenfabriek heeft opgericht, gebruik makend van het afvalzand dat vrijkwam bij de plaatselijke goudmijnen.

Zijn jongere broer René was, nadat het C.V. contract was opgezegd, in 1968 een nieuwe, Amerikaanse ontwikkeling op het gebied van gevelbekleding gestart. Hieraan had hij tijdens de Vogelenzang-periode reeds gewerkt. Er werd in 1968 een nieuwe vennootschap 'Panelcraft' opgericht samen met de Bataafse Aannemings Mij, op 50/50 basis. De ontwikkelingskosten werden netjes terugbetaald aan Vogelenzang.

Na het vertrek van Willem werd in februari 1970 Ir. L.J.V. Rieter, afkomstig van de Mosa fabrieken te Maastricht, benoemd tot directeur. Als gevolg van een onoverbrugbaar verschil van mening over het te volgen beleid werd hij echter al snel

Een luchtfoto uit 1964. In die tijd werd het zand nog in het droge weggegraven. In 1969 is men 'onder' gegaan, het zand was op en men moest de diepte in, eerst met de dragline, bediend door Jan Looijen, waarmee hij ongeveer 1 m diep kon gaan. Hierdoor ontstond de bekende plas. Later werd het zand er uit gezogen, waardoor de diepe plas, 'de vijver' ontstond.

Midden onder de woning van Hitters. Iets meer naar links stond de oorspronkelijke woning van Holthuis, later bewoond door Schrijver. Geheel boven de fabriek van Leccius de Ridder, met iets rechts-onder de woning van Hendrik Spies. Bij de schoorsteen loopt een dunne olieleiding van de olietanks links van de schoorsteen, over het fietsenhok heen naar de loswal aan de Rijn, en er loopt een dikke pijp naar de loswal voor het transport van de kalk. (KLM Aerocarto N.V).

RHENEN. Station H. IJ. S. M.

Het station Rhenen had vóór de oorlog een tramverbinding met het westen en oosten van ons land. Toch werd slechts sporadisch gebruikt gemaakt van de trein als transportmiddel. (briefkaart 1912).

opgevolgd door de commissaris Theo van der Laan, die eerst als waarnemend directeur optrad met de heer M.J.H.M. von Bauer Gauss als president commissaris. Per 1/4/1972 werd Van der Laan officieel als directeur aangesteld. Theo van der Laan heeft daarna ook een rol gespeeld in het CVK: in 1973 en 1974 was hij commissaris, in 1975, 1976 en 1977 plaatsvervangend president-commissaris, en in de jaren 1978, 1979 president-commissaris. Ook was Van der Laan korte tijd waarnemend directeur van het CVK. In 1975 werd hij benoemd in het bestuur van het Research Centrum voor de Kalkzandsteenindustrie te Barneveld. Na enkele herbenoemingen bedankte hij in 1985 voor deze functie, en in september 1986 nam hij afscheid als directeur van Vogelenzang. In april 1975 werden de aandelen van Vogelenzang overgenomen door de Holdingmaatschappij Vogelenzang NV te Willemstad, Curaçao. De gezusters Van den Berg verkochten in juli 1978 hun aandelen aan een nieuwe investeringsgroep, eveneens gevestigd te Willemstad. Eind 1985 werden de gerepatrieerde aandelen Vogelenzang overgenomen door de BV Centrale Amsterdamse Brandstof- en Bouwmaterialen Maatschappij C.A.B.), gevestigd te Kloosterhaar, dochter van Eschweiler Bergwerks-Verein, Herzogenrath (Duitsland).

Bloei

Het bedrijf heeft dank zij een tweetal factoren een grote bloei kunnen meemaken. Ten eerste werden in de beginperiode alle opbrengsten in het bedrijf gestort. In het jaar 1921 had namelijk de 60-jarige Groningse chirurg dokter W.G. van den Berg zich in het bedrijf van Holthuis ingekocht. Hij is de grote stimulator van het bedrijf geweest, die er onder meer voor gezorgd heeft, dat de winsten van het bedrijf aanvankelijk integraal in het bedrijf terecht kwamen. In de periode 1921-1942, dus gedurende 21 jaar, werd dan ook aan de aandeelhouders geen dividend uitbetaald. Daardoor kon men elk jaar steeds weer nieuwe verbeteringen en vernieuwingen aanbrengen.

Een tweede factor is de grote inzet van 'meneer Piet', die tot een verdere ontplooiing van het bedrijf heeft geleid. Hier kwam bovenop de grote werklust van de meeste medewerkers van het bedrijf, die veelal hun beste krachten aan de groei van de fabriek hebben geleverd. Dit blijkt ook wel uit de vele jubilea, die door medewerkers konden worden gevierd. In 1954, bij het 40-jarig jubileum van Vogelenzang, werden twee jubilarissen gehuldigd, die 25 jaar aan het bedrijf verbonden waren: Bart van Nieuwamerongen en G.J. Looijen, die bovendien twee zoons (Jan en Gerardus) het bedrijf had binnengehaald. G.J. Looijen was voorman van de buitenploeg, zijn zoon Jan heeft hem met 44 jaar dienst overtroffen. Gerardus was bestuurder van de trekker.

Het huldigen van jubilarissen was op de fabriek trouwens een regelmatig terugke-

rend festijn. Het verloop aan personeel was er gering en het werken op de fabriek gedurende 25 jaar of 40 jaar was vrij normaal. De verstandhouding onderling was dan ook vaak goed te noemen. Wanneer men zin had om iets te vieren, werd er onder elkaar besproken, wie er 'jarig' was en zo kon het gebeuren dat sommigen meerdere keren per jaar 'jarig' waren.

De jaarlijkse 'uitjes' droegen ook bij aan het saamhorigheidsgevoel. Soms liep dit wel eens de spuigaten uit. Na een feest in Limburg had men onderweg een stapel closetrollen uit een hotel meegenomen. Deze werden in de trein uitgerold en door de coupé's opgehangen. Tijdens deze tocht heeft iemand nog bij het overgeven door een raampje van de trein zijn kunstgebit verloren.

In het kader van het 75-jarig bestaan van Vogelenzang, in 1989, werd door directeur G.J.M. Dorresteyn aan de Rhenense gemeenschap een beeldje van een trekpaard aangeboden, als symbool van de voortrekkersrol die door Vogelenzang steeds werd vervuld. Dit paardje gold tevens als symbool voor de steenindustrie in zijn algemeenheid, waarmee Rhenen en zijn omgeving lange tijd zo'n grote verbondenheid heeft gehad. Dit beeldje, in brons, werd uitgevoerd door P. Peterse uit Maarssen. Het staat thans bij de oversteekplaats onderaan de Molenstraat. Bovendien werd, samen met een financiële bijdrage van relaties van de fabriek, ter gelegenheid van dit jubileum aan de Rhenense muziekverenigingen een gift in klinkende munt overhandigd.

Sanering

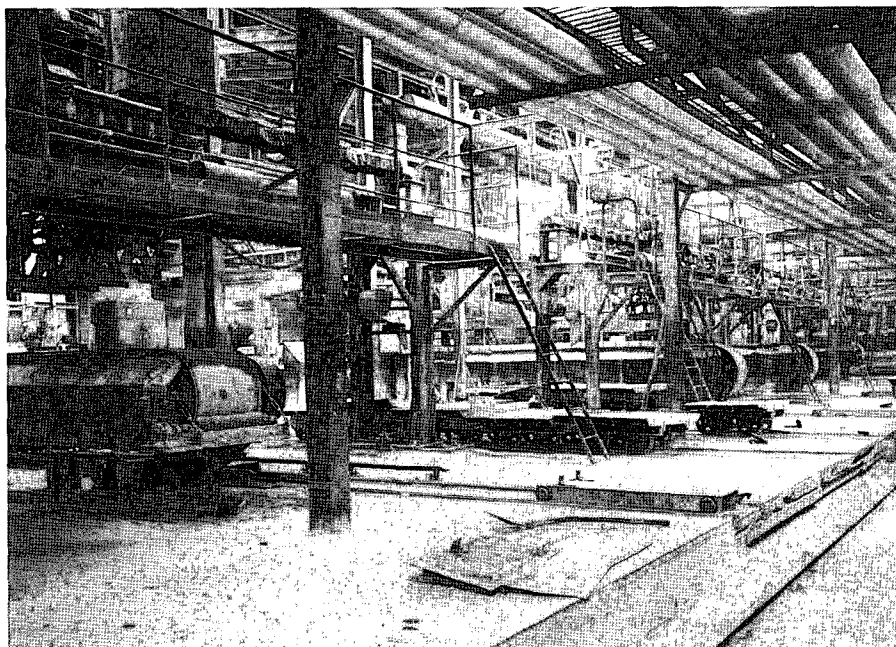
In het CVK werd het al snel duidelijk, dat er in de wereld van de kalkzandsteen sprake was van overcapaciteit in zijn geheel, en dat er meer samengevoegd moest worden om de kosten te drukken.

Zo werd in 1990 de fabriek van Leccius de Ridder, die evenals Vogelenzang, toen sterk verouderd was, door Roelfsema Beheer gekocht met als doel de productie te saneren door deze over te brengen naar de kalkzandsteenfabriek Roelfsema te Smilde. De fabriek werd in 1992 gesloten en het onroerend goed, de gebouwen en de grond met de rest van de ontgronding werd door Vogelenzang overgenomen. Na de overname van Vogelenzang in 1985 bleek dat men met veel achterstallig onderhoud en achterstallige investeringen te maken had en daarom werd een reddingsplan opgesteld. Hierbij heeft ook aanvankelijk een overweging meegespeeld de productie te saneren en over te brengen naar het moederbedrijf Anker te Kloosterhaar. Mede door de ligging, marktontwikkeling, het feit dat Vogelenzang deels specialiteitenfabriek was binnen de industrie (o.a. de GEVO-steen) is uiteindelijk gekozen voor upgrading van de fabriek in plaats van verplaatsing en opheffing van de locatie. Met name werd het gevelsteen-programma uitgebreid door een breder scala aan kleuren, oppervlakte-structuren, formaten e.d. te introduceren.

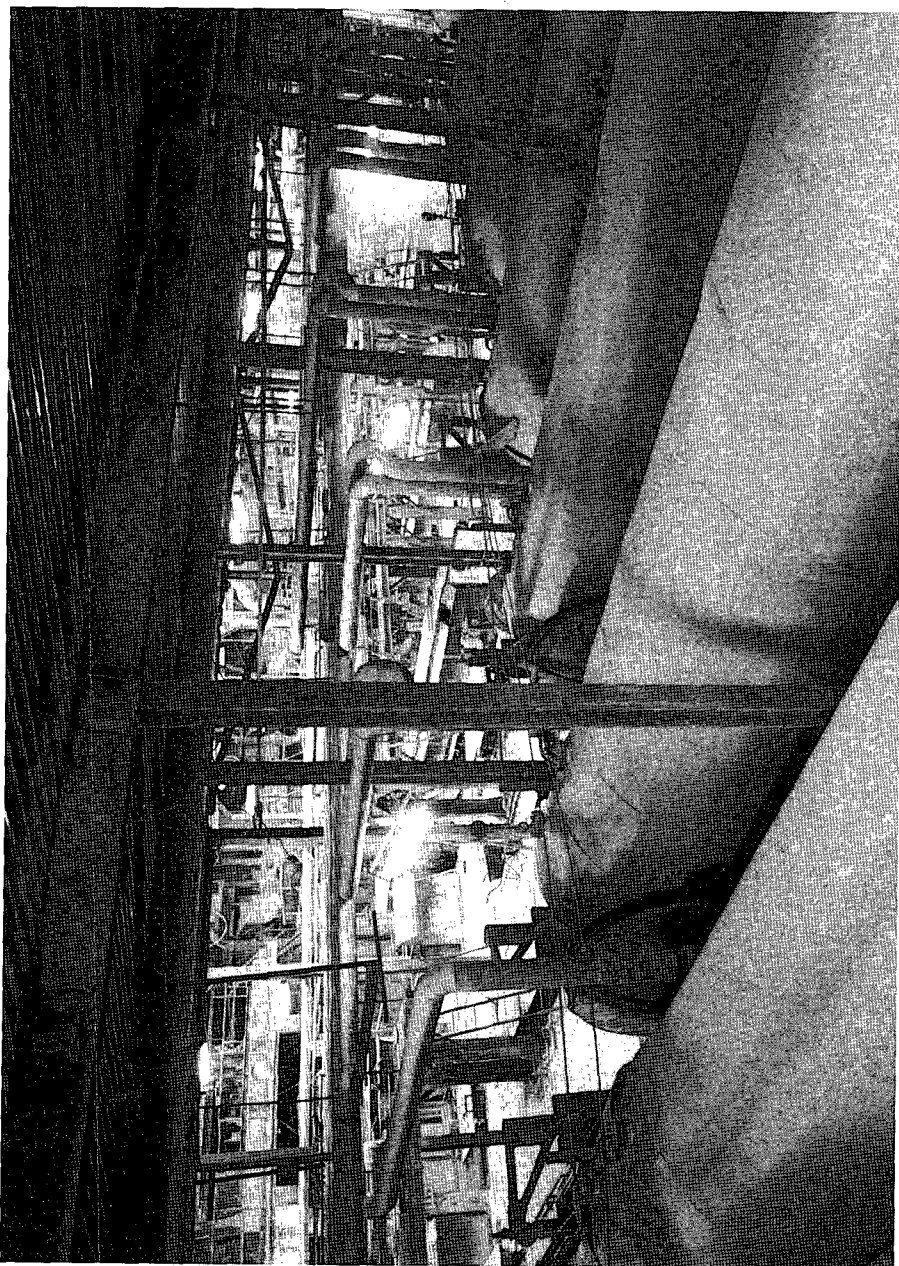

Het beeldje van de Voortrekker, dat in 1989 door Vogelenzang aan Rhenen werd aangeboden.

Na de fusie met de Anker Kalkzandsteenfabriek kreeg de fabriek Vogelenzang op aanwijzingen van de nieuwe directeur G.J.H. Dorresteijn (november 1989 - juli 2001) en onder leiding van de bedrijfsleider ing. M.C. Hitters een face-lift: de terreinen werden verhard, overtollig materiaal en onnodige bouwsels (waaronder de oude schoorsteen) verdwenen, 80% is toen vernieuwd en uitgebreid. Voor het personeel werd een nieuwe kantine gebouwd. Vernieuwingen werden doorgevoerd in de zandbehandeling en op het gebied van intern transport. De klisafdeling ten behoeve van de GEVO-breuksteen werd aanzienlijk uitgebreid en gemoderniseerd en er werden ook twee nieuwe hydraulische persen geïnstalleerd ter vervanging van de bijna 25 jaar oude exemplaren, waardoor de perscapaciteit werd verdubbeld. De verpakking werd vernieuwd en omgezet op computerbesturing. De mengerij werd voor 100% vernieuwd, en werd op voorstel van bedrijfsleider Hitters uit het midden van de fabriek verplaatst naar buiten, zodat men een belangrijk deel van het stof kwijt was. Traditiegetrouw werd een mengerij aanvankelijk steeds centraal in de fabriek geplaatst, en het was een novum dat dit principe nu werd verlaten. Het bleek een goede greep te zijn, want dit idee bleek tot ver in het buitenland navolging te vinden. De verharding en brekerij werden deels vernieuwd en wat tot dan toe handwerk

Het interieur van de fabriek.

Met 20 verhardingsketels op een rij kan een hoge productie worden bereikt.

De laatste directeur van Vogelenzang, G.J.H. Dorresteyn.

was werd voor 100% geautomatiseerd. Het logistieke deel van het terrein, met name het tasveld en de productbehandeling werden compleet vernieuwd. Volgens plan werd in de eerste 6 à 7 volle productie jaren ca. 19 miljoen gulden geïnvesteerd. Gerekend over de jaren 1985 - 2000 werd bijna voor een bedrag van 26 miljoen gulden in het bedrijf gestoken. De gemiddelde jaarproductie bedroeg toen ruim 90 miljoen stenen (basis waalsteenformaat). Hiermee zou jaarlijks een aantal van 5000 woningen hebben kunnen worden gebouwd.

Toch bleek in het jaar 2000, nadat de industrie via een zogenaamde pooling-overeenkomst een grotere centrale rol in de aansturing neerlegde bij het CVK, dat het nodig was nog beter de productiecapaciteit te benutten en overcapaciteiten te elimineren. Daarbij werden in eerste instantie drie van de elf in Nederland producerende fabrieken genomineerd om weg te saneren. Hieronder viel uitgerekend ook Vogelenzang. Eén van de criteria waarop werd geselecteerd was de kostprijs, zonder aanzien van product- en of opbrengstprijzen. Dit hield tevens in dat bij sluiting van Vogelenzang ook af moest worden gezien van de 'specialiteiten', die door Vogelenzang werden vervaardigd.

Hoewel specialiteiten in omzet gezien slechts ca. 5% van de totale Nederlandse kalkzandsteenfabricage uitmaken, hebben specialiteiten een grote toegevoegde waarde, mede omdat zij de ontwikkeling stimuleren, een grote P.R.-waarde hebben en een goed rendement opleveren. Dit rendement haalde bijna 20% van de omzet! Aangezien de toen zittende directeur G.J.M. Dorresteyn zich niet met dit beleid kon verenigen heeft hij besloten zijn activiteiten ten behoeve van de kalkzandsteenfabricage in Nederland te beëindigen. De fabriek heeft in juli 2001 de poorten gesloten, waarbij de genoemde directeur de afwikkeling van deze opheffing nog op zich heeft genomen.

Het is in feite een triest gebeuren dat de organisatie, waaraan in al die ruim 40 jaren door de directies van Vogelenzang zo trouw is deelgenomen en is bijgedragen, uiteindelijk de beslissing heeft genomen om Vogelenzang te sluiten.

Ook Dorresteyn heeft, evenals zijn voorgangers-directeuren, de voortrekkersrol van Vogelenzang ook in het bestuurlijk vlak waargemaakt. Hij was, naast directeur van Vogelenzang (1989-2001) tevens directeur van de Anker kalkzandsteenfabriek te Kloosterhaar (1989-2001), commissaris (1988-1999) en directeur a.i. (1997-1998) van de kalkzandsteenfabriek Van Herwaarden en twee fabrieken in Duitsland, hij is voorzitter geweest van de European Calcium Silicate Producers Association ECSPA, voorzitter van de VNK, de Vereniging Nederlandse Kalkzandsteenproducenten en van het Research Centrum Kalkzandsteen RCK. Daarnaast heeft hij nog bestuursfuncties bekleed in het CVK (1991-2001, waarvan 1996-2000 als voorzitter), de Algemene Werkgevers vereniging AWWN, van de

Stichting Stapelbouw (Stb) en van de IKOB, de Stichting Instituut voor Keuring en Onderzoek van Bouwmaterialen. In Rhenen was hij oprichter en is hij voorzitter van de Ondernemers Vereniging Rhenen.

Dorrestejn was als persoon zeer betrokken bij het wel en wee van zijn medewerkers in de fabriek. Bij vroege devolte evenementen, maar ook bij ziektes waren hij en zijn vrouw vaak aanwezig.

Vermeldenswaard is nog in dit verband, dat ook vader J.H. Dorrestejn in de kalkzandsteenindustrie een leidende rol heeft gespeeld, onder meer als (waarnemend) directeur (1976-1978) en later als commissaris (1978-1987) en (waarnemend) directeur van het CVK.

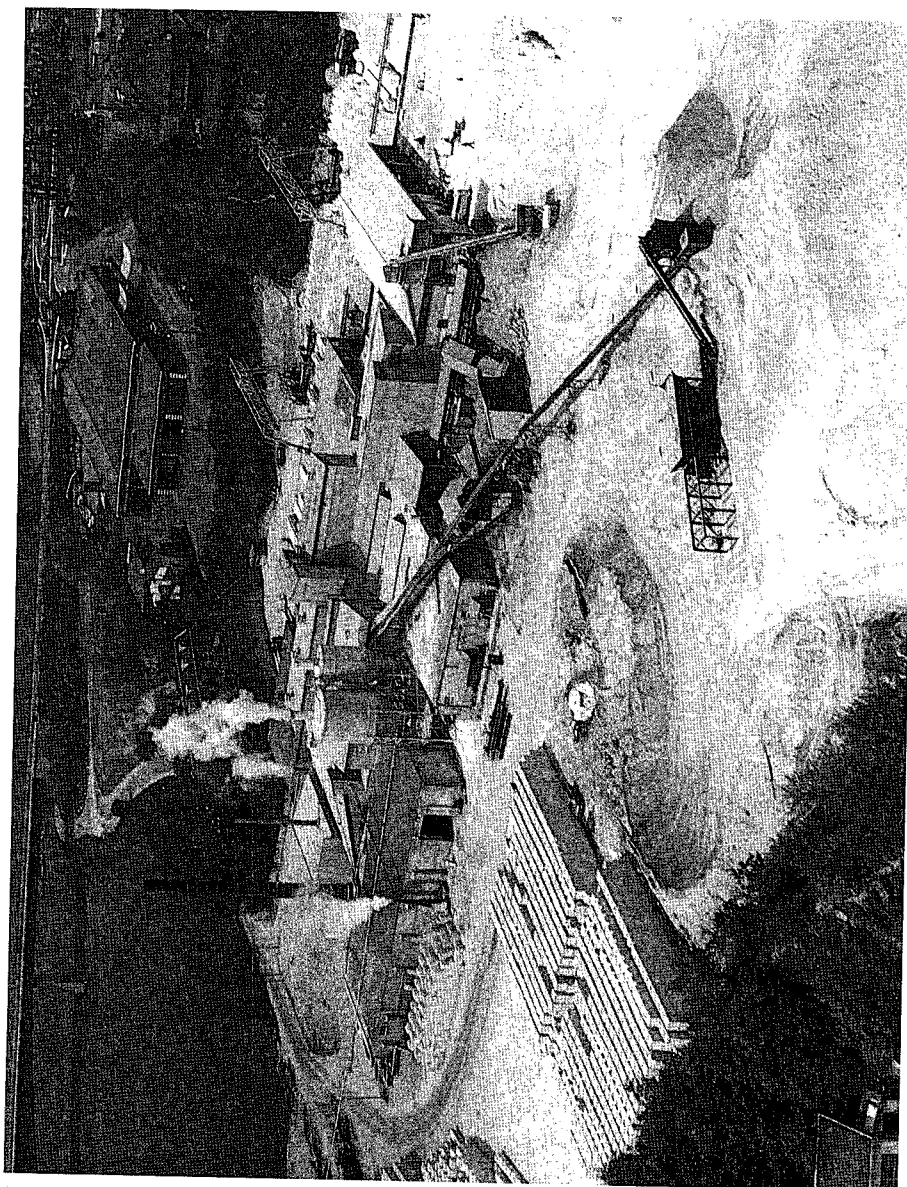

De voetbalclub van Vogelenzang. Staand v.l.n.r. Gertie Veenendaal, Wil Huijberts, De Kruif, Gerrit Veldhuizen, Dorus Capelleveen, meneer Willem van den Berg, Tut Jansen, zittend v.l.n.r. Cor Jansen, ?, Gerrit Opperman, Jacob Bos, Jan Verwoert en Pietje Stam.

Personeel

De bloei van het bedrijf is natuurlijk voor een belangrijk deel ook te danken aan de inzet van het personeel. De personele bezetting bedroeg gemiddeld zo'n 70 man. Een deel ervan woonde in Rhenen en Elst, maar ook in Veenendaal, Wageningen en zelfs Renkum. Velen ook woonden in de Betuwe en er kwam zelfs iemand steeds met de fiets over de Waal vandaan uit Druten.

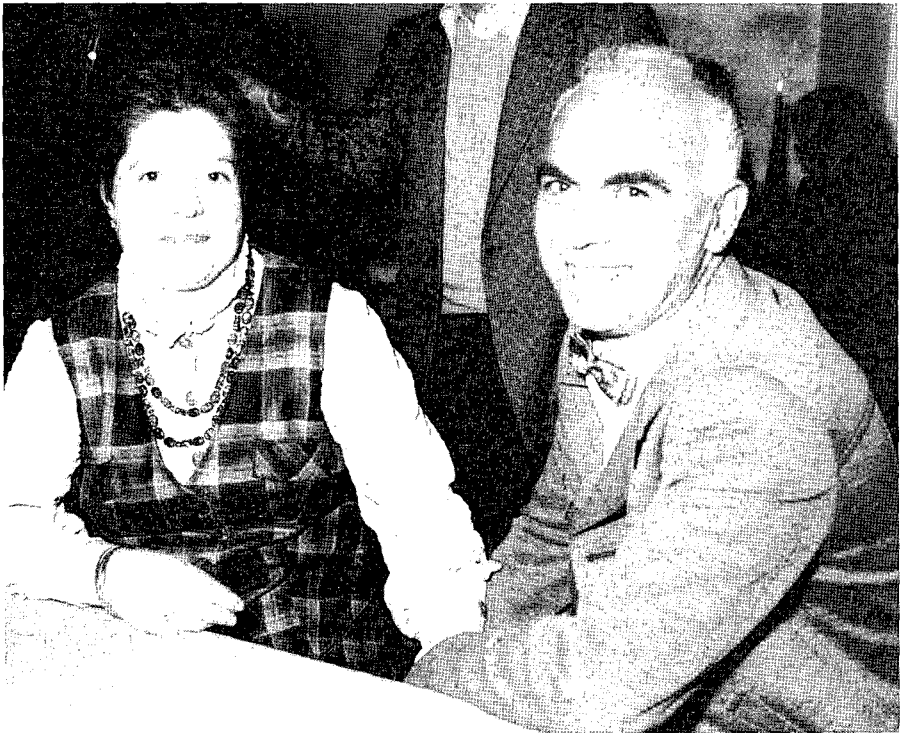
In de latere jaren vonden er ook vele gastarbeiders in de kalkzandsteenindustrie

In 1968 vloog persfotograaf Cord Otting boven Vogelenzang. Op de voorgrond staat de zandbunker, waar het ruwe zand gezeefd werd. In het 'kalkhok', links van het midden met de donkere deuropening, is men begonnen met de fabricage van GEVO-stenen. Later verhuisde de productie naar de grote hal rechts op de foto.

een werkring. De eerste hiervan was de Italiaan D. Martino, die bijna 40 jaar op het bedrijf heeft gewerkt en in al die jaren hét aanspreekpunt is geweest voor de later in dienst gekomen buitenlandse werknemers. Dit waren Italianen, Spanjaarden, Marokkanen (26 man, rechtsreeks uit Marokko), Turken en Surinamers. Martino stond aanvankelijk achter de pers, maar hij heeft zich later gespecialiseerd in het stookproces. Hij werd eens door Van den Berg 'betrap't bij het lezen van de Donald Duck, maar hij bleek hiermee Nederlands te leren. De gastarbeiders kregen, wanneer ze waren aangenomen, elk een nieuwe fiets. Het was voor de collega's prachtig om ze te leren fietsen.

Het kwaliteitsonderzoek werd in het eigen onderzoekslaboratorium verricht, dit stond lange tijd onder leiding van ing. A. Alfing. Voor de technische dienst was ing. F. Kisters verantwoordelijk, die afkomstig was uit de mijnen. 'Baas' Schrijver werd in 1966 opgevolgd door 'meneer' Hitters, een HTS-er mijn-

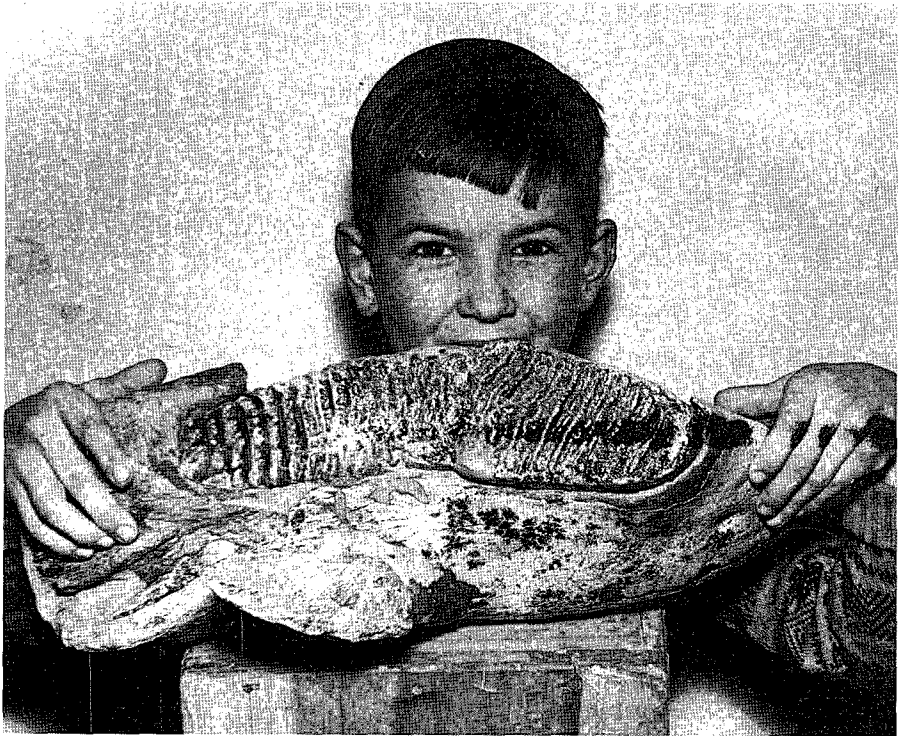

Tijdens het bedrijfsfeest in kasteel Ammersoyen traden grootheden als Johnny Kraaikamp, Willem Ruys en Rita Corita op. Onder de feestgangers was het echtpaar Martino.

bouwkunde die, evenals Kisters na het sluiten van de mijnen het geluk trof in Rhenen werk te vinden. Hij kwam te wonen in het huis van Schrijver, dat trouwens in 1951 iets in zuidelijke richting was verplaatst omdat men het oude perceel nodig had om te vergraven. Dat was het huis, dat oorspronkelijk gebouwd was door Holthuis. Ing. Hitters bleef hier ook na zijn pensionering in 1998 wonen.

Fossielen

In een uit de IJstijden afkomstige zandberg komen natuurlijk fossielen voor, en dat is ook het geval met de zandberg, die in Rhenen ten behoeve van de kalkzandsteenfabrieken voor een aanzienlijk deel werd uitgegraven. Regelmatig werden er gedeeltes van het skelet of andere delen van mammoeten, wolharige neushoorns, steppenwisenten, elanden, edelherten en dergelijke gevonden. Samen met de hoofdboekhouder W. Bovenschen heeft de amateur-veldbioloog Adriaan P. de Kleuver indertijd alle vondsten geconserveerd. Directeur Piet van den Berg

*Het zesjarig zoonje Henk van de Heer W. Bovenschen houdt op deze foto een fossiele, 150.000 jaar oude mammoetkaak van *Hesperoloxodon antiquus* omhoog.*

vond dit zo'n goede zaak, dat hij zijn arbeiders voor iedere goede vondst een rijksdaalder gaf. Hij legde zelf een grote verzameling van de vondsten aan. Op een keer, in de loop van de jaren 1950, werd op een schudrooster een kies van een voorhistorische olifant, de *Hesperoloxodon antiquus* aangetroffen. De olifant moet zo'n 100.000 jaar geleden geleefd hebben. Dit was één van de meest spectaculaire vondsten uit dat gebied.

De toekomst

Ongeveer 87 jaar lang heeft Vogelenzang deel uitgemaakt van de Nederlandse kalkzandsteenindustrie. Kalkzandsteen is in principe een simpel en traditioneel bouw materiaal, dat zijn bestaansrecht al ruim 100 jaar in ons land heeft bewezen. Het zal daarom een uitdaging moeten zijn om ook in de komende 100 jaar een positie in de markt te behouden.

Het basisproductieproces kalk + zand + water > vormen > verharden zal blijven bestaan. Men moet dit proces echter wel blijven beheren en beheersen. Er zijn overigens een aantal zaken die opnieuw en voortdurend op deze industrie zullen blijven drukken: zaken als grondstoffen verwerving en de toepassing ervan (zand en kalk), de productontwikkeling, marktontwikkeling, de commerciële marktbenadering moeten met beleid en visie worden tegemoet getreden.

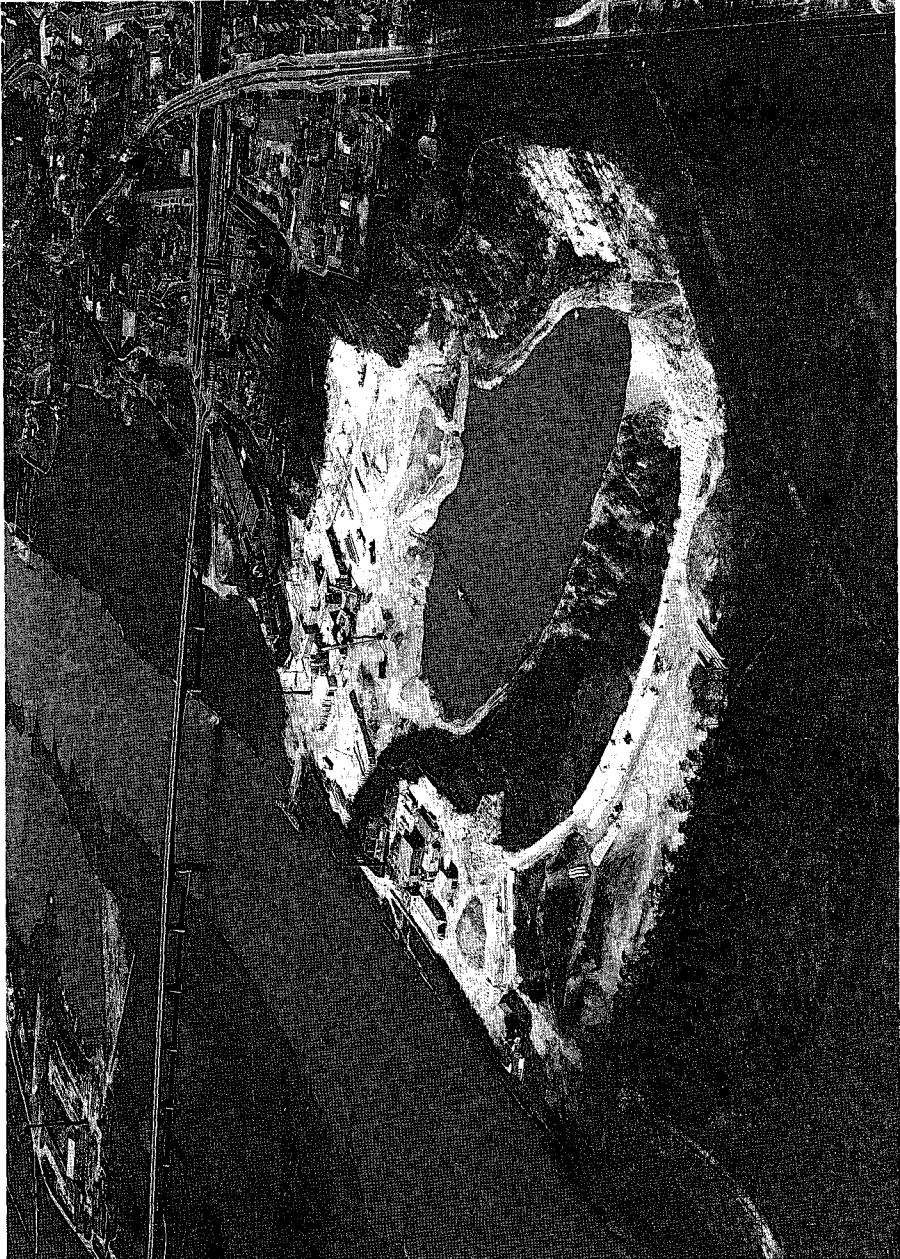
Ten aanzien van de grondstoffen: een berg afgraven zonder meer of zomaar ergens zand wegzuigen en wegbaggeren zal steeds moeilijker en onacceptabeler blijken. Men zal moeten zoeken naar andere methoden en materialen, zoals bijvoorbeeld naar recycling van puin of dergelijke.

Productontwikkeling: het traditionele bouwproduct zal minder ingang vinden in de markt, mede in verband met verwerkingskosten en -omstandigheden. Men zal alert moeten letten op de trend naar levering van complete wanden. Ook zal moeten worden gezocht naar andere toepassingen van kalkzandsteen. Hier heeft men trouwens bij Vogelenzang voldoende aan gewerkt.

Marktontwikkeling: men zal de markt actiever moeten voorbereiden op nieuwe producten en zelfs zal men vraag moeten creëren.

Commerciële marktbenadering: vanuit een toch wel redelijk beschermde marktpositie, zoals de geschiedenis wel heeft geleerd, zal blijvend gewerkt moeten worden aan meer contacten. Waarmee? Gedacht moet worden aan investeerders, architecten, constructeurs, overheden, eindgebruikers, maar zeker ook de consument, want deze categorie toch zal met het eindproduct moeten leven.

Al de hier bovengenoemde factoren dringen zich op bij een fors teruglopende markt in de bouw. Het is zowaar geen eenvoudige opgave, maar wel een opgave

Een luchtfoto uit 1972, met op de achtergrond Rhenen-stad. (Foto KLM Aerocarto).

met veel mogelijkheden en evenveel kansen.

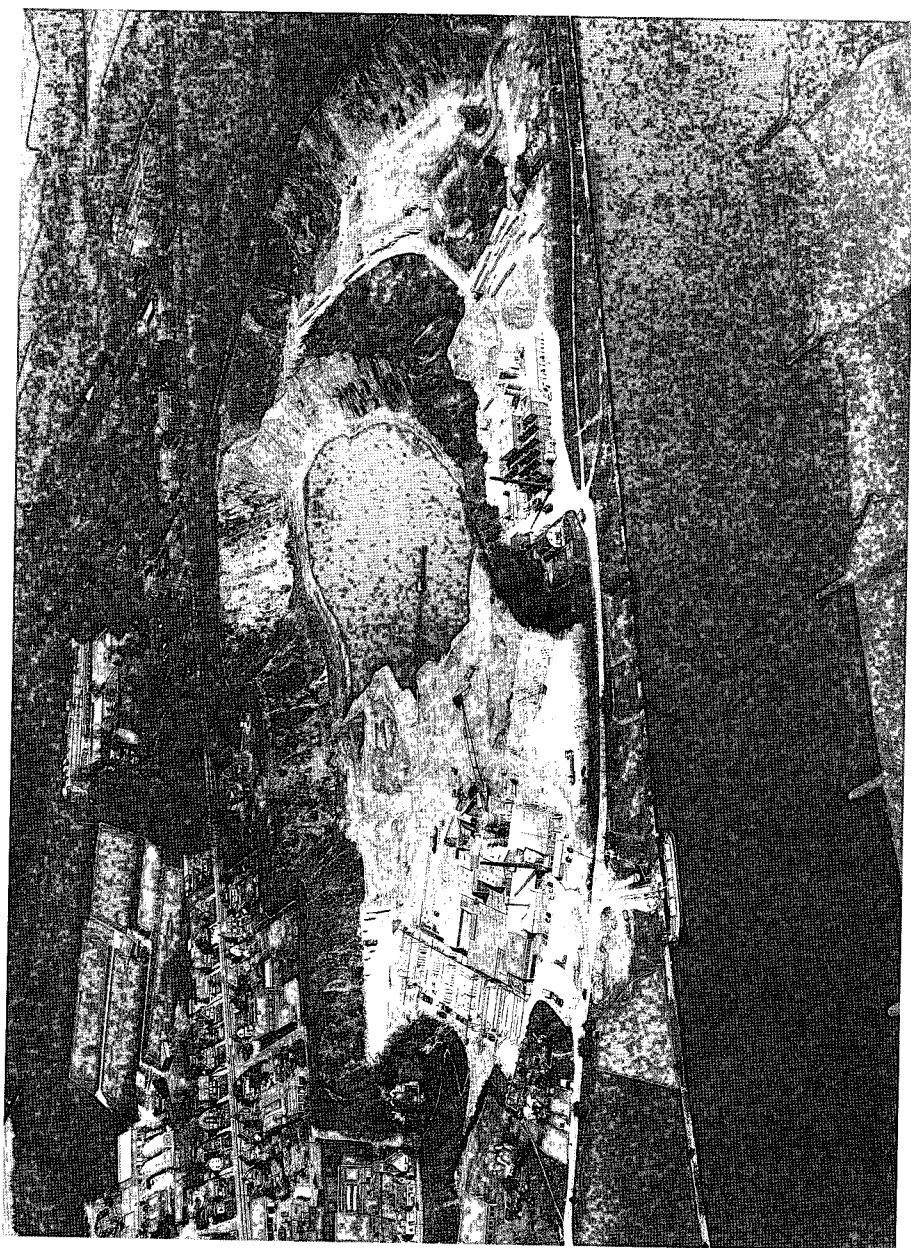
Er zijn 3 productiebedrijven die de toekomst niet meer zullen meemaken. Naast de fabriek Bergum te Bergumermeer en Vogelenzang te Rhenen is inmiddels ook de fabriek Boudewijn te Ossendrecht ten dode opgeschreven. De nu nog resterende 8 fabrieken zullen de ontwikkelingen, voor zover het zich nu nog laat aanzien, voortzetten.

De 'holle kies' in de Heuvelrug, de Grebbeberg, zal tot in lengte van jaren een monument blijven ter nagedachtenis aan de bijdrage die 'de Greb' en Vogelenzang met al zijn medewerkers hebben geleverd aan de ontwikkeling van de bouw en zijn bijdrage aan de woningbouw in Nederland. Gerekend in woning-aantallen zijn door Vogelenzang in al zijn jaren van bestaan voor zo'n 450 à 500.000 woningen aan materiaal geleverd. Gerekend naar de huidige woningbouwproductie van ca. 60.000 wooneenheden per jaar komt dit neer op 8 jaar woningproductie!

Het is nu aan het resterende deel van de kalkzandsteenindustrie om hun toekomst te bepalen en hun geschiedenis te maken.

Succes toegewenst, Vogelenzang te Rhenen is in ruste. De fabriek, met al zijn directeuren, eigenaren, bazen en personeel heeft in het verleden voldoende zijn bijdrage geleverd.

Wat er met het thans verlaten terrein van Vogelenzang zal gebeuren blijft voor ons vooralsnog geheel ongewis. In de nabije toekomst zal een beslissing moeten worden genomen, waarbij kapitaal en politiek, zoals zo vaak, uiteindelijk het laatste woord zullen hebben.

*Een luchtfoto uit 1972, met de Grebbeweg en het complex van Ouwehand op de achtergrond.
(Foto KLM Aerocarto).*

BIJLAGEN

Bijlage I

Het chemisch proces van de kalkzandsteen-vorming

Bij de vindplaats van kalk (Duitsland of België) wordt deze gebrand tot kalkhydraat volgens de volgende formules:

Bij het branden van	kalksteen	CaCO_3
tot het	koolzuur	CO_2
dit ontwijkt		
blijft over	gebrande kalk	CaO
dat door blussen met	water	H_2O
overgaat		
in gebluste kal, ofwel	kalkhydraat	$\text{Ca}(\text{OH})_2$

Bij de kalkzandsteen verharding reageert kalkhydraat met het zand onder inwerking van verzadigde stoom bij 8 à 10 atmosfeer tot een gehydrateerd kalksilicaat: $\text{CaO} \cdot \text{SiO}_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$

Reeds in 1880 werd 'de werkwijze ter vervaardiging van kalkzandsteen door de inwerking van hogedrukstoom op een mengsel van kalkzandsteen en zand bij een temperatuur van 130-300 graden Celcius, in daarvoor geëigende apparatuur' gepatenteerd.

Bijlage II

Enkele posten uit de boekhouding van de kalkzandsteenfabriek Leccius de Ridder, ten tijde van de oprichting, anno 1900.

1 receiver compound machine Nr. 3 compleet met condensatie, van de Enschedésche Machinefabriek en IJzergieterij Sepp & Co (Enschede)		Hfl 5150,-
1 Duplexpomp	550,-	
Van Dr. Bernhardt & Zn 1 Mischmachine (Eilenburg) M	2000	
„ „ 2 Kollergänge	<u>8000</u>	
	M 10000	
Rabat	<u>500</u>	
	M 9500 = Hfl 6515,11	
Van Tigler (Meiderich) 1 pers	M 17665	
Elevator	2246	
	<u>25</u>	
	M 19936 = Hfl 11802,29	

Van Wuth & Diederich Halle:

26 steenwagens à M 400; 5 draaischijven à 250;

1 takel, 2 verhardingsketels en onderdelen;

1 kalk-lostroommel; 1 stoomketel M 38475 = Hfl 22777,61

De Duitse Mark werd in dat jaar (1900) omgerekend tegen een koers van ca. f 59,= voor 100 Mark.

Kalk werd in die beginjaren in wagonladingen aangeleverd door Kalkwerk Sandfort uit Osnabrück.

Bijlage III

Rapport, opgesteld door de beherend vennoot P.G. van den Berg naar aanleiding van een korte inspectie van Vogelenzang op 16 mei 1945.

Dank zij de Canadese militaire autoriteiten (onze regio werd bevrijd door de Canadese Polar Bear Division) werd de heer Van den Berg in de gelegenheid gesteld, tezamen met de fabrieksbaas, een kort onderzoek in te stellen naar de schade die het bedrijf gedurende de ruim zeven maanden durende evacuatie van Rhenen door het oorlogsgeweld had geleden.

Aangezien een verblijf in Rhenen van slechts enkele uren kon worden toegestaan was het niet mogelijk een diepgaand onderzoek naar de geleden schade in te stellen terwijl voorts de nodige omzichtigheid diende te worden betracht met het oog op de eventuele aanwezigheid van "booby- traps" zowel op het terrein als in de gebouwen.

Fabriek: Electriche Torendraaikraan aan de rivier met 18 meter vlucht en 3 t ton hefvermogen geheel intact, alleen beide motoren gestolen.
De op 30 sept. in deze kraan aangebrachte trotylladingen werden begin Februarie op mijn aandringen door een Duits officier van de Pioniers verwijderd en nadien is blijkbaar de kraan met rust gelaten.

Wanneer men de Zwarteweg omlaag ging, kwam eerst rechts de eerste zijweg: Vogelenzang, ca. 1915.

Schoorsteen geheel intact.

De schoorstenen van de nabijgelegen baksteenfabrieken van Ir. Nollen en van Dongen hebben de Duitsers laten springen waardoor uiteraard grote schade ook aan de fabrieksinstallaties is ontstaan zodat wij ook hiermede groot geluk hebben gehad.

Stoomketels: beide ketels ogenschijnlijk geheel onbeschadigd hoewel nog moet worden afgewacht of door de strenge vorst van de afgelopen winter schade is ontstaan temeer waar het golfplaten dak van het stoomketelhuis door luchtdruk geheel is weggeslagen.

Een vrijwel nieuwe Stork-babyvoedingpomp met motor gestolen.

De tweede pomp nog aanwezig doch de motor met zekering- kast en schakelkast gestolen.

In de binnenfabriek alle steenpersen intact, echter alle motoren (\pm 30 stuks) gestolen. behalve de hoofdmotor van 80 PK.

Alle drijfriemen in de fabriek zowel als de nieuwe reserveriemen in het magazijn gestolen. De drie grote Good Year rubber transportbanden eveneens gestolen.

Aangezien deze banden dienen voor de aanvoer naar en verdeling van de specie over de elf steenpersen is het in bedrijf stellen van de fabriek voorlopig onmogelijk. *Nieuwe* transportbanden van goede kwaliteit zouden uit Amerika moeten komen.

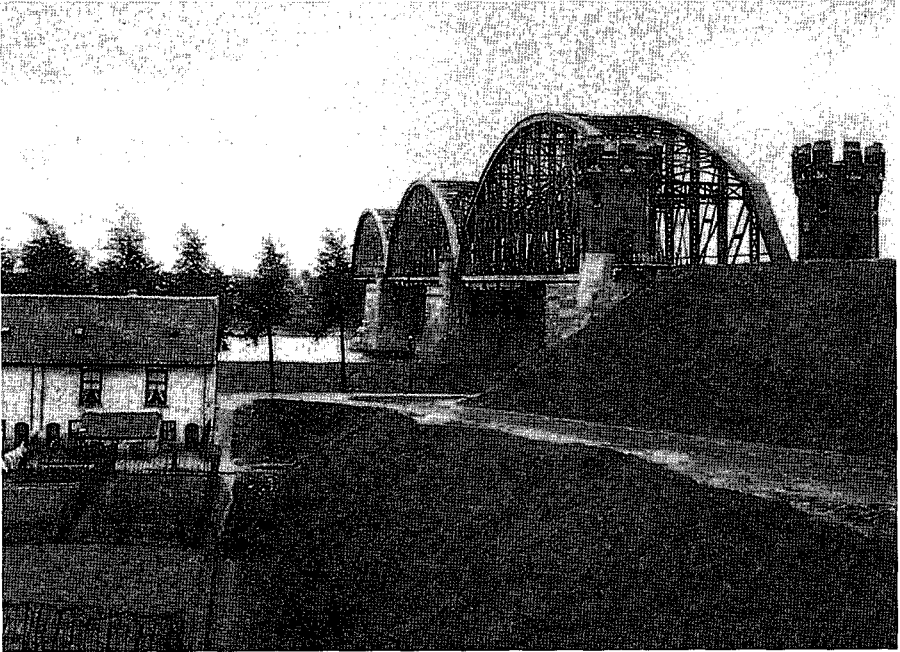
De zandtransporteur intact, evenals de drie elevatorbanden voor het omhoogvoeren resp. van het ongezeefde, het gezeefde zand en de gezeefde kalk. De bijbehorende motoren echter alle gestolen evenals de zekeringkasten, weerstanden en schakelaars.

De speciemeninstallatie en de speciekettingelevator intact. De 2 schuifwagens intact evenals alle steenwagentjes waarvan echter verscheidene gaten hebben door granaatscherven.

Het rubberoidfabrieksdak in vrij goede staat. In de Noordwesthoek een groot gat van circa 5 meter in het vierkant door een voltrefter alsmede een kleiner gat van circa 1 meter. Boven pers 2 is de lichtkoker van de specieketting-elevator door een granaat getroffen en gedeeltelijk verbrand.

Het schuine golfplatendak van de oudere hardingsketels (1 t/m 5) vrijwel geheel vernield door lucht-druk; de ijzeren spanten echter intact.

Alle 10 hardingsketels onbeschadigd. Het rubberoiddak boven de nieuwere hardingsketels (6 t/m 10) geheel verbrand evenals het boven deze ketels gelegen fabrieksbaaskantoor. Hierdoor is tevens de helft van de houten draagbalken verbrand van de specietransportband welke dwars (Oost-West) boven in de fabriek loopt.

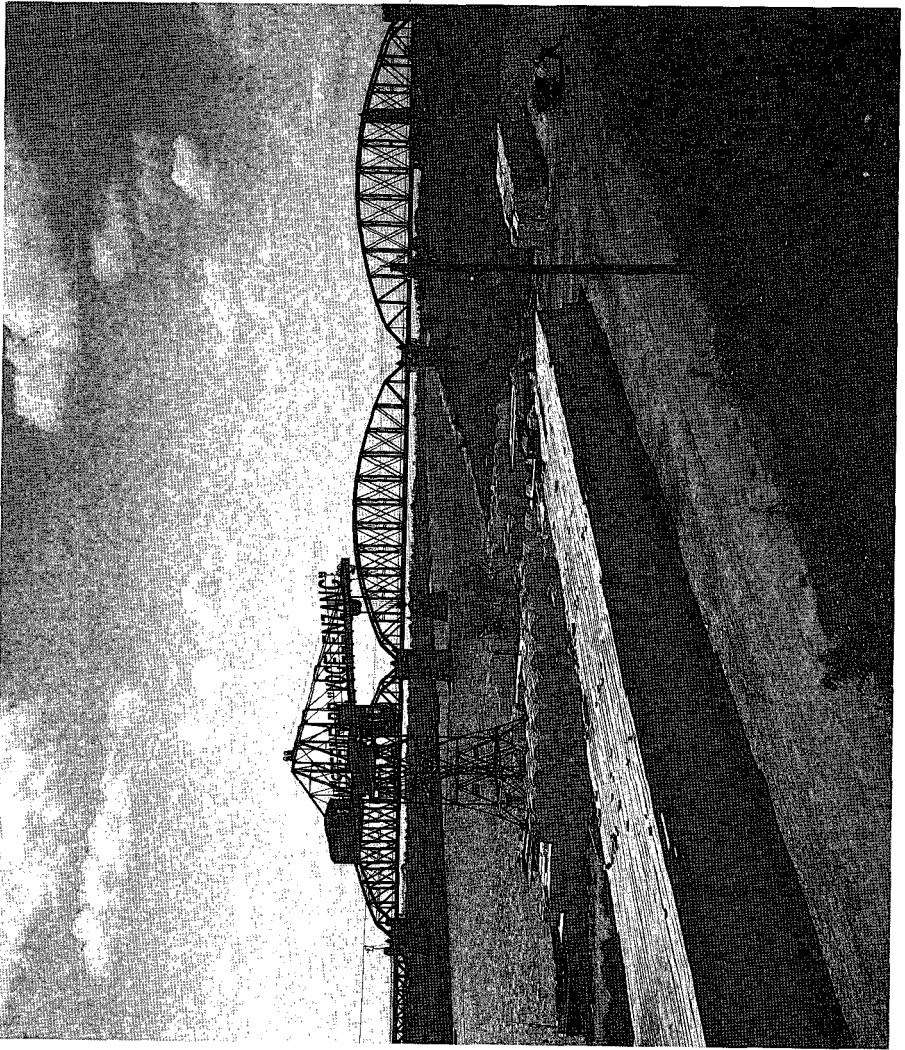

De Zwarteweg loopt dood op de Cuneralaan. Vroeger stond er links hiervan een rij van 10 huisjes, dan kwam er een iets terugliggend boerderijtje, en tenslotte een kroegje, café Rijnsicht, waar onder andere Roelof van Laar de scepter heeft gezwaaid. Prentbriefkaart ca. 1925.

Het aangrenzende kantorencomplex en schaftlokaal volledig uitgebrand, dak verdwenen en buitenmuren naar buiten gevallen. Kluis en brandkast geforceerd en de inhoud van de kluis geheel uitgebrand terwijl de achterwand van de brandkast kennelijk met een er nog bijliggende voorhamer en zwaar breekijzer is opengebrouwen. De inhoud is gedeeltelijk verdwenen en gedeeltelijk over de grond verspreid in de open lucht. Het betreft hoofdzakelijk polissen en vertrouwelijke correspondentie, verschillende staten, alsmede de aandelen van de vroegere N.V. Deze papieren heb ik zoveel mogelijk verzameld en in veiligheid gebracht. Door het laten springen van de brandkast is een gat in de betonnen vloer ontstaan.

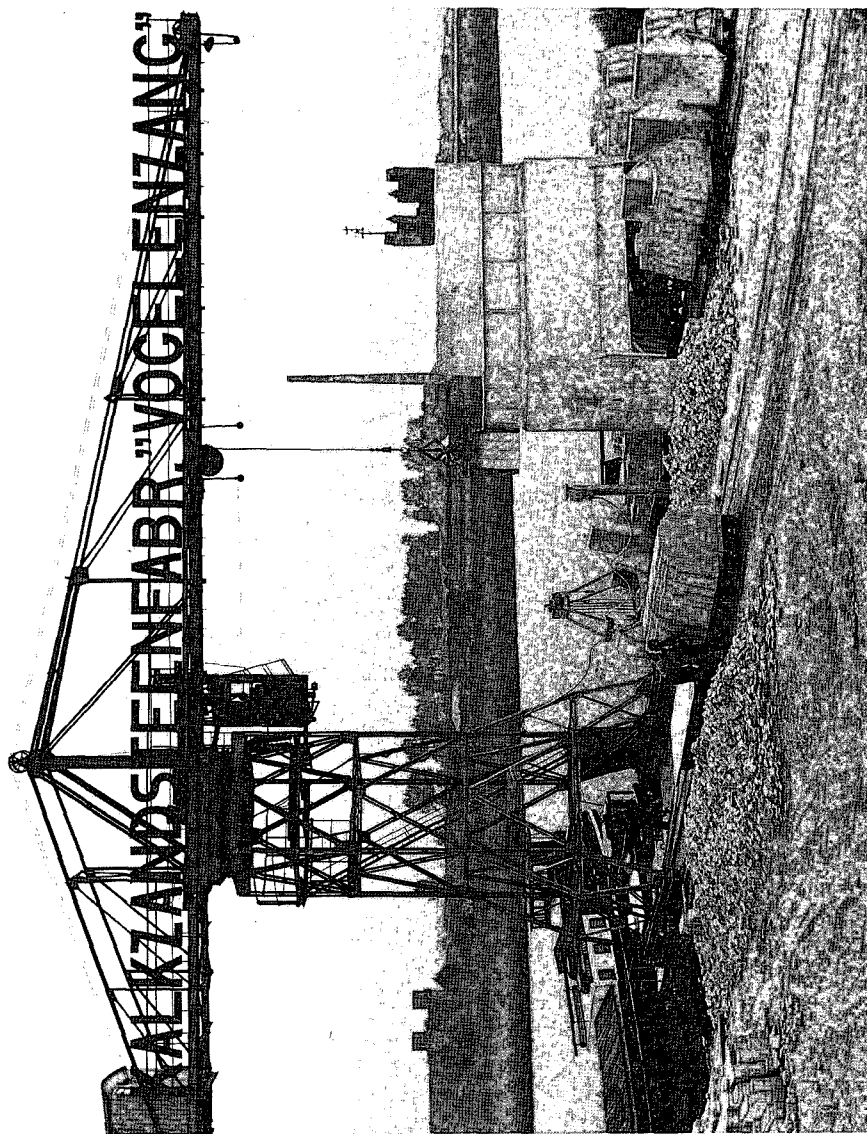
In de hardingsketels bevond zich veel meubilair, service, kleden en kleding ook van verschillende buurtbewoners. Deze ketels werden indertijd alle gesloten doch bleken nu geopend en de inhoud grotendeels verdwenen vooral kleding, fietsen, levensmiddelen en kostbaar meubilair.

Beide magazijnen vrijwel geheel leeggehaald, vooral het gemis van nikkelbrons en bussen, koperen onderdelen, elektroden, gereedschap en belangrijke reserveonderdelen zullen voor het spoedig weer in bedrijf stellen een handicap zijn.

De torendraaikraan bij de loswal is door Jan Looijen Sr. opgebouwd en hij werd er stuurman op. Na schooltijd kwam Jan Junior vaak helpen. De tassen steen op de voorgrond, gereed om per schip te worden vervoerd, mochten hier, met toestemming van Rijkswaterstaat, opgetast worden wanneer het eigen terrein vol stond. Bij dreigend hoog water moest deze voorraad met man en macht weer weggevoerd worden.

Rechts duwt iemand ('Dolle Dirk'?) een kiepkarretje voort met grind, dat na het zeven van het zand achterbleef. Dit grind werd weer verkocht. De wagentuwer had een stok in de hand om tijdig te kunnen remmen. (ca. 1939).

De toendraaikraan rond 1950. De kraan werd gebruikt voor het laden van kalk uit schepen in de silo rechts, van waar uit het in de kiepwagentjes (geheel rechts) verder werd getransporteerd, en voor het verladen van de kalkzandsteen, vanuit de lorries (eveneens rechts) in het schip.

Deze kraan had vóór de oorlog nieuw 8000 gulden gekost. Deze werd in de laatste tijd echter overbodig en kon worden verkocht naar Dordrecht, voor 8000 gulden!

De paardestallen intact, de erachter gelegen mijt met circa 30 mud ongedorste rogge weggestolen.

De smederij intact alleen de motor, electrisch lasapparaat, autogeenlasapparaat en gereedschap verdwenen. De ruiten in de lichtkappen zijn vernield.

Het golfplatendak van het kalkhuis door luchtdruk geheel verwoest, de draagbalken echter intact.

De steenbreker en kogelmolen onbeschadigd, de motoren echter weg.

Het kalkkolk vrijwel geheel onbeschadigd alleen de muur aan Zuidzijde langs de kolenopslagplaats door uitzetten van de nat geworden kalk geheel gescheurd en ontzet. De daar aangebrachte zware stenen steunkolommen uit het lood geslagen. Alle kalk nog aanwezig door nat worden echter van mindere waarde.

De gehele kolenvoorraad verdwenen.

De electrische rookgasafzuiginstallatie intact behalve de motor, die compleet verdwenen is.

In buitenhoek van stoomketelhuis en kalkhuis een voltreffer waardoor een gat van + 1 meter in muur van stoomketelhuis.

Alle stoom- en waterleidingen voorzover kon worden nagegaan onbeschadigd.

In de gehele fabriek vrijwel alle ruiten stuk evenals het gewapend glas van de lichtkappen.

Resumé: Gezien het feit dat de fabriek vrijwel dagelijks gedurende meer dan zeven maanden onder granaatvuur heeft gelegen valt de schade op het eerste gezicht nog mee en hangt het in bedrijf stellen afgezien van eventuele tegenvallers bij meer intensief onderzoek, hoofdzakelijk af van de levering van nieuwe rubbertransportbanden uit Amerika alsmede van de aanvoer van nieuwe dan wel gebruikte motoren terwijl ook een groot aantal drijfriemen nodig zijn.

De Beherend Vennoot

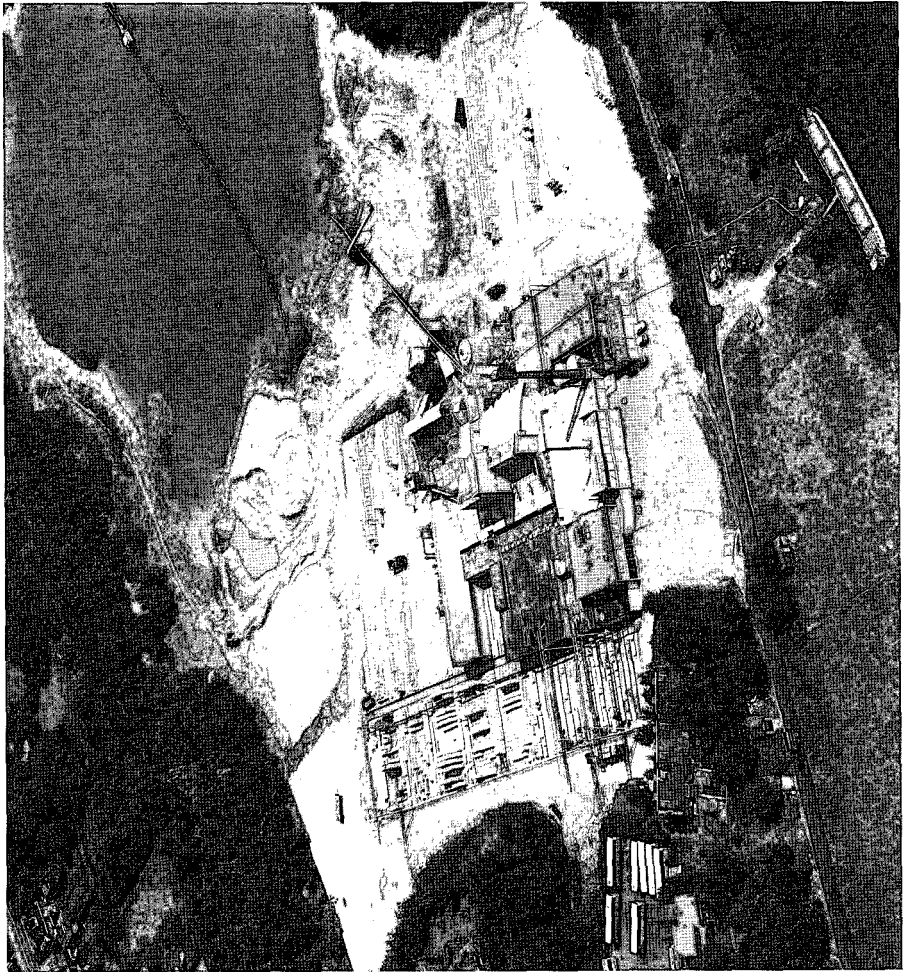
Bronnen:

Gemeente-archief Rhenen: bouwvergunningen, bevolkingsregister, boekhouding Leccius de Ridder, kaart Marcelis van Oort

Gegevens, fotomateriaal en andere informatie: W.G. van den Berg (Singapore), R.P. van den Berg (België), M.H.J.M. van der Laan (Kesteren), G.J.M. Dorresteyn (Rhenen), M.C. Hitters (Rhenen), J. Looijen (Rhenen), W.H. Huiberts (Opheusden), G. van Kleef (IJzendoorn) en collectie van de schrijver.

Ultée, H.A.M., De kleur van Wit. De geschiedenis van CVK Kalkzandsteen. Hilversum, 1997

Rhenen, november 2001

Op deze luchtfoto van augustus 1985 is de plas al zeer groot geworden. Midden in de plas ligt een zandzuiger, die het zand maximaal 20 m diep weg kon zuigen. Het zand werd gespoten in twee bekken midden boven. De overmaat water kon via twee sluisjes (voor elk bekken één) weer terug gevoerd worden naar de plas. Midden op de foto loopt vanuit de plas, langs de lopende band van het zand voor de GEVO-stenen een pijp ten behoeve van de aanvoer van water voor de fabriek. Deze leiding loopt over een zandzeef-installatie heen. Men was inmiddels bezig met het afbreken van de schoorsteen, de ringen boven de letter V van het woord Vogelenzang op de pijp zijn reeds verdwenen. Aan de loswal ligt de Rehoboth met kalk uit Duitsland: een leiding brengt het schip in verbinding met de fabriek. De olieleiding van weleer (zie de luchtfoto van 1964) was niet meer nodig, omdat men op gas was overgegaan. Geheel links enkele bussen van de N.B.M. (KLM Aerocarto N.V.).

OUD RHENEN

EENENTWINTIGSTE JAARGANG

MEI 2002

NO. 2

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Rabo-Rhenen 3970.24.037, Postbank 1211163
Leden : L. Bultje- van Dillen, Rhenen, tel. 0317-614058
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Naar een schilderij van J.M. Schäffer

Druk: Drukkerij Cunera b.v., Rhenen

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

eenentwintigste jaargang

mei 2002

no. 2

Inhoudsopgave

Over het Rhenense stadsrecht en het Rhenense (burger)zegel <i>Ph.J. van Dael</i>	blz. 5
Rhenen heeft opnieuw een Leichel-orgel <i>W.G. Hulsmans en M. Vermeulen</i>	blz. 39
Het project Ringwalburcht op de Heimenberg <i>Hans Smulders</i>	blz. 51
(Financiële) Jaarverslagen 2001	blz. 63

Van de redactie

De redactie biedt u hierbij weer een dik nummer van ons tijdschrift aan met artikelen van een drietal leden van onze vereniging.

Allereerst een gedegen stuk van Philip van Dael over de stadsrechten van Rhenen waarover door de jaren heen gediscussieerd is en wordt. Wij hopen uiteraard op een vervolg op deze interessante materie.

Wim Hulsmans beschrijft hoe er in december 2001 een meer dan honderd jaar oud orgel in gebruik is genomen van de befaamde orgelbouwersfamilie Leichel. De Gereformeerde Gemeente aan de Achterbergsestraatweg heeft, ter gelegenheid van haar nieuwe kerkgebouw, de hand weten te leggen op een Leichel-orgel dat in 1890 voor de Doopsgezinde Gemeente in Arnhem werd gebouwd maar nu door deze gemeente moest worden afgestoten

Hans Smulders was aanwezig bij het archeologische onderzoek van de ringwalburcht en geeft daarvan een uitvoerige beschrijving.

En tot slot krijgt u dan de (financiële) jaarverslagen van onze vereniging en van de stichting Vrienden van het Rondeel. Het jaarverslag 2001 van de Werkgroep Archeologie Rhenen houdt u te goed tot september aanstaande. Enerzijds vanwege plaatsgebrek, anderzijds omdat er reeds een archeologisch artikel is opgenomen. Wij wensen u weer veel leesplezier.

Over het Rhenense stadsrecht en het Rhenense (burger)zegel¹

Ph. J. van Dael

De Rhenense stadsrechten

Ten aanzien van een schatting van de ouderdom der Rhenense stadsrechten heeft A.J. de Jong in 1999 een artikel geschreven². Hij maakt daarbij gewag dat zich onder de handschriftenverzameling van Buchell/Booth een stuk bevindt getiteld "Vrije ende Ridder-hoff-Steden onder Utrecht". In het betreffende stuk gaat het echter geenszins over de *stad* Rhenen. Op basis van dit stuk kunnen helaas geen uitspraken gedaan worden over de stadsrechten van Rhenen.

Zoals Van Iterson schrijft is Rhenen in de herfst van 1400 door troepen van Steven van Lienden in de as gelegd, de stadsrechten zijn toen ook verbrand.

Reden waarom bisschop Frederik van Blankenheim op 12 okt. 1403 de stadsprivileges opnieuw aan Rhenen bevestigt. Dat vinden we thans, 600 jaar later, erg vervelend, want daardoor weten we dus niet precies in welk jaar Rhenen zijn stadsrechten heeft gekregen, waardoor het onmogelijk is geworden om precies te bepalen wanneer we Rhens 750 jaar stad kunnen gaan vieren.

Voor het eerst wordt in 1258³ oorkondelijk gewag gemaakt van *scabini, ceterique cives in Renen*, hetgeen zoveel wil zeggen als 'schenen en andere/overige burgers van Rhenen'. De Jong concludeerde tijdens zijn lezing op 19 maart 2001 daaruit dat Rhenen dus voor die tijd stadsrechten heeft verkregen, wat zou betekenen dat het 750 jarig stadsfeest op z'n laatst in 2008 gevierd zou

kunnen worden⁴. Daarbij gaf hij echter aan dat P.H.D. Leupen in zijn voordracht in 1997⁵ voor Oud Rhenen daar vraagtekens bij heeft gezet. Op deze vraagtekens wordt hierna verder ingegaan.

Korte inhoud en opzet van de te behandelen onderwerpen

Om beargumenteerd tot gefundeerde conclusies te komen ten aanzien van de situatie in Rhenen, ontkomen we er niet aan om eerst de algemene situatie ten aanzien van stedelijke ontwikkeling in de middeleeuwen te belichten aan de hand van voorhanden zijnde recente onderzoeksresultaten op dat gebied.

Daartoe wordt hierna eerst bekeken hoe men thans tegen stedelijke ontwikkeling in de middeleeuwen aankijkt, waaruit een andere zienswijze naar voren komt dan de gebruikelijke. Vervolgens wordt bekeken wanneer er sprake kan zijn van een stad. Het fenomeen stadsheer wordt in het kort behandeld gevolgd door een uiteenzetting van (stads)zegels en stadsmuren, waarbij de situatie in Nijmegen als leidraad wordt genomen⁶, gevolgd door een korte verhandeling over de burgers.

Tot slot keren we terug naar ons eigen Rhenen en onderzoeken wie daar de stadsheeren waren en hoe daar de stadsontwikkeling heeft plaatsgevonden.

Daaraanvolgend verkennen⁷ we de herkomst van bepaalde Rhenense rechten en goederen.

Stadsrechtbeoorkonding en stedelijke ontwikkeling⁸

Of en vanaf welk moment een nederzetting een stad genoemd kan worden laat men vaak afhangen van een al dan niet overgeleverde stadsrechtsoorkonde.

Onderzoek heeft aangetoond dat dergelijke oorkonden slechts momentopnamen zijn in een vaak langere stadsontwikkeling. Het is daarom noodzakelijk ander oorkondenmateriaal te vinden en te onderzoeken om het gehele beeld van de stadsontwikkeling in kaart te brengen.

Het ontstaan van steden

Hoe verklaart men tot nu toe het ontstaan van steden? In de gangbare literatuur treft men globaal twee zienswijzen aan, welke min of meer tegenover elkaar staan:

Doelgericht landsheerlijk beleid

Deze zienswijze schrijft het ontstaan en de eerste ontwikkeling van stedelijke nederzettingen in bepaalde mate toe aan een systematische daarop gerichte politiek van de landsheren. Bijvoorbeeld de toekenning van stadsrecht aan Haarlem, Delft, 's Gravezande en Alkmaar kwam in elk van die gevallen in feite op *stadsstichting* neer; ter plaatse was voordien nauwelijks sprake van industriële of

commerciële activiteiten. Door stadsrecht te verlenen schiep de landsheer, i.c. de graaf van Holland, er een klimaat waarin handel en nijverheid zich konden ontwikkelen. Deze opvatting beschouwt het ontstaan van steden, in dit geval in het graafschap Holland, als het resultaat van een bewust nagestreefde landsheerlijke politiek.

Daar tegenover staat de zienswijze van de:

Autonome of spontane lokale ontwikkeling

Volgens deze zienswijze zijn de rechten van de oudste stadsgemeenschappen waarschijnlijk in de praktijk gegroeid en door de (lands)heer gedoogd, hoogstens mondeling door deze erkend. Kwam het later tot formele stadsrechtverlening bij oorkonde, dan gold het in feite de vastlegging van het op dat tijdstip al heersende stedelijke gewoonterecht en van de al bestaande voorrechten van de stad; vastlegging veelal op verzoek van en in overleg met de stedelijke burgerijen. Uiteraard zijn beide zienswijzen hier enigszins schematisch voorgesteld; ook nuances en tussenstandpunten worden in de literatuur aangetroffen. Aldus Kruisheer.

Criteria om te bepalen of en wanneer een nederzetting een stad was

Door de late opkomst van steden in deze noordelijke gebieden vindt men geen stadsrechtsoorkonde vóór de dertiende eeuw. Het is algemeen bekend dat van jonge, veel minder belangrijke steden eerder dergelijke stadsrechtsoptekeningen voorhanden zijn dan van oudere. Het bezit van een op schrift gesteld stadsrecht is dus geen goed criterium om te bepalen of en vooral wanneer een nederzetting stad was, het is hoogstens een formeel criterium, maar daar zijn we niet naar op zoek⁹. Zelfs het voorkomen van een plaatselijke schepenbank is nog geen garantie dat men met een stad te maken heeft¹⁰. Kortom, juridisch-institutionele (formele) kenmerken, zoals de hiergenoemde, blijken op zich onvoldoende voor het vaststellen van het stedelijke karakter van een nederzetting. Natuurlijk zal een exact moment dikwijls niet aan te wijzen zijn; we hebben in de meeste gevallen te maken met een geleidelijke ontwikkeling in de richting van een stedelijke nederzetting, waarbij de stadsrechtverlening niet meer dan een momentopname is in het proces van stadsvorming.

Het begrip stadsheer

Op het eerste gezicht lijkt een omschrijving niet moeilijk: degene die het voor het zeggen heeft in de stad. Maar wie is dat? De bezitter van de meeste grond ter plaatse? Of degene die aldaar de publieke macht uitoefent, of hij die beiden in handen heeft?

Wie veel grond bezit noemen we een grondheer. Het is bekend dat de graaf van Holland in de meeste Hollandse en Zeeuwse steden één van de belangrijkste zo niet de belangrijkste grondheer was.

Doch alleen grondheerschappij is niet voldoende. De graven van Holland waren zeker in Leiden aanzienlijke grondbezitters, maar toch misten zij er in de dertiende eeuw de belangrijkste stedelijke rechten, zoals de benoeming van schout en schepenen en de marktollen. Deze rechten zijn te herleiden tot een domaniale structuur; naast de graaf als grondheer beschikte nog een andere, machtige heer over een eigen domein te Leiden. In de dertiende eeuw echter hebben genoemde rechten allengs een meer publiekrechtelijk karakter gekregen. Maakt het bezit van publieke macht iemand dus stadsheer? In de middeleeuwen was het nog maar langzaam duidelijk aan het worden wat nu precies onder publieke macht of overheidsgezag verstaan moest worden en aan wie bij uitstek dit gezag toekwam.

Stadsheer blijkt een dynamisch begrip te zijn, dat zich in de loop der tijd ontwikkelde tot de in het begin van de paragraaf gegeven definitie. De omvang van de jurisdictie van de stadsheer werd daarbij in belangrijke mate bepaald door de ruimte die hem daarbij geboden werd (door bijvoorbeeld de koning, of andere heren). Als daarbij in de loop van de tijd dit recht geaccepteerd werd door de gehele gemeenschap (inclusief de adel) was er sprake van publiek recht.

Zoals eerder vermeld weten we dat de graaf de stadsheer was van een groot aantal Hollandse en Zeeuwse steden¹¹, aangezien hij het was die in de loop van de dertiende eeuw aan deze steden stadsrechten heeft geschonken. Aan het grafelijk optreden in verband met deze rechten is het één en ander af te lezen over de verhouding tussen heer en stad in de dertiende eeuw. De oudste stadsrechttekeningen zijn niet anders dan grafelijke bevestigingen van een reeks rechten, gedaan op verzoek van de stedelingen. Het initiatief ging uit van de magistraat: zij legden op een bepaald ogenblik aan hun heer hun regels voor ter confirmatie. Uit onderzoek naar de Zeeuwse en Hollandse situatie kan afgeleid worden dat in de tweede helft van de dertiende eeuw de stadsheer in ieder geval over de hoge jurisdictie¹² over de mensen in zijn territorium moest beschikken.

(Stads)zegel en stadsmuur¹³

Ten aanzien van (stads)zegels blijkt er een direct verband te bestaan tussen de zegelfiguur (inclusief het randschrift) en de historische realiteit. Maar welke realiteit?

In het verleden zijn soms krampachtige pogingen ondernomen om het zegelbeeld historisch-concreet te verklaren. Een goed voorbeeld van zo'n poging vinden we in de monografie van de rechtshistoricus Van Iterson over Rhenen¹⁴.

Beschouwen we de voorstelling van het Rhenense (stads)zegel - de oudst bekende afdruk is van 1258 – dan zien we drie torens, verbonden door een gekanteelde muur. De middelste toren is wat hoger dan de linker en de rechter toren. Boven de toren bevindt zich een sleutel met de baard naar boven gericht¹⁵. Het randschrift luidt:

+sigillum.burgensium.de.rene

oftewel: ‘zegel van de burgers van Rhenen’. Van Iterson ziet in de afbeelding van dit, vrij schematisch weergegeven verdedigingswerk een weergave van de werkelijke situatie. Omstreeks het midden van de dertiende eeuw moet de stad Rhenen volgens Van Iterson omwijd zijn geweest: als het niet een muur is - waarvan geen sporen zijn teruggevonden - dan toch wel met ‘aarden wallen, palissaden, houten muren, poorten en dergelijke’. De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat Van Iterson nog een tweede argument heeft om van een dertiende eeuwse omwalling te spreken: de stad wordt in diezelfde eeuw wel eens als oppidum¹⁶ aangeduid. Maar ook dit argument snijdt helaas onvoldoende hout.

Een ongeveer gelijk zegelbeeld laat het Nijmeegse zegel zien¹⁷. Dit zegel¹⁸ vertoont een schematisch weergegeven burcht, bestaande uit drie torens, waarvan de middelste en grootste toren afgedekt is met kantelen. In die middelste toren is in een poort een gekroond persoon ten halve lijve afgebeeld: de keizer of rooms-koning. De drie torens (met de persoon) staan op een muur, waarin direct onder de persoon zich een poort bevindt. Het randschrift luidt:

+sigillum.burgeriensium.de.numegen

oftewel: ‘zegel van de burgers van Nijmegen’.

*Afdruk van het burgerzegel van de stad
Nijmegen uit 1359*

De tekst van het randschrift geeft aan dat het zegel dat van de burgergemeente is. In 1230 verleende koning Hendrik een handvest aan Nijmegen. Uit het bestaan van het hiervoor genoemde burgerzegel uit 1233 mogen we afleiden dat in 1230

de burgers van Nijmegen als autonome institutie door de koning erkend werden en wel in het bijzonder als *universitas*, een corporatie. De collectiviteit van de burgers was in ieder geval, net zoals hierna zal blijken in Rhenen, een publiek lichaam geworden met eigen rechten en verantwoordelijkheden, tot uitdrukking komend in het bezit van een eigen autonoom zegel.

Zoals zo vaak, is de omschrijving *stadsrecht* ook hier een inadequate term, die ons bovendien op het verkeerde been zet, omdat zij suggereert dat Nijmegen pas in 1230 een stad werd. Zoals gezegd was het gehele proces van stadswording dikwijls een geleidelijk proces, waarbij niet van de ene op de andere dag een nederzetting tot stad werd. Ook na 1230 bleef bijvoorbeeld het burggrafelijk gericht met twaalf door de koning benoemde schepenen voor de burgers de geëigende competente instantie. De schepenen werden echter voortaan uit de leden van de *universitas* gekozen.

Afgaande op de Nijmeegse zegelafbeelding in 1233, het feit van een burgercorporatie kort na 1230 en een stadswordingproces dat reeds voor 1230 op gang zal zijn gekomen zou het bestaan van een eenvoudige omheining zelfs al eerder niet geheel onaannemelijk zijn. Er is echter geen enkel gegeven dat in die richting wijst. De zegelvoorstelling dient echter niet letterlijk, doch overdrachtelijk uitgelegd te worden, waarbij men moet bedenken dat de voorstelling in ieder geval functioneel voor de burgers moet zijn geweest¹⁹. Het fort op het burgerzegel verwijst dus niet naar een concrete omwalling, zomin als de vorst een bepaalde persoon verbeeldt, maar het moet een aanduiding zijn van een zekere mate van zelfbestuur, van autonomie²⁰.

De heer die de grondheerschappij en de jurisdictie over de stad in wording bezat (de stadsheer) kreeg regelmatig de inwoners van de groeiende nederzetting op bezoek; zij onderhandelden met hem over bepaalde voorrechten, vooral van economische of juridische aard. Een verzoek hunnerzijds tot het opwerpen van wallen of het bouwen van muren en graven van grachten wordt meestal niet expliciet genoemd. Dat lijkt vreemd, maar is het niet. De bevesting was een duidelijk prerogatief van de heer en behoorde tot zijn belangrijkste heerschappijrechten, waarvan hij niet zomaar afstand deed. Een bevesting had niet alleen voor de heer, maar ook voor de stedelingen een grote ideologische waarde. Een stedelijke gemeenschap in opbouw – dus zonder stadsversterking – trachtte steeds meer als een autonome cel binnen het heerschappijgebied van de heer te functioneren. Dat kwam omdat de verlening van stadsrechten, in welke vorm dan ook, altijd een bepaalde mate van zelfbestuur impliceerde.

Nu bevonden zich in het wijdere gebied waarbinnen de stedelijke nederzetting in wording lag meestal wel een aantal versterkte plaatsen of huizen, waarover de heer

of helemaal geen of slechts nominaal zeggenschap had: autonome heerschappij-eilandjes, voor iedereen duidelijk zichtbaar door torens, muren, grachten en een ophaalbrug. Men kan de situatie waarschijnlijk ook omdraaien en zeggen dat waar zich zulke versterkingen bevonden, in negen van de tien gevallen niet de landsheer, maar een lokale heer heerschappij uitoefende: in zo'n fort en in de directe omgeving daarvan. Met andere woorden: autonomie werd zichtbaar in de fortificatie. Wie zichzelf niet kon verdedigen, was niet autonoom.

Terug naar de steden. Privileges van autonomie werden verleend aan het geheel van de burgers. De uiterlijke verschijningsvorm van autonomie - de fortificatie - liep daar, ondermeer vanwege het kostenaspect, in verreweg de meeste gevallen bij achter. Een nederzetting kon dus autonomie genieten zonder dat daar iets van zichtbaar was voor de omgeving. Om één en ander toch zichtbaar te maken plaatste men een afbeelding van een fortificatie²¹, de herkenning van autonomie, op het zegel dat de corporatie gebruikte, waarbij het van minder belang was of de afgebeelde fortificatie stond voor de gehele stadsomwalling of voor de burcht van bijvoorbeeld de stadsheer.

Zonder concrete omwalling, of zonder echt fort of kasteel in de directe omgeving kon er toch sprake zijn van autonomie. Het (stads)zegel had een gewichtige symbolische waarde. Binnen de symbolische muren was men eigen baas en had men heerschappij.

De voorstelling van een gestileerde burcht op het Nijmeegse stadszegel geeft derhalve aan dat in 1230 Nijmegen een bijzondere rechtskring werd. Een *feitelijke* aanwezigheid van stadsmuren deed niet ter zake. Dat de keizer in het centrum van de burcht figureert, betekent dat hij de burchtheer was en bleef, maar dat de gemeenschap van de burgers als medebezitters erkend werd.

Rhenen en Nijmegen zijn niet de enige gevallen van steden met een burgerzegel. Van Iterson noemt ook nog Arnhem, Harderwijk, 's Hertogenbosch, Roermond en Staveren. Daaraan toe te voegen zijn Breda (1296), Delft (1299), Doetinchem (1236), Dordrecht (1296) en Middelburg (1249). Er bestaat ook nog een tussen-vorm: 'burgers van de stad N'. Voorbeelden zijn: Helmond (1241), Oisterwijk (1259), Oudewater (1259), Utrecht (1230) en Zutphen (1243). Verder zijn er ook zegels waarin niet de burgers, maar de stad genoemd wordt, zo bijvoorbeeld Alkmaar (1299), Delft (1260), Deventer (1271), Haarlem (1299), Kampen (1293) en Middelburg (1220).

Leupen vermoedt dat er een zekere chronologische typologie in deze categorieën randschriften is aan te brengen. Het jongste type is dat waarin sprake is van de stad in de tekst van het randschrift (meestal *civitas*, enkele malen *oppidum*), het

oudste type moet dat zijn waartoe de zegels van Rhenen en Nijmegen behoren, dus de burgerzegels, de mengvorm valt ertussen.

De oudste 'institutie' van stedelijke ontwikkeling lijkt het geheel van de inwoners, het *Personenverband*. Deze ontwikkeling heeft een neerslag gehad in het zegelgebruik.

Naar mate een stadsontwikkeling later aanvangt, kunnen de verschillende fasen van stadsontwikkeling elkaar sneller opvolgen, of kunnen in sommige situaties zelfs fasen worden overgeslagen.

De burgers

De *burger* is een bewoner van een *burg(us)*, burcht en/of stad. De kernbetekenis van *burgus* is in ieder geval versterking, burcht; daarnaast kan zij ook duiden op nederzetting, geconcentreerde bewoning. De burgers worden ook aangeduid met de term: *oppidani*, bewoners van een *oppidum*, een variatie op de vorige aanduiding.

De muren en torens op stadszegels hebben, zoals we zagen, in de allereerste plaats een symbolische betekenis²². Het signaal dat zulke stadszegels willen uitzenden is, dat de in het randschrift genoemde lieden een eigen heerschappij hebben. Dat zij een bijzondere eigen rechtskring, een immuniteit zijn, uitgenomen uit een groter rechtsgeheel en met een zekere mate van zelfbestuur. Deze rechtskring wordt gevormd uit de rechtsgenoten, uit allen die onder hetzelfde statuut vallen: de *communitas*, *universitas*, of *gemeente* van de burgers. Het belangrijkste stadszegel draagt, behalve het beeldteken van de muren en torens, voorts een randschrift, waarin of die burgers, of die *communitas*, of beide genoemd worden: *sigillum communitatis de N.*, *sigillum burgensium de (in) N. (civium in N.)*, *sigillum universitatis burgensium de N.*

In een geleidelijk proces verkregen deze burgers (binnen hun denkbeeldige muren en deelhebbers in de denkbeeldig versterkte gemeenschap), in tegenstelling tot de plattelanders, allerlei privileges. Uit hun midden worden door de stadsheer de schepenen voor het gerecht gekozen, onder voorzitterschap van een *richter* of schout, aanvankelijk door de stad aangesteld, later alleen door hem voorgedragen. De inwoners kennen een aparte vrede, leggen een eed af dat zij die vrede zullen handhaven en de vete binnen hun kring zullen vermijden. Bovendien beloven zij elkaar te zullen bijstaan en beschermen. Ieder nieuw lid van de *gemeente* moet zo'n burgerreed afleggen ten overstaan van één of meer schepenen.

Wanneer tegen het einde van de eerste fase overgegaan wordt tot een echte bevestiging²³, blijkt er automatisch binnen de stad al een proces op gang te zijn gekomen dat leidt tot een scherper sociaal gedifferentieerd onderscheid onder de burgers. Degenen die kunnen meebetalen aan de bouw en het onderhoud van de stadsmu-

ren, het opwerpen van de wallen of het graven van de grachten, worden voortaan als 'eersterangs' burgers beschouwd (in de bronnen soms aangeduid als de *rijkdom*, later de *vroedschap*); degenen die niet of weinig kunnen meebetalen verliezen aan status in de gemeente. De vooraanstaanden, onder wie de bestuurders de toplaag vormen die zich tot een aparte, professionele regeringskaste ontwikkelt, zijn de *gude lieden*, tot wie de stadsheer zich in zijn oorkonden richt. In het Latijn van de oorkonden worden zij aangeduid als *sapientiores, prudentes, boni viri/homines*.²⁴

Deze aparte regeringskaste bekleedt een onafhankelijke positie binnen de stedelijke gemeente, waardoor de invloed van de burgercorporatie wordt teruggedrongen. Ook dat is aan de hand van stadszegels dikwijls te volgen. Het zegel van alle burgers, dat immer als het grootzegel van de stad gold, wordt minder en minder gebruikt. Daarvoor in de plaats komt een nieuw zegel: het *sigillum civitatis*²⁵, *sigillum oppidi*²⁶, of *sigillum (sculteti et) scabinorum*²⁷. Bovendien lijkt dit nieuwe randschrift te verwijzen naar het afnemen van de identificatie met het *Personenverband* van alle burgers en naar het doorzetten van een territorialiseringsproces.

Terug naar Rhenen

Zoals vermeld dateert het oudste zegel van Rhenen uit 1258, laat het een vesting zien, leest het randschrift *sigillum.burgensium.de.rene*²⁸ en is er in de aanhef van de oorkonde sprake van *scabini, ceterique cives in Renen*²⁹. Kortom alle kenmerken voor de aanwezigheid van een corporatie van burgers, een erkend publiekrechtelijk lichaam met een eigen zegel. Het *scabini, ceterique cives* in Renen impliceert dat ook de schepenen burgers zijn; ze zullen aangesteld zijn door de stadsheer.

De volgende vermelding waar gewag wordt gemaakt van schepenen en burgers van Rhenen dateert van 1270³⁰. De aanhef daarbij luidt: *Wij, Gijsbert, heer van Amstel, aan schout en schepenen in Rhenen en het overige geheel (van burgers)*³¹; aangezien het een private oorkonde betreft, hangt alleen het (geschonden) zegel van Gijsbert van Amstel aan deze oorkonde.

We zien dat twaalf jaar na 1258 de situatie nog ongewijzigd is, op het feit na dat er nu ook sprake is van een schout. Ook deze schout behoort tot de burgers en zal aangesteld zijn door de stadsheer³².

Vervolgens duurt het vijftien jaar, tot 1285³³, voordat we een volgende oorkonde vinden, die zicht geeft op de stedelijke ontwikkeling van Rhenen. Deze oorkonde vangt aan met: *Universis presens scriptum visuris nos scultetus et scabini de Renen*³⁴.

De zegels zijn verloren gegaan, maar de oorkonde zelf geeft aan wat voor zegel van schout en schepenen er onder heeft gehangen: *In cuius rei testimonium sigillum commune opidi nostri presentibus duximus apponendum*³⁵. Dus in 1285 hantieren de schout en schepenen nog steeds het burgerzegel. Men zou verwachten dat schout en schepenen in de stadsontwikkeling de burgercorporatie zou hebben verdrongen en met een eigen zegel zou zegelen, doch in Rhenen lijkt de ontwikkeling vertraging te hebben ondergaan, aangezien er in 1285 nog steeds met het burgerzegel wordt gezegeld en schout en schepenen nog steeds dicht bij de burgers staan³⁶.

Zoals hiervoor vermeld werden de (schout en) schepenen aangesteld uit de burgercorporatie door de stadsheer. Wie was nu die stadsheer in Rhenen?

De Rhenense stadsheer

In de zoektocht naar de Rhenense stadsheer moeten we erachter zien te komen wie destijds grootgrondbezitter was in Rhenen en wie de rechtsmacht hield binnen Rhenen.

De oudste vermeldingen die duiden op grootgrondbezit en de rechtsmacht binnen Rhenen vinden we terug in twee belangrijke oorkonden uit juni 1277.

Op 5 juni 1277³⁷ bevestigt Egbert, graaf van Bentheim, de schenking door diens vader Otto, bij diens intrede in de orde van het Duitse Huis te Utrecht. De schenking bevat het patronaatsrecht³⁸ van de kerk en de kerk zelf te Rhenen (met alles wat daar bij hoort), de gruit te Rhenen, de tiend in de Nude, de kerk en de tiend van Bommel, alsmede enige huizen te Agelo, Geesteren en Volthe³⁹. Opgemerkt dient te worden dat het bezit van het patronaatsrecht en de gruit⁴⁰, over het algemeen wijst op groot grondbezit. Het recht van de gruit behoorde tot de regalia, de koninklijke rechten⁴¹.

De beschrijving van hetgeen wordt overgedragen aan het Duitse Huis luidt als volgt: *in puram elemosinam propter Deum liberaliter contulit et assignavit ecclesiam sive ius patronatus ecclesie de Renen cum eius attinentiis necnon grutam ibidem et decimam in Node, quam ibidem percipere consuevit; preterea ecclesiam cum decimam in Benemele et eius attinentiis; item domos, que appellantur Meynardinghem, sitam in Hagelo, et aliam, que dicitur Gesteren, et terciam, que dicitur Hubboldynch, sitam in Volethe, cum hominibus et ceteris attinentiis earundem domorum*⁴².

Er wordt niet beschreven wat er precies bedoeld wordt met cum eius attinentiis bij het Rhenense patronaatsrecht, hierna zal echter blijken dat dat niet de rechtsmacht in Rhenen betrof.

In diezelfde maand, op 23 juni 1277⁴³, verklaart de elect⁴⁴ Jan aan Jan van Kuijc

2.000 mark schuldig te zijn, waarvoor hij het slot de Horst, de tol en de rechtsmacht te Rhenen verpand heeft: *Ipsum quoque castrum tenebit et servabit suis sumptibus et expensis; et proventus ipsius castrum in Horst, theloni ac iurisdictionis in Renen cum omnibus pertinentiis*⁴⁵ Hier is duidelijk sprake van de rechtsmacht in Rhenen *cum omnibus pertinentiis* die ook hier verder niet wordt beschreven.

Uit deze twee oorkonden blijkt dus dat het zo belangrijke patronaatsrecht en de gruit te Rhenen vóór 1277 in bezit waren van de graven van Bentheim en de rechtsmacht en de tol in Rhenen in handen waren van de bisschop van Utrecht en nu aan Jan van Kuijc zijn gekomen. Wat opvalt is dat rechtsmacht, patronaatsrecht, tol en gruit niet in één werden gehouden. Was de bisschop de stadsheer te Rhenen geweest die de rechtsmacht in Rhenen in zijn bezit had⁴⁶?

Op 17 oktober 1279 nam graaf Floris (V) van Holland het pand van Jan van Kuijc over, door hem 2.000 mark sterling te betalen. We lezen quod .. dominus Florentius, comes Hollandie, de mandato et voluntate nostra persolvit nobili viro Iohanni, militi, domino de Kuic, fideli nostro, duo milia marcarum, et duodecim solidis (schellingen) sterlingorum pro qualibet marca computatis, in quibus dicto militi tenebamur; et redemit castrum nostrum in Horst, quod idem miles pro iam dicta pecunie summa tenebat sibi titulo pignoris obligatum, sicut in litteris nostris et prelatorum ac fidelium nostrorum desuper confectis et sibi traditis plenissime continetur. Et nos **dictum castrum cum theoloneo in Renen** et cum redditibus ac proventibus ad dictum castrum **pertinentibus** domino Florentio, comiti predicto, titulo pignoris obligavimus possidendum omni iure et conditionibus, quo et quibus prefatus miles, dominus de Kuc, ipsum castrum cum theoloneo in Renen et proventibus ac redditibus eidem pertinentibus tenebat et possidebat, sicut in iam dictis litteris continetur expresse⁴⁷.

De rechtsmacht wordt niet als zodanig vermeld. Het feit dat graaf Floris aan Jan van Kuijc het oorspronkelijke bedrag van 2.000 mark heeft betaald en dat hij het pand overneemt zoals Jan van Kuijc het had gehouden, doet vermoeden dat hierbij, net als in 1277, ook de rechtsmacht in Rhenen begrepen was. Het zal graaf Floris waarschijnlijk niet te doen zijn geweest de Rhenense rechtsmacht, maar eerder om het strategisch gelegen slot Ter Horst in bezit te krijgen. Samen met andere Stichtse sloten en goederen, zoals Vreeland en Montfoort, werd Ter Horst betrokken bij een politieke strijd tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht, welke resulteerde in de dood van de graaf in 1296. In een reeks van oorkonden zijn de verpandingen te volgen⁴⁸. Nergens is daarin sprake van de Rhenense rechtsmacht, doch het is geenszins uitgesloten dat de rechtsmacht ook onderdeel heeft uitgemaakt van deze latere verpandingen.

Op 17 juni 1302 verklaarde bisschop Gwyde aan zijn broer Jan van Henegouwen, graaf van Holland, het slot Ter Horst in pand te hebben gegeven voor de betaling van de bedragen, waarvan Jan bewijzen kon, dat men ze hem en zijn voorgangers, de graven van Holland, vanwege het Sticht schuldig was⁴⁹.

We weten niet of de bisschop van Utrecht de lening aan de graaf van Holland heeft afgelost en de rechtsmacht in Rhenen heeft teruggekregen.

Het is niet onwaarschijnlijk want op 16 maart 1326⁵⁰ verklaart bisschop Jan van Diest dat Zweder van Abcoude hem 4.000 pond heeft geleend, waarvoor hij Zweder *onse huys ter Hurst, ende die rechten, die daer toe horen, de tol ende die helfte van dien rechte van Renen* verpandt. De bedoeling is dat de bisschop Zweder van Abcoude op 1 mei 1327 de schuld terug zal betalen, waarna hij de tol terug krijgt en een jaar later, na betaling van nog eens 200 pond, ook de voornoemde gerechten terugkrijgt. Wordt op 1 mei 1327 de schuld door de bisschop niet ingelost dan behoudt Zweder de panden totdat de schuld is afbetaald.

Op 15 april 1328⁵¹ verkopen Jan, graaf van Bentheim, samen met zijn vrouw Machteld en kinderen Simon en Otto, een aantal goederen aan de bisschop van Utrecht, waaronder: *castrum in Duersteden, iudicium et quandam decimam apud Rhenen cum suis pertinentiis*⁵², welke in leen worden gehouden door niemand minder dan Zweder van Abcoude. Overige in of in de buurt van Rhenen gelegen goederen zijn zoal: een waard tegenover Opheusden in de Nude, goederen en tienden op de berg bij Rhenen, goederen en tienden in de Mars, op de berg en te Elst.

Hieruit blijkt dat de graaf van Bentheim de andere helft van de Rhenense rechtsmacht in handen had, welke hij destijds (voor 1277) niet had overgedragen aan het Duitse Huis, maar voor zich gehouden had en waarschijnlijk daarna, maar voor 1328, en waarschijnlijk al voor 1326 in leen had uitgegeven aan Zweder van Abcoude.

Het blijkt dat de rechtsmacht van Rhenen tot 1328 niet in één hand werd gehouden; de ene helft werd gehouden door de graaf van Bentheim en de andere helft of door Jan van Kuijck en daarna de graaf van Holland als bisschoppelijk pandleen, of, indien gelost, door de bisschop. Na 1328 ontstond de bizarre situatie dat de rechtsmacht geheel in handen was van de bisschop van Utrecht, echter had deze zich in 1326, door grote financiële problemen, genoodzaakt gezien om de helft van de Rhenense rechtsmacht aan Zweder van Abcoude te verpanden, die toen waarschijnlijk ook al, maar zeker in 1328 en daarna, de andere helft van de Rhenense rechtsmacht in leen hield (tot 1328 van Bentheim, daarna van de bisschop).

Hoe het de bisschop met het Rhenense gerecht na 1328 verging, daarover later. Want nu we weten wie de stadsheren waren, doemt de vraag op hoe zij aan hun rechtsmacht in Rhenen zijn gekomen.

Het oudst bekende zegel van bisschop Godfried van Rhenen uit 1156

Oorsprong van de Bentheimse rechtsmacht in Rhenen

Opvalt dat in de schenking door Otto, graaf van Bentheim, voor 1277 aan het Duitse Huis, ondermeer de kerk en de tiend van Bemmell en Wormersbach begrepen zijn. Bemmelse goederen komen ook voor in het testament uit 1178⁵³ van bisschop Godfried van Renen, waarin Godfried met betrekking tot zijn zuster Heilwig schrijft: *Data est hec soror mea nuptui, et pro parte sua accepit Bemmele juxta Novimagium et Wormersbach supra Andernaken*⁵⁴. We weten dat Bemmell via het huwelijk van vader Godfried van Renen-Aarschot met Sophia, erfdochter van Dirk van Bemmell, in de familie van Renen is geraakt⁵⁵. Het

lijkt niet vergezocht om te mogen veronderstellen dat de kerk en de tiend van Bemmell oorspronkelijk afkomstig zullen zijn van deze laatst genoemde Dirk van Bemmell.

Er zijn duidelijke aanwijzingen dat het Bentheimse goederenbezit, ondermeer te Rhenen, is terug te voeren tot Godfried van Kuyc (ca. 1100-ca. 1158)⁵⁶, erfgenaam van een deel van de Kuycse allodia⁵⁷, die in eerste echt huwde (ca. 1128/29) met Jutta, gravin van Arnsberg, weduwe van graaf Godfried II van Cappenberg⁵⁸. Door dit huwelijk werd Godfried graaf van Arnsberg. Godfried huwde in tweede echt ca. 1140/5 Heylwich van Renen, die Renense allodiale goederen mede ten huwelijk bracht.

Uit het huwelijk van Kuyc met Arnsberg zijn twee zoons bekend, nl. Hendrik, graaf van Arnsberg, en Frederik. Omstreeks 1160, na de dood van hun vader, dringt Frederik bij zijn broer aan op een deling van het bezit, waarna een hevige strijd ontbrandt. Graaf Hendrik neemt zijn broer gevangen en laat hem in zijn kerker omkomen. Maar graaf Godfried had naast deze beide zoons nog een dochter, genaamd Alverade, die door haar huwelijk met graaf Otto van Bentheim, een

deel van de Kuycse goederen (o.m. het allodium te Malsen) in Bentheims bezit bracht⁵⁹. In Oud Rhenen 1994 werd nog verondersteld dat Alverade een dochter was uit het huwelijk van Kuyc met Arnsberg en dat door het waarschijnlijk kinderloze huwelijk van Kuyc met Renen, Renense goederen toegefallen zouden zijn aan de kinderen uit Godfried's eerste huwelijk met Jutta van Arnsberg⁶⁰. Echter is Otto van Bentheim als tweede zoon van Dirk VI, graaf van Holland, en Sophia van Rheineck, waarschijnlijk geboren tussen 1136 en 1138⁶¹ en kan worden aangenomen dat zijn vrouw Alverade geruime tijd later is geboren. Dit in aanmerking nemende kan betekenen dat Alverade's moeder niet Jutta van Arnsberg, maar Heylwich van Renen is geweest, waardoor er zelfs een directe bloedverwantschap met Renen zou bestaan⁶².

Alverade's kleinzoon, graaf Otto II van Bentheim, draagt in 1253 enige van zijn allodia op aan de graaf van Gelre, het betreffen goederen in Asperen, Malsen en Maurik⁶³. In Malsen herkennen we duidelijk Kuycse goederen. Op 8 juni 1266 verkoopt hij de vrije eigendom van al zijn land in Kolham aan Egbert van Groningen⁶⁴ en, zoals reeds vermeld, weer een paar jaar later, op 25 juli 1267, staat hij aan zijn broer Egbert o.m. het burggraafschap in Utrecht en wederom o.m. goederen in Malsen af. In 1272 doet hij afstand als graaf en treedt hij in het Huis van de Duitse Orde te Utrecht. Daarbij doet hij een grote schenking aan deze ridderorde, welke schenking in 1277, zoals reeds vermeld, bevestigd wordt door Otto's zoon Egbert II, graaf van Bentheim⁶⁵. Maar ook na deze overdracht bezitten de Van Bentheims nog steeds goederen in Rhenen, zoals blijkt uit de eerdergenoemde akte van 15 april 1328 wanneer Johan, graaf van Bentheim, samen met zijn echtgenote en twee zoons, verschillende goederen en rechten verkopen, waaronder de helft van de rechtsmacht te Rhenen, aan de Utrechtse bisschop Jan van Diest. Met deze overdracht in 1328 lijken de Bentheims het gros van hun Rhenense bezittingen van de hand gedaan te hebben. Uit het voorgaande blijkt overduidelijk dat de graaf van Bentheim vanaf de helft der dertiende eeuw tot en met het eerste kwart der veertiende eeuw systematisch bezig is geweest zijn veraf gelegen goederen, ondermeer te Rhenen, af te stoten. Dit in tegenstelling tot de bewering van Van Iterson die stelde dat Bentheim zijn Rhenense goederen zou hebben overgenomen van de graaf van Gelre, waarover later meer.

Nu we er achter zijn gekomen dat de oorsprong van het Bentheimse goederenbezit in en om Rhenen terug te voeren is tot de twaalfde eeuwse familie Van Renen-Aarschot, ligt het ook voor de hand bij deze laatste familie de oorsprong van de rechtsmacht van Rhenen te zoeken, hoewel daar in die periode nog geen enkele sprake van was; het testament van bisschop Godfried rept er met geen woord over.

Het is mogelijk dat de twaalfde eeuwse familie Van Renen-Aarschot op één of

andere wijze in nauw verband heeft gestaan met de domaniale hof waaruit het latere Rhenen is ontstaan⁶⁶. Binnen zo'n domaniaal of hofstelsel bestonden verschillende variaties⁶⁷. Klassiek was het stelsel waarbij een deel direct geëxploiteerd werd door de domeinheer vanuit een *curtis*, terwijl daarnaast een aantal hoeven werd uitgegeven aan onvrije boeren. De vraag is nu welke *curtis* in Rhenen aan de wieg heeft gestaan van het latere Rhenen. Van Iterson heeft aangetoond dat er in Rhenen in ieder geval grond gesitueerd was, welke tot de *curtis* Rijnwijk behoorde, eigendom van de abdij Deutz in Keulen. Behoorde Van Renen-Aarschot misschien tot de erfgenamen van de *villicus* of meier van de abdij Deutz, die de exploitatie van het goederenbezit van de abdij te Rhenen coördineerde en namens de abt van Deutz als grondheer zeggenschap uitoefende over de boeren, die veelal door een meer of mindere mate van bevoogding aan de abt als heer van de goederen gebonden waren? Of was Van Renen-Aarschot, als erfgenaam, voogd over de Rhenense goederen voor de abdij Deutz, aangezien de abt van Deutz, als bezitter van immunitet, niet zelf de wereldlijke rechtspraak over de tot de *curtis* behorende personen en het beheer over de betreffende goederen van de abdij kon uitoefenen? Het is mogelijk dat de meier/voogd zich steeds zelfstandiger en onafhankelijker heeft gedragen en opgesteld jegens Deutz, waardoor er effectief haast van een Rhenens leen van Deutz gesproken zou kunnen worden. In een dergelijke situatie is het ook mogelijk dat de meier/voogd de kerk van Rhenen heeft gesticht, al dan niet met de abdij, of dat hij door usurpatie het patronaatsrecht heeft verworven, welk recht in de dertiende eeuw, samen met de kerk, in bezit blijkt te zijn van de graaf van Bentheim, als erfgenaam en opvolger van Van Renen-Aarschot.

Het is echter nog maar de vraag of de Rijnwijkse goederen te Rhenen tot de kern hebben behoord waaruit het latere Rhenen, met daarbij de kerk, de gruit, de tol en het gerecht is geëvolueerd. Het is niet uitgesloten dat er te Rhenen meerdere *curtes* hebben gefunctioneerd. Het feit dat de rechtsmacht te Rhenen in de dertiende eeuw in handen was van de graaf van Bentheim en de bisschop van Utrecht impliceert in ieder geval dat de rechtsmacht geen onderdeel uitmaakte van de verkoop van de abdij Deutz aan de graaf van Gelre in 1256. Mocht de kerk inderdaad op oorspronkelijke grond van de *curtis* Rijnwijk hebben gestaan dan heeft er voor de dertiende eeuw een splitsing van die goederen plaatsgevonden⁶⁸.

Oorsprong van de rechtsmacht van de bisschop van Utrecht in Rhenen

Over de oorsprong van de bisschoppelijke rechtsmacht in Rhenen is met zekerheid niets bekend. Gezien het feit dat de familie Van Renen-Aarschot aan de bakermat zal hebben gestaan van het latere Rhenen, en gezien het feit dat bisschop Godfried ook Horst aan de Utrechtse kerk legateert, lijkt het verlei-

delijk om te veronderstellen dat de herkomst van de splitsing van de Rhenense rechtsmacht zijn oorsprong zou hebben bij deze Godfried van Renen. Maar de splitsing kan zijn oorsprong ook hebben van vóór die tijd en voorts kan de bisschop de helft van de Rhenense rechtsmacht zelfs via een geheel andere, ons nog onbekende wijze, hebben verkregen. Veel onderzoek is nog nodig.

De rol van de graaf van Gelre

In 1256 verkoopt de abdij van Deutz, met toestemming van de aartsbisschop van Keulen, haar goederen te Eltingen, Velp, Rijnwijk en Wijk (bij Duurstede) aan graaf Otto (I) van Gelre⁶⁹. De letterlijke omschrijving van de betreffende goederen luidt als volgt: *...vendidimus nobili viro domino Ottoni, comiti Gelrensi, bona nostra sive allodia nostra in Elthingen, in Velpe, in Rinwic et in Wic cum omnibus suis pertinentis scilicet vasallis, ministerialibus, hominibus censualibus et servis, cum pratis etiam et pascuis, silvis et piscariis, viis et semitis, et aliis iuribus quibuscumque eisdem bonis attinentibus, sicut ea nobis et nostro monasterio cum omni integritate attinebant vel attinere de iure debebant, pro quadringentis marcis Coloniensium denariorum bonorum legalium.*⁷⁰

Via deze omschrijving komen we er dus niet achter welke goederen onder de diverse curtes zijn begrepen. Het is zeker niet gezegd dat de betreffende curtes nog dezelfde goederen betroffen als in het begin der 11de eeuw, ten tijde van de schenking aan de abdij Deutz en voorts blijkt niet of de rechtsmacht te Rhenen inbegrepen was. Zonder het expliciet te vermelden gaat Van Iterson er hier echter van uit dat dat wel het geval was.

Zonder twijfel was dit een zeer belangrijke politiek-territoriale zet van de graaf van Gelre; hij kreeg daarmee in één keer een aanzienlijk bezit in het grensgebied tussen Gelre en het Sticht. Het zal ook een met voorbedachte rade en een territoriaal beleidsmatig uitgevoerde zet zijn geweest, die de nodige voorbereiding zal hebben gevergd. De abdij Deutz zal hiermee veraf gelegen en daarom lastig te besturen goederen te gelde hebben gemaakt en Gelre snoepte dit buitenkansje voor de neus van het Sticht weg. Omdat Gelre dichterbij Deutz lag dan het Sticht, of waren er andere motieven van de abdij Deutz? Natuurlijk wist Gelre van te voren dat ze met deze stap de betrekkingen met het Sticht op het spel zou zetten, dat kon iedereen voorspellen. Reacties van Stichtse kant bleven daarom niet uit, maar maken slechts een fractie uit van een lange waslijst van geschillen tussen Gelre en de bisschop.

Volgens Van Iterson zal de graaf van Gelre uiteindelijk zijn bevestiging hebben gekregen over de hele situatie⁷¹, maar, zo redeneert Van Iterson, hij dacht er niet aan om zijn rechten over te doen aan zijn rivaal, de bisschop van Utrecht. Daarom

bewandelde hij, volgens van Iterson, de praktische weg door deze rechten over te doen aan derden en voor Rhenen zou dat de graaf van Bentheim zijn geweest⁷². Otto, graaf van Bentheim, was nl. voornemens als geestelijke in te treden in het Duitse Huis en kon niet met lege handen komen. Wat was er mooier om goederen te Rhenen van de graaf van Gelre te kopen en direkt weg te schenken aan het Duitse Huis? Van de van Gelre gekochte goederen behield Bentheim echter (de helft van) de Rhenense rechtsmacht. Dit aldus Van Iterson.

De redenering van Van Iterson is er één uit het ongerijmde. Het ligt voor de hand dat Gelre wist wat de gevolgen zouden zijn. Overigens blijken Gelre en de bisschop van Utrecht meerdere geschillen te hebben, zoals blijkt uit twee achter-eenvolgende uitspraken in een reeks van geschillen, waarin de kwestie van de overdracht van Deutz aan Gelre slechts een heel klein onderdeel uitmaakte.

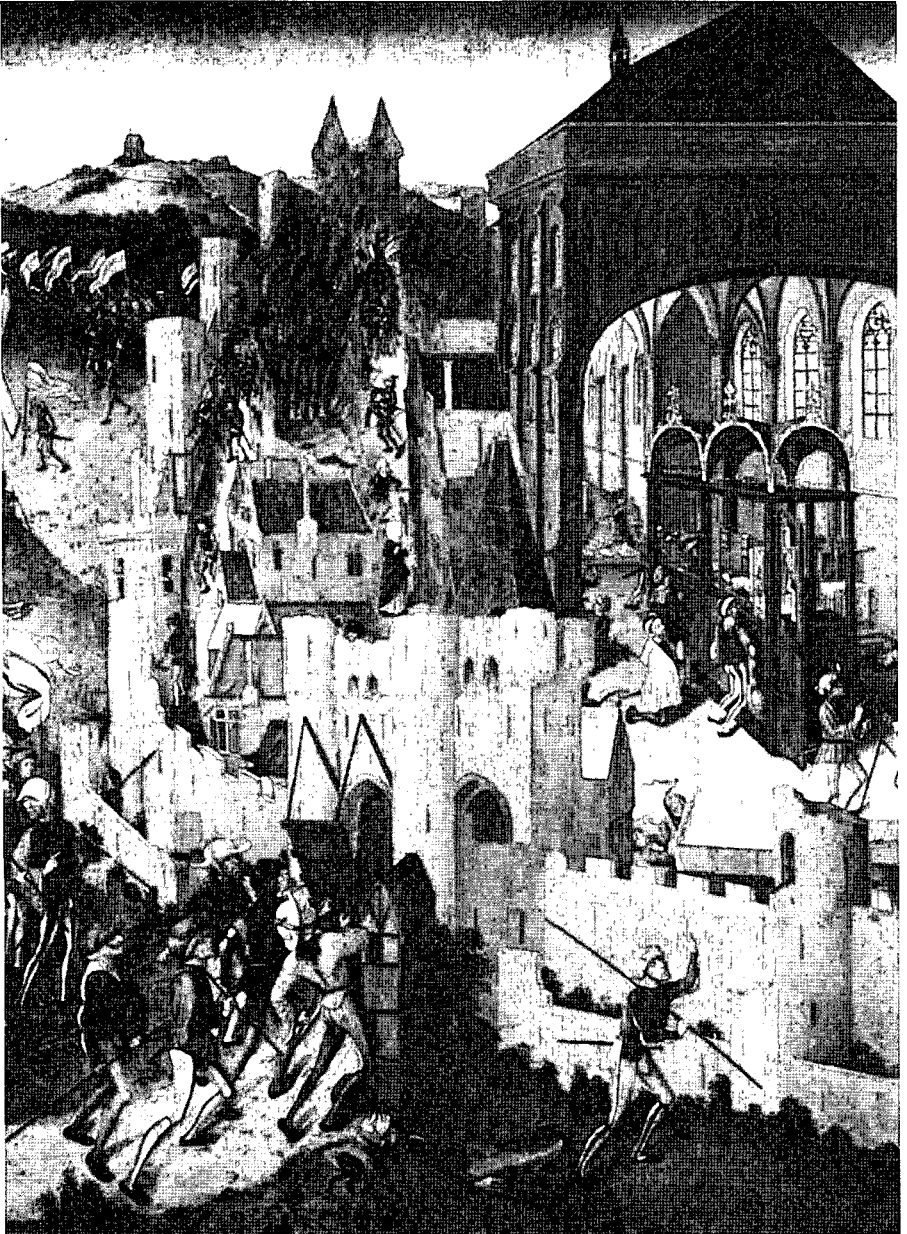
Op 25 juli 1261⁷³ brengt Dirk, graaf van Kleef, over een reeks conflicten tussen Gelre en de bisschop, een vergelijk tot stand tussen beide partijen, waarbij o.a. over de Deutz-goederen slechts het volgende wordt geschreven: *Item episcopus in bonis, apud Wyck sitis, que comes emit contra abbatem Thuytiensem, nullum ipsi comiti impedimentum faciet*.⁷⁴ Over de andere goederen die bij de bewuste overdracht in 1256 betrokken waren, Eltingen, Velp en Rijnwijk wordt niets vermeld. Moeten we daaruit opmaken dat de partijen over deze goederen nog niet tot een akkoord konden komen?

Op 26 februari 1262 bekrachtigen Gelre en bisschop de uitspraak door scheidsmannen betreffende hun onderlinge geschillen⁷⁵, waarbij wordt vermeld: *Item dominus episcopus nullum impedimentum faciet comiti Gelrie in iuro suo bonis, que emit erga abbatem Thuitiensem, ubicunque sint sita*⁷⁶.

Nu zijn dus duidelijk ook de andere in 1256 vermelde goederen inbegrepen. Ten aanzien van deze nieuw verworven goederen ging het Gelre voor de wind. In plaats dat Bentheim in deze streken goederen kocht, zoals Van Iterson ons wil doen geloven, blijkt Bentheim hier echter reeds eerder gegoed te zijn geweest en zoals we reeds hebben gezien blijkt Bentheim vanaf de tweede helft van de dertiende tot het eerste kwart van de veertiende eeuw zijn goederenbezit hier systematisch af te stoten.

Het is echter goed mogelijk dat Gelre met zijn strategische aankoop in 1256 in het kader van zijn expansie-politiek ook "plannen" had voor Rhenen.

In 1258 blijkt er echter, zoals we zagen, een burgercorporatie in Rhenen te zijn, die naast het zegel ongetwijfeld ook de goedkeuring van de bisschop en Bentheim zal hebben gehad, mogelijk zelfs via een oorkonde. De goedkeuring van Bentheim en de bisschop zou een reactie kunnen zijn geweest op de expansiepolitiek van

Belegering en inname van de stad Rhenen door de Kleefsen in 1499. Een schilderij van de "Meester van Rhenen". Een poort en stadsmuren zijn hierbij afgebeeld.

Gelre, om zodoende Gelre te pareren. Indien dat het geval is geweest zou dat betekenen dat de goedkeuring dus tussen 1256 en 1258 heeft plaatsgevonden. Let wel: dit betreft niet de stadsrechten, doch de erkenning van de burgercorporatie⁷⁷. Kunnen we deze erkenning beschouwen als een vorm van stadsrecht? Dat is een kwestie van definitie van wat men onder stadsrecht wil verstaan.

De fundus van de kerk te Rhenen

Te Rhenen vormden het kerkhof om de parochiekerk en de Markt één afzonderlijk plein. Het blijkt dat het Duitse Huis in de onmiddellijke nabijheid van het raadhuis erven in erfpacht uitgaf, die waren gelegen tussen de Markt en het kerkhof van de Cunerakerk⁷⁸. Het kerkhof was de *fundus* waarop de kerk was opgetrokken⁷⁹.

Hieruit blijkt dus dat het Duitse Huis en haar voorgangers, de graven van Bentheim, gegoed waren rond de Cunerakerk, hetgeen niet verwonderlijk is gezien het feit dat Bentheim en later het Duitse Huis ook de kerk⁸⁰ bezat (en daarbij het kerkenland). Van de ten westen en ten zuiden⁸¹ van de Markt gelegen pachtgoederen had het Duitse Huis aan het einde van de veertiende en begin van de vijftiende eeuw echter niet de volledige beschikkingsbevoegdheid; uit deze huisplaatsen ging een jaarlijkse tijns in de zin van een betaling voor een zakelijk gebruiksrecht op de grond, betaalbaar aan de heer van Abcoude. Deze tins was oorspronkelijk afkomstig van de graven van Bentheim en zal behoord hebben bij het halve gerecht van Rhenen, welke tot 1328 door Abcoude van Bentheim in leen werd gehouden.

De betreffende tinsen blijken Martinitijnsen te zijn⁸², waarbij Van Iterson opmerkt dat St. Maarten de specifieke betaaldag was van alle tinsen van tinsgoederen onder Rhenen, welke moesten worden voldaan in de hof Rijnwijk, de oude *curtis* der abdij Deutz. Als ondersteunend bewijs vermeldt Van Iterson nog een Gelderse landrentmeestersrekening over 1395-1396, in het Gelders Hertogelijk achief, dat het opschrift draagt *Renwiick tyns Martini* en welke tinsgoederen te Rhenen vermeldt. Voorts merkt Van Iterson op dat de tinsgoederen van Abcoude in het westen grensden aan die der Van Hemerts en in het oosten aan die der Freijse's, waarvan ook Martinitijnsen werden opgebracht en waarvan volgens Van Iterson, vaststaat dat ze afkomstig waren van de abdij Deutz. Volgens Van Iterson bewijst dit onweerlegbaar dat ook de tinsgoederen van de graven van Bentheim onderdeel hebben uitgemaakt van de *curtis* Rijnwijk van de abij Deutz en dat dus ook de kerk gesticht moet zijn door de abdij Deutz.

Echter het bewijs van Van Iterson is voor een groot gedeelte gebaseerd op de veronderstelling dat alle percelen in Rhenen waarop volgens latere bronnen een tijns berustte die jaarlijks op St. Maarten aan de grondheer betaald moest worden, oorspronkelijk aan de abdij hadden toebehoord. Een betaaldag op St. Maarten is echter zo algemeen dat daaruit niets is af te leiden⁸³. In de administratie van de abdij Deutz is ook geen spoor van de kerk te Rhenen te vinden, hoewel dat op

grond van het bewaard gebleven archiefmateriaal wel verwacht kan worden⁸⁴. Hoewel bij de tinsgoederen van de familie Van Hemert er van een duidelijke band met Gelre sprake is, baseert Van Iterson de herkomst van de abdij Deutz slechts op de aanwezigheid van de Martinitijnsen. Anders is dat bij de tinsgoederen van de Freijse's, waarvan een tinsgoed teruggevonden werd in de hiervoor genoemde rekening van de Gelderse landrentmeester⁸⁵ en dus voor dat betreffende tinsgoed vaststaat dat het oorspronkelijk bezit was van de abdij Deutz. Het feit dat de Bentheimse tijnsen Martinitijnsen betroffen bewijst niets, doch sluit ook niet uit dat het wel goederen waren welke oorspronkelijk toebehoord hebben aan de abdij Deutz. Zou het laatste toch het geval zijn geweest, dan heeft er, zoals eerder gezegd, één of meerdere afsplitsingen van de goederen van de curtis Rijnwijk plaatsgevonden voor 1256⁸⁶.

De bisschop van Utrecht en zijn relatie tot Abcoude ten aanzien van Rhenen

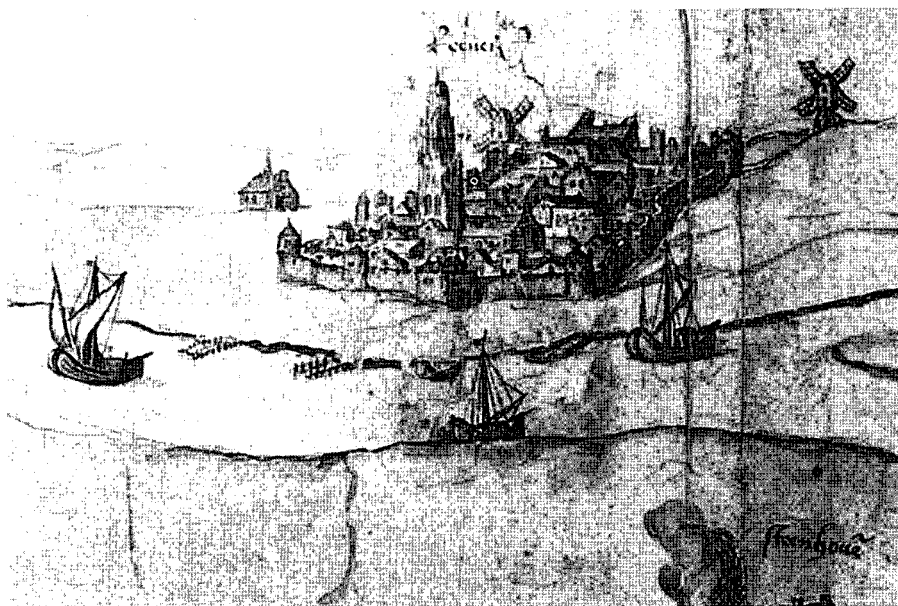
Vanaf 1328 bezit de bisschop van Utrecht het gehele, ongedeelde, gerecht van Rhenen, welke voor de helft in leen werd gehouden door Abcoude en voor de andere helft door diezelfde Abcoude in pand werd gehouden van de bisschop. Tot in de 15de eeuw blijven de heren van Abcoude de bisschop van Utrecht dwarsliggen m.b.t. de invulling van hun rechten te Rhenen⁸⁷. Waarschijnlijk is de verpanding in 1326 de boosdoener en mogelijk ook de interpretatie welke rechten (rechtsgebieden) destijds onder Bentheim en welke destijds onder de bisschop hebben behoord.

Slot

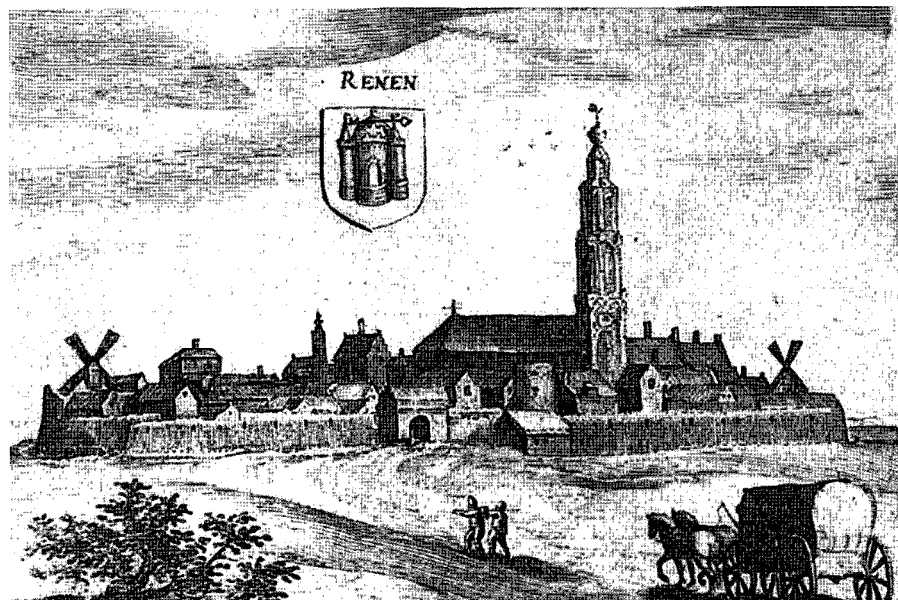
Hoewel er, zoals reeds eerder aangegeven, nog veel onderzoek verricht moet worden kan résumerend nu reeds gesteld worden dat bij een aantal aspecten betreffende de geschiedenis van onze stad Rhenen, zoals destijds door Van Iterson beschreven in zijn *De stad Rhenen*, kritische kanttekeningen gesteld moeten worden en sommige aspecten geheel anders liggen dan door Van Iterson weergegeven.

Voorts blijkt de stadsontwikkeling van Rhenen een dynamisch proces te zijn geweest, waarbij verschillende fasen te onderscheiden zijn. Een mijlpaal in de Rhenense stadsontwikkeling zal zeker de erkenning, door de bisschop van Utrecht en de graaf van Bentheim, van de Rhenense burgercorporatie zijn geweest, welke mogelijk heeft plaatsgevonden tussen 1256 en 1258.

Moge voortgaand onderzoek verdere duidelijkheid scheppen omtrent de oudste geschiedenis van Rhenen.

De stad Rhenen in 1552

Gezicht op Rhenen in de 16e eeuw

Bronnen en literatuur

Afkortingen:

Berkelbach = Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340.

De stad Rhenen = Iterson, W. van, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechts-historisch onderzoek* (Assen 1960).

Van Mieris = Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland.

OGZ = Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den Slag van Woeringen, 5 juni 1288.

OSU = Oorkondenboek van het Sticht Utrecht.

Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937).

Bruijn, M.W.J. de, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).

Camps, H.P.H., *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland en hun verhouding tot het recht van 's Hertogenbosch* (Utrecht 1948).

Carasso-Kok, 'Cunera van Rhenen, tussen legende en werkelijkheid', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* (Hilversum 2001).

Coldewey, J.A., *De heren van Kuijc 1096-1400* (Tilburg 1981).

Coldewey, J.A. en Ph.J. van Dael, 'Van Renen. Oorsprong en uitsterven van een middeleeuws adellijk geslacht te Rhenen', in: *De Nederlansche Leeuw*, 1994, k. 401-411, en in: *Oud Rhenen* 1994, no.1, p. 40.

Cordfunke, E.H.P., *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen 1987).

Geer tot Oudegein, J.J. de, *Archieven der Ridderlijke Duitsche Orde, Balie van Utrecht*. (Utrecht 1871).

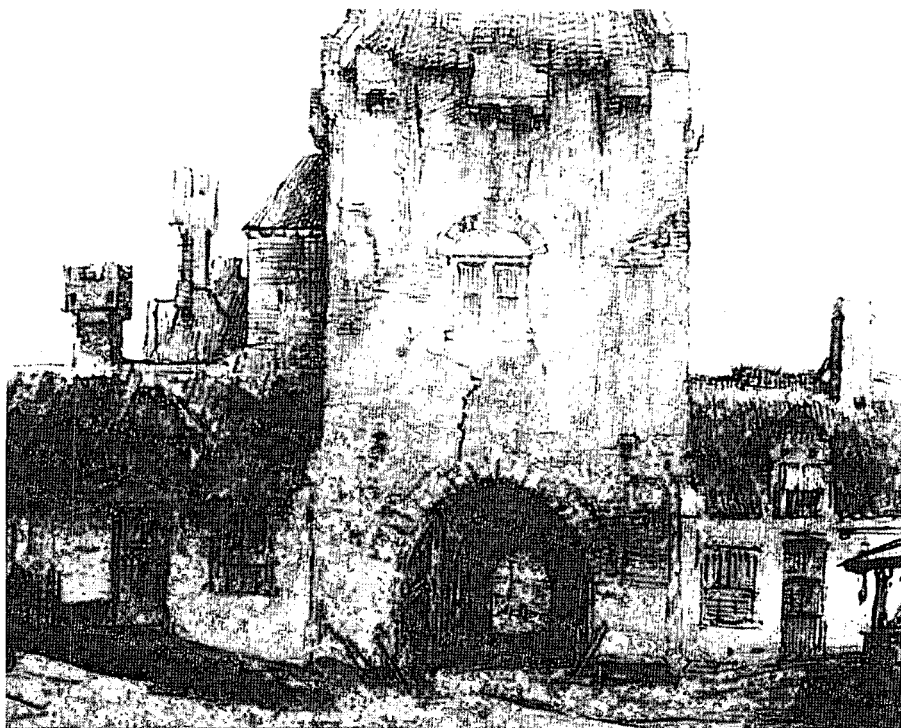
Heringa, E., *Tijnsen op de Veluwe* (Groningen 1932).

Hinsbergen, Ph.J.C.G. van, *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht 1200-1811* (z.pl. 1955/1982).

Iterson, W. van, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht* (Leiden 1932).

Iterson, W. van, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek* (Assen 1960).

Kieft, C. van de, 'Gruit en ban', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXVII (1964), p. 158-168.

De Utrechtse (West)poort te Rhenen vanuit de stad gezien, circa 1670, Rembrandt

Kok, H.J., *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Assen 1958).

Kruisheer, J.G., 'Stadsrecht-beoorkonding en stedelijke ontwikkeling', in: *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Muiderberg 1988).

Kruisheer, J.G., 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsoorkonden (waarschijnlijk eind twaalfde eeuw-1266)', in: *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok ...* (Hilversum 1990).

Leupen, P.H.D., 'Burger, stad en zegel, een verkenning voor de Noordelijke Nederlanden' (ter perse).

Leupen, P.H.D., 'Heer en stad, stad en heer in de dertiende eeuw', in: *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Muiderberg 1988).

Leupen, P.H.D., 'Stadszegel en stadsmuur', in: *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998).

Mieris, F. van, *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland* (Leiden 1753-1756).

Nolet, W. en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951).

Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den Slag van Woeringen, 5 juni 1288, ed. L.A.J.W. Sloet ('s Gravenhage 1872-1876).

Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, eds. A.C.F. Koch, J.G. Kruisheer ('s Gravenhage/Assen/Maastricht 1970-1997)

Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, eds. S. Muller Fzn, A.C. Bouwman, K. Heeringa en F. Ketner (Utrecht/'s Gravenhage 1920-1959).

Post, R.R., *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIde eeuw* (Utrecht 1928).

Slicher van Bath, B., *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht/Antwerpen 1980).

Theuws, F. en A.-J. Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum in Ottonischer und Salischer Kaiserzeit', in: *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit* (Sigmaringen 1991).

Verdonck, H., *Alverade van Kuijc (1108-1131) en haar verwantschap* (Lelystad 1999).

Waale, M.J., 'De graven van Bentheim uit het Hollandse huis', in: *De Nederlandsche Leeuw* 1995, k. 162 e.v.

Noten

¹ Ik ben dank verschuldigd aan de heer Leupen uit Hilversum, die, alvorens het ter perse gaan, de tijd en moeite heeft genomen om concepten van het onderhavige artikel kritisch door te nemen en mij, met zijn kennis op dit gebied, bij een aantal zaken heeft bijgestaan.

² Oud Rhenen, 1999, no. 2, p. 12 e.v. (De aldaar onder op blz. 14 vermelde oorkonde d.d. 26 augustus 1250 betreft OSU-1214. Bij nalezing van deze oorkonde blijkt er echter geen sprake te zijn van 'burgers van Rhenen'.) Tevens wordt verwezen naar de lezing van de heer de Jong op 19 maart 2001.

³ OSU, nr. 1441, d.d. mei 1258.

⁴ In de syllabus die behoort bij de in het voorjaar van 2001 gehouden lezingen merkt de Jong in het hoofdstuk over 'Rhenen en de stadsrechten', op p. 2, terecht op dat "Het stadsrecht van Rhenen vraagt naar nader onderzoek".

⁵ Oud Rhenen, 1999, no. 1, p. 18 -25.

⁶ Hiervoor zijn de navolgende artikelen gebruikt: Leupen, 'Heer en stad, stad en heer in de dertiende eeuw'; Kruisheer, 'Stadsrecht-beoorkonding en stedelijke ontwikkeling'; Leupen, 'Stadszegel en stadsmuur' en Leupen, 'Burger, stad en zegel, een verkenning voor de Noordelijke Nederlanden', (ter perse).

⁷ Een diepgaand onderzoek naar de oorsprong en herkomst van Rhenense rechten

en goederen valt in eerste instantie buiten de context van dit artikel, vandaar dat één en ander hier tot een eerste oriëntatie beperkt blijft. Om de geschiedenis van Rhenen in het juiste perspectief te zetten zal het evenwel noodzakelijk blijken verder onderzoek te doen naar o.m.: middeleeuwse bezitsverhoudingen binnen Rhenen zelf, maar ook in de nabije omgeving van Rhenen (denk bij het laatste bijvoorbeeld aan het goed Ten Velde, dat zich vanaf Rhenen tot het huidige Renswoude uitstrekte en allodiaal bezit was van Bentheim), de stichting van de kerk te Rhenen, de werkelijke rol van de abdij Deutz in Rhenen, de rol van de families Van Renen-Aarschot, Kuije en Bentheim en hun mogelijke relaties tot de graven van Hamaland in het licht van hun goederenbezit te Rhenen en omgeving. (Verwezen wordt ook naar Carasso-Kok, 'Cunera van Rhenen, tussen legende en werkelijkheid'.)

⁸Kruisheer, 'Stadsrecht-beoorkonding en stedelijke ontwikkeling'. Wat Kruisheer schrijft over zijn onderzoeksgebied Holland en Zeeland, kan ook van belang zijn voor de overige delen van ons land.

⁹Zo zijn bijvoorbeeld schepenen van Dordrecht bekend voor we van zo'n stadsrecht horen en andersom zijn aan nederzettingen die nooit tot echte steden zijn uitgegroeid wel stadsrechten verleend, bijvoorbeeld 's Gravezande dat in 1246 stadsrecht ontving.

¹⁰In 1293 noemden de bestuurders van Den Briel zich nog steeds schepenen van het dorp Den Briel en in het stedelijke Leiden komen in de dertiende eeuw wel schepenen voor, maar in het stedelijk handvest van 1266 is sprake van 'jurati', gezworenen.

¹¹Zoals Geertruidenberg, Middelburg, Dordrecht, Zierikzee, Domburg, Westkapelle, Haarlem, Delft, 's Gravezande, Alkmaar, Medemblik en Rotterdam.

¹²Rechtspraak over zaken waarop de doodstraf of een verminkende straf stond. Dit tegenover de lage rechtspraak, die civiele geschillen en vrijwillige rechtspraak behelsde.

¹³Leupen, 'Stadszegel en stadsmuur'.

¹⁴De stad Rhenen.

¹⁵Voor wat betreft de interpretatie van deze sleutel geeft Van Itersen blijk van fantasie: de baard zou uit een enigszins gestileerde 's' en 'p' bestaan en Sanctus Petrus betekenen. Stadspatrones van Rhenen is Cunera. Een relatie Rhenen-Petrus wordt door Van Itersen gelegd, wat natuurlijk niet zo moeilijk is omdat de apostelvorst overal grote verering genoot, dus ook in Rhenen. De aanwezigheid van een verwijzing naar deze heilige op het gemeentezegel is daarmee natuurlijk niet verklaard. Zie echter ook noot 86.

¹⁶'vestingstad'.

¹⁷Leupen heeft zich jarenlang beziggehouden met de geschiedenis van Nijmegen en zich lang afgevraagd hoe de voorstelling op het Nijmeegse stadszegel en de tekst van het randschrift geïnterpreteerd dienen te worden.

¹⁸ Oudst overgeleverde exemplaar dateert uit 1233.

¹⁹ Burgerzegels die geen fort in het zegelveld hebben verwijzen eerder naar een lokale context dan naar de stadsheer.

²⁰ In het geval van Nijmegen uiteraard onder keizerlijke bescherming. Er zijn veel voorbeelden te geven van dertiende-eeuwse burgerzegels voorzien van zo'n fort; als we ons beperken tot het huidige Nederland: Delft (1299), Dordrecht (1296), Middelburg (1249), Oosterwijk (1259), Utrecht (1230) en Zutphen (1243).

²¹ Een fort, een poort of een stuk muren en torens.

²² Vergelijk De stad Rhenen, hoofdstuk VIII, waarbij Van Iterson ten onrechte het gebruik van het woord oppidum gebruikt voor het aanwezig zijn van een stadsversterking.

²³ Dat is, zoals we zagen, niet altijd het geval.

²⁴ 'verstandige, goede mannen/mensen'.

²⁵ 'zegel van de burgerij'.

²⁶ 'zegel van de bewoners van de vestingstad'.

²⁷ 'zegel van schout en schepenen'.

²⁸ 'zegel van de burgers van Rhenen'.

²⁹ 'schepenen en overige burgers in Rhenen'.

³⁰ OSU-1781, d.d. 28.6.1270 (zie voorts voor deze oorkonde noot 39).

³¹ 'Nos Giselbertus, dominus de Amestelle, sculteto, scabinis in Renen ceterisque universis'. Het universis doet nogal vreemd aan, aangezien het hier gebruikt lijkt te zijn als een adiectivum, terwijl ceteris echter ook een adiectivum betreft. De schrijver van de oorkonde heeft echter verzuimd achter universis het woord civibus te schrijven.

³² Opgemerkt wordt dat indien er sprake is van één schout, dit niet hoeft te betekenen dat dat ook één stadsheer impliceert. Is er namelijk sprake van twee stadsheren, dan kan men te maken hebben met twee heerlijkheden, waarbij iedere stadshoofd zijn eigen personenverband en territorium heeft (zoals in Maastricht het geval was). Het is echter ook mogelijk dat er twee stadsheren zijn die gezamenlijk één heerlijkheid bezitten. Dit laatste, zo zal blijken, is waarschijnlijk de situatie in Rhenen, anders was er sprake geweest van twee burgercorporaties en twee colleges van (schout en) schepenen. Schout en schepenen kunnen bij toerbeurt door de stadsheren zijn aangesteld.

³³ OSU-2231, d.d. 23.7.1285.

³⁴ 'Aan allen die dit geschrift zullen zien, wij, schout en schepenen van Rhenen.'

³⁵ 'Tot het afleggen van getuigenis in die zaak hebben wij momenteel het gemeenzegel van onze burgers gevoerd'.

³⁶ Een verder onderzoek inzake de stadsontwikkeling nadien wordt bemoeilijkt door het slechts schaars voorhanden zijnde archiefmateriaal, veroorzaakt door de brand in Rhenen in 1400. Gepoogd zal worden een inventarisatie te maken van de

Rhenense zegels en de benaming van schout en schepenen na 1285 om te kunnen beoordelen tot wanneer de burgercorporatie binnen Rhenen heeft gefunctioneerd.

³⁷ OSU-1940, d.d. 5 juni 1277.

³⁸ Kok, 'Proeve van een onderzoek van de patrocina in het middeleeuwse bisdom Utrecht', p. 19: Onder het patronaatsrecht verstaat men het recht, dat aan degene, die een kerk stichtte en van goederen voorzag, toekwam om de kerk te schenken aan een kandidaat en deze als pastoor ter benoeming aan de bisschop of aartsdiaken voor te dragen, die dan de institutie verleende. Dit recht ging veelal van de kerkstichter op zijn rechtsopvolger over. Als men dus weet, wie de bezitter van het patronaatsrecht is, kan men daaruit vaak afleiden, wie de kerk gesticht heeft. (Zie ook: Nolet en Boeren, Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen, vanaf p. 323.)

³⁹ De Commanderij van Rhenen van de Duitse Orde heeft haar bestaansrecht te danken aan drie goederenschenken in de tweede helft van de dertiende eeuw en eentje in het begin der veertiende eeuw. In 1267 schenken Hugo van Renen en Wendelmoed, zijn echtgenote, die hem toestemming heeft gegeven om in de Duitse orde te treden, onder zekere voorwaarden goederen aan het Duitse Huis bij Utrecht.

In 1270 geeft Gijsbert, heer van Amstel, aan het Duitse Huis de hofstede Schoneveld met al haar toebehoren, gelegen onder de kerspel van Renen. In 1277 bevestigt Egbert, graaf van Bentheim, het Duitse Huis bij Utrecht in het bezit van goederen, welke voordien door wijlen zijn vader Otto, graaf van Bentheim, bij diens inkleding in de Duitse orde te Utrecht, tot hulp van het heilige land waren geschonken. En tenslotte geeft Gerard Knoop in 1312 den commenduer ende den meinen brodren vanden Dutschen huse bi Utrecht enen vryen eghendoem van alle dien erve, dat hi hadde ligghende op Oerder bergh in dien kirspel te Renen.

⁴⁰ De gruit was een mengsel van kruiden dat gebruikt werd bij de bierbereiding. Het gruitrecht was het monopolie van de verkoop van de gruit. Hoewel er gistende werking aan toe werd geschreven, was het vooral van belang voor de smaak van het bier. Omdat bier in de middeleeuwen de volksdrank bij uitstek was, was de handel van gruit van groot belang. In de veertiende/vijftiende eeuw werd het gruit verdrongen door de invoering van de hop bij de bereiding van het bier.

⁴¹ De gruit behoorde tot de regalia en daar moet een landsheerlijke schenkingsoorde aan ten grondslag hebben gelegen. Zie Van de Kieft, 'Gruit en ban'.

⁴² 'heeft hij tot zuivere weldaad jegens God genereus opgedragen en heeft hij de kerk en namelijk (sive kan zowel of, alswel een explicatief en namelijk betekenen en in deze context waarschijnlijk het laatste) het patronaatsrecht van de kerk van Rhenen met alle aanhorigheden en eveneens de gruit aldaar en de tiende in de Nude, die hij gewend was aldaar in ontvangst te nemen, toegewezen; en bovendien de kerk met de tiende in Bemmell met zijn aanhorigheden; evenzo de domeinen, die genoemd worden Meynardink, gelegen bij Agelo (onder Ootmarsum), en

een andere die Geesteren (onder Ootmarsum) heet, en een derde, die Hubbeldink heet, gelegen bij Volthe (ten noorden van Oldenzaal), met de mensen (horigen) en overige aanhorigheden van dezelfde domeinen’.

⁴³ OSU-1942, d.d. 23 juni 1277.

⁴⁴ De gekozen, maar niet gewijde bisschop van Utrecht.

⁴⁵ ‘ook zal hij hetzelfde kasteel houden en voor eigen rekening in standhouden; en de opbrengst van hetzelfde kasteel de Horst, de tol en de rechtspraak in Rhenen met alle toebehoren’. (Tenere is ook een werkwoord dat gebruikt wordt in beleningsoorkonden. Dit pandrecht is daarom waarschijnlijk in een leenrechterlijke vorm gegoten; pandrecht ligt dicht tegen een leenrelatie aan.)

⁴⁶ Eigenlijk geeft het woordje in in de tekst *ac iurisdictionis* in Renen het antwoord, zoals Van Itersen terecht op p. 162 in *De stad Rhenen* schrijft. Als het de gehele rechtsmacht zou betreffen had men geschreven *ac iurisdictionis de Renen*.

⁴⁷ ‘Dat ... heer Floris, graaf van Holland, door onze opdracht vrijwillig betaald heeft aan de edele heer Jan, ridder, heer van Kuijc, onze getrouwe, tweeduizend marken, twaalf schellingen sterling per mark, waar ook maar gerekend, in welke wij door de genoemde ridder worden gehouden, en ons slot in Horst hebben vrijgekocht, dat dezelfde ridder reeds voor de genoemde som geld voor zich hield, door de rechtsgrond van onderpand verbonden, zoals door onze oorkonden, prelaten en onze getrouwen van bovenaf tot stand is gebracht en aan hem volledig overhandigd wordt opgenomen. En hebben wij het genoemde slot met de tol bij Rhenen en met de vergoedingen en de opbrengsten voor de bijbehoren bij het genoemde slot, aan heer Floris, de voornoemde graaf, met de rechtsgrond van onderpand verbonden, om met alle rechten en voorwaarden in bezit te hebben, zoals de voornoemde ridder, de heer van Kuijc, hetzelfde slot met tol bij Rhenen en de opbrengsten en de vergoedingen voor dezelfde bijbehoren hield en bezat, zoals reeds in genoemde oorkonden duidelijk is bevat’.

⁴⁸ Zie ondermeer OSU, de nummers 2010, 2214, 2215, 2224, 2227, 2416, 2418, 2616 en 2767.

⁴⁹ Berkelbach-20.

⁵⁰ Berkelbach-698; Van Mieris, deel 2, p. 382, 384.

⁵¹ Berkelbach-816.

⁵² ‘het kasteel in Duurstede, de rechtsmacht en de voormalige tiende bij Rhenen met alle bijbehoren’.

⁵³ OSU-499, d.d. (9.4.1178).

⁵⁴ ‘Mijn zuster is dit ten huwelijk gegeven en voor haar deel heeft zij Bommel bij Nijmegen en Wormersbach bij Andernaken ontvangen’.

⁵⁵ Coldewij en Van Dael, ‘Van Renen. Oorsprong en uitsterven van een middeleeuws adellijk geslacht te Rhenen’.

⁵⁶ Er zou anders wel erg vaak sprake moeten zijn van "toeval", aangezien er meer voorbeelden zijn, waaruit duidelijk blijkt dat er sprake is van vererving van van oorsprong "Renense" goederen. Naast Bommel en Wormbach, bijvoorbeeld ook Perk dat in de tweede helft van de dertiende eeuw in bezit was van Godfried van Wesemaal, een achter-achterkleinzoon van Dirk van Renen, en Herpen, dat in het begin der veertiende eeuw in bezit was van Rutger/Rogier van Leefdael, een achter-achter-achterkleinzoon van Dirk van Renen. Maar ook het feit dat begin veertiende eeuw Jan van Amstel, eveneens een nazaat van Dirk van Renen, recht meent te hebben op de Rhenense gruit spreekt boekdelen.

⁵⁷ Goederen die van niemand in leen gehouden werden. Dit in tegenstelling tot leengoederen, die door een leenman gehouden werden van een leenheer, uit welke verhouding oorspronkelijk wederzijdse persoonlijke verplichtingen sproten.

⁵⁸ Verwezen wordt ook naar het bijgevoegde genealogische overzicht.

⁵⁹ Coldewey, 'De heren van Kuyc 1096-1400', p. 32.

⁶⁰ Oud Rhenen 1994, p. 42.

⁶¹ Cordfunke, 'Gravinnen van Holland, Huwelijk en huweijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis', p. 65; Verdonck, 'Alverade van Kuyc (1108-1131) en haar verwantschap', p. 17.

⁶² Voorts wordt in Oud Rhenen 1994 gesteld dat na de dood van Gerlach van Renen/Perk, het burggraaf-ambt vervallen zal zijn aan de bisschop van Utrecht, op dat moment Boudewijn II van Holland, die het op zijn beurt zou hebben opgedragen aan zijn broer Otto I, graaf van Bentheim, echtgenote van Alverade. Een directe verwantschap met de vorige burggraaf zal daarbij echter ook een grote rol hebben gespeeld. (Zie: Oud Rhenen, 1994, p. 46, en voetnoot 36 en zie tevens: Verdonck, 'Alverade van Kuyc (1108-1131) en haar verwantschap', p. 17 en voetnoot 104.)

⁶³ OSU-1314, d.d. september 1253.

⁶⁴ OSU-1685.

⁶⁵ OSU-1940, d.d. 5 juni 1277.

⁶⁶ Het feit dat Van Renen-Aarschot betrokken kan zijn geweest bij de stichting van de kerk van Rhenen, maakt het interessant om ook het patrocinium van deze kerk onder de loep te nemen. Mevrouw M. Carasso-Kok heeft daarover een interessant artikel geschreven: 'Cunera van Rhenen, tussen legende en werkelijkheid'. Ze zet daar vraagtekens bij het door Van Iterson veronderstelde St. Petrus-patrocinium van de Cunerakerk. Er zijn daar geen bewijzen voor. De Rhenense sleutel en het St. Petrus-patrocinium van de abdis hebben Van Iterson doen concluderen dat de veelvuldig voorkomende patroonheilige St. Petrus dus ook de oorspronkelijke patroon moet zijn geweest van de Cunerakerk.

De eerste keer dat er melding gemaakt wordt van Cunera is in een elfde eeuwse Engels handschrift. De tweede vermelding is in een twaalfde eeuwse handschrift,

waaruit blijkt dat er in de elfde eeuw sprake was van een kerk of kapel, gewijd aan Cunera (Van Iterson maakt hier ook melding van, doch schuift dit terzijde). (Deze kerk of kapel betrof overigens niet de kapel op het slot Horst, aangezien die pas in de twaalfde eeuw werd gebouwd en bovendien aan St. Pancras gewijd was.) Het lijkt er op dat Cunera zeker vanaf de elfde eeuw in Rhenen vereerd werd. Ook via deze weg lijkt een Rhenense band met de abdij Deutz volgens Carasso-Kok niet waarschijnlijk.

⁶⁷ Slicher van Bath, 'De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850', p. 46 e.v. en tevens De Bruijn, 'Husinghe ende hofstede', p. 41, 42.

⁶⁸ Zeker is dat de bisschop van Keulen bezittingen in Rhenen heeft gehad. Mogelijk heeft hij meer Rhenens bezit gehad dan alleen maar de Deutz-Rhenense bezittingen. In het laatste geval is de kans zeer groot dat we in Rhenen met oorspronkelijk koningsgoed te maken hebben.

⁶⁹ OSU-1388, anno 1256.

⁷⁰ '... hebben wij verkocht aan de edele heer, heer Otto, graaf van Gelre, onze goederen en allodia in Eltingen, in Velp, in Rijnwijk en in Wijk met al hun toebehoren namelijk leenmannen, dienstmannen (ministerialen), tijnsplichtigen en onvrijen, ook met weiden en weilanden, bossen en visserijen en zaaïngen, en andere rechten met welke dezelfde goederen betreffen, zoals zij van ons klooster met onbaatzuchtigheid hielden of met recht verschuldigd waren te houden, voor meestal vierhonderd Keulse marken wettelijke denarius van de goederen'. (De bona nostra zullen de oude goederen hebben betroffen, waarvoor de aartsbisschop zijn toestemming diende te geven. De allodia betreffen ontginningen, waardoor men ze in eigendom verkreeg en waarvoor Keulen geen toestemming behoefde te verlenen.)

⁷¹ De stad Rhenen, p. 174. Deze redenering lijkt te eenvoudig. Zoals vermeld moet de aankoop in 1256 door Gelre een met voorbedachte rade en een territoriaal beleidsmatig uitgevoerde zet zijn geweest, die de nodige voorbereiding zal hebben gevegd. Gelre kan erop geanticipeerd hebben dat hij met deze stap de betrekkingen met het Sticht op het spel zou zetten, maar blijkbaar had hij ook daarmee rekening gehouden, gezien de uitkomsten van de geschillen met de Utrechtse bisschop.

⁷² De stad Rhenen, p. 175.

⁷³ OSU-1550.

⁷⁴ 'Ook zal de bisschop ten aanzien van de goederen bij Wijk gelegen, die de graaf van de abdij Deutz heeft gekocht, de graaf zelf geen belemmering doen'.

⁷⁵ OSU-1561, en OGZ- 843. Zie ook De stad Rhenen, p. 173, die er ten onrechte de datum 13.3.1261 bij vermeldt, hoewel het OSU daar, met onderbouwing, 26.2.1262 van maakt. De passages met betrekking tot de Deutz-goederen lezende, is er ook geen ruimte voor een andere volgorde.

⁷⁶ 'Ook zal de heer bisschop de graaf van Gelre geen belemmering maken op de rechten van zijn goederen, die hij heeft gekocht van de abt van Deutz, waar ze ook gelegen zijn.'

⁷⁷ Een momentopname in het dynamisch proces van de Rhenense stadswording.

⁷⁸ De stad Rhenen, p. 86.

⁷⁹ De stad Rhenen, p. 105.

⁸⁰ Uit het feit dat Bentheim tot voor 1277 *ecclesiam sive ius patronatus ecclesie de Renen cum eius attinentiis* bezat, volgt dat Bentheim niet alleen het patronaatsrecht, het blote eigendom van de kerk, maar ook het vruchtgebruik van de kerk, het pastoorsambt met inkomsten, dat in de dertiende eeuw simpelweg beschreven wordt als *ecclesia* (de kerk), in bezit had. Zie: Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIde eeuw*, p. 142/3 e.v.

⁸¹ De stad Rhenen, p. 88.

⁸² De stad Rhenen, p. 94.

⁸³ Er kunnen tijnsen zijn afkomstig van meer domaniale structuren, waarbij bij toeval allen als betaaldag St. Maarten kunnen hebben gehad. Om uitspraken te doen over de oorspronkelijke domaniale structuur in en om Rhenen is het noodzakelijk om verdergaand onderzoek te doen naar de herkomst van de diverse tijnsen in Rhenen.

⁸⁴ Carasso-Kok, *Cunera van Rhenen*. Zie voor een voorbeeld van andere Martinitijnsen, die geen relatie hebben met de abdij Deutz: Heringa, *Tynsen op de Veluwe*.

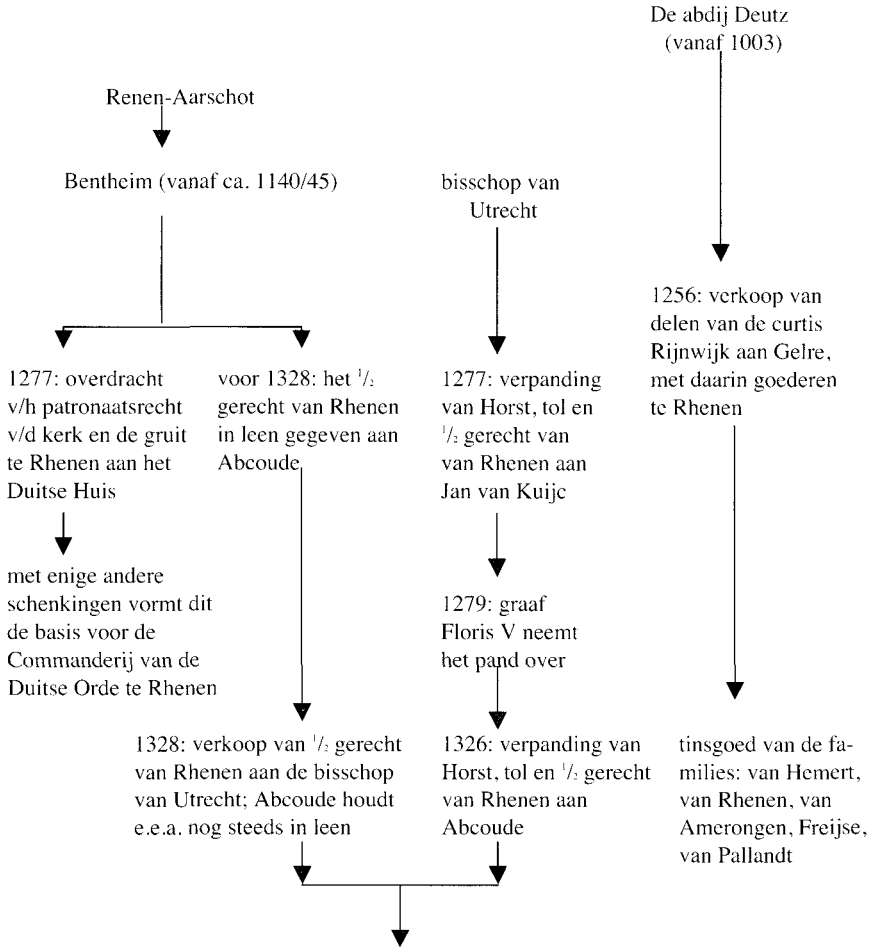
⁸⁵ De stad Rhenen, p. 77.

⁸⁶ Of Deutz was grootgrondbezitter in Rhenen en heeft de kerk gesticht met later, in de twaalfde eeuw, de situatie waarbij (de familie) Van Renen zich als voogd ontpopte van de abdij Deutz (zonder voogd kon de abdij geen rechtsbetrekkingen aangaan), die zich als voogd steeds zelfstandiger ging gedragen; een St. Petruspatrocinium (of St. Petrus Banden) zou dan mogelijk zijn. Het is overigens wel opmerkelijk dat overal waar de bisschop van Keulen bezit heeft gehad er vaak sprake blijkt te zijn geweest van een St. Petrus-patrocinium. (Zie ook: Theuvs en Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum in Ottonischer und Salischer Kaiserzeit', p. 124 e.v.)

De tweede mogelijkheid is dat er een andere grootgrondbezitter in Rhenen is geweest die de kerk heeft gesticht, waarbij Van Rhenen in de twaalfde eeuw weliswaar dan ook weer dezelfde hiervoor omschreven rol gespeeld zal hebben.

⁸⁷ Zie De stad Rhenen, p. 168 e.v.

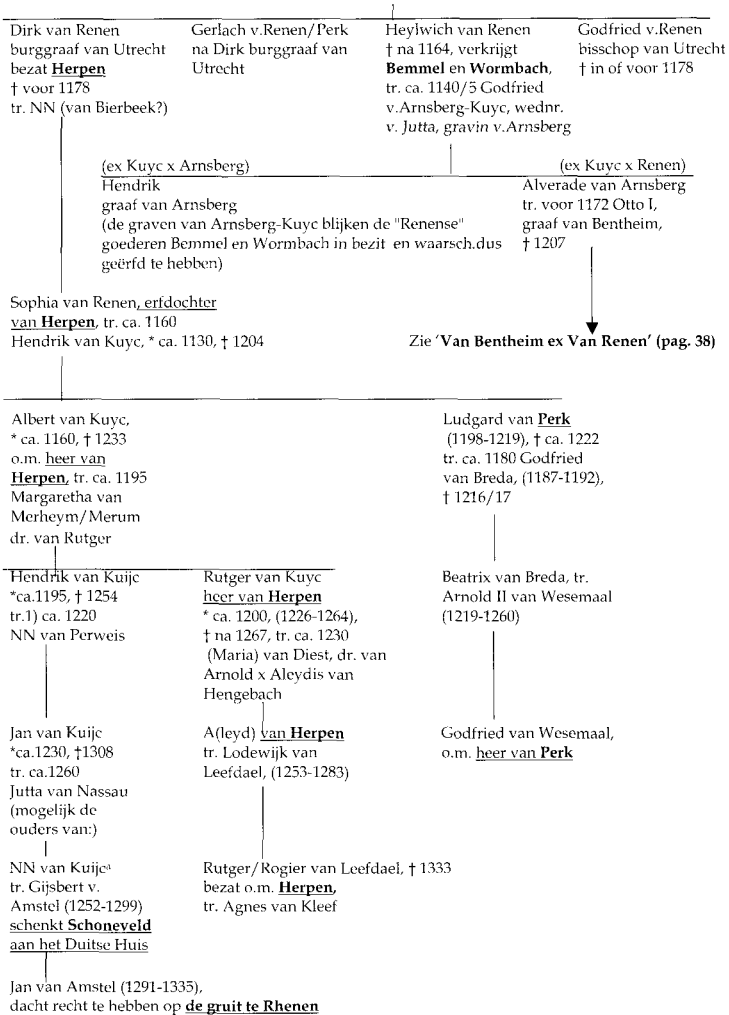
Ontwikkeling van het goederenbezit te Rhenen

Vanaf 1328 bezit de bisschop van Utrecht het gehele, ongedeelde, gerecht van Rhenen, welke voor de helft in leen wordt gehouden door Abcoude en voor de andere helft door diezelfde Abcoude in pand wordt gehouden van de bisschop. Dit is ook het begin van een slepend conflict tussen de bisschop en Abcoude over de juiste invulling van het recht te Rhenen, een conflict dat tot in de vijftiende eeuw voortduurt.

Vererving van goederen onder de nazaten van Van Renen-Aarschot

Godfried van Renen, had bezittingen rond Brussel, in Brabant en rond Rhenen, vermeld 1105-1156, tr. (1) ca. 1120
Sophia Dirksdr. van Bemmel, tr. (2) voor 1139 Emiza van Valenciennes

^a Vriendelijke mededeling van Hans Vogels uit Helmond, die argumenten heeft aangedragen voor het mogelijke bestaan van deze filiatie.

Van Bentheim ex Van Renen^a

Godfried van Renen, had bezittingen rond Brussel, in Brabant en rond Rhenen, vermeld 1105-1156, tr. (1) ca. 1120 Sophia Dirksdr. van Bommel, tr. (2) voor 1139 Emiza van Valenciennes

Dirk van Renen Burggraaf van Utrecht † voor 1178	Gerlach v. Renen/Perk na Dirk burggraaf van Utrecht	Heylwich van Renen † na 1164, verkrijgt Bommel en Wormbach, tr. ca. 1140/5 Godfried v. Arnsberg-Kuyck, wednr. v. Jutta, gravin v. Arnsberg	Godfried v. Renen bisschop van Utrecht † in of voor 1178
(ex Kuyck x Arnsberg)			(ex Kuyck x Renen)
Hendrik graaf van Arnsberg (de graven van Arnsberg-Kuyck blijken de "Renense" goederen Bommel en Wormbach in bezit en waarsch. dus geërfd te hebben)	Frederik		Alverade van Arnsberg Tr. voor 1172 Otto I, graaf van Bentheim, † 1207
Egbert I, graaf van Bentheim † 1211			Boudewijn, verm. 1203-1247, graaf van Bentheim, tr. Jutta (van Steinfurt?)
Otto II, vermeld 1246-1277, graaf van Bentheim, † 1277, draagt in 1253 bezit over aan de graaf van Gelre, in 1267 erfdeling met zijn broer Egbert, doet in 1272 afstand als graaf en treedt in het Huis van de Duitse Orde te Utrecht, tr. Heilwich, gravin van Tecklenburg			Egbert van Bentheim vermeld 1267-1284 † 1284
Otto III, verm. 1272-1285, † 1285 graaf van Tecklenburg, tr. Richardis van der Mark, verm. 1258-1286, † 1286.			Egbert II, verm. 1272-1300/05, † 1300/05, graaf v. Bentheim, bevestigt in 1277 zijn vader's gift aan de DO van o.m. de kerk en de gruit te Rhenen, tr. 1277 Hadewig v. Oldenburg
Johan, vermeld 1300/05-1333, † 1333, graaf van Bentheim, verkoopt in 1328 het halve gerecht van Rhenen aan Jan van Diest, bisschop van Utrecht, tr. Mechteld van de Lippe			
Simon, 1333-1346, † 1346 graaf van Bentheim		Otto III, tot 1346 domproost te Paderborn, graaf van Bentheim 1346-1364/5, daarna weer domproost	

^a Zie Waale, 'De graven van Bentheim uit het Hollandse huis' en Coldewey en Van Dael, 'Van Renen. Oorsprong en uitsterven van een middeleeuws adellijk geslacht te Rhenen'.

Rhenen heeft opnieuw een Leichel-orgel

W. G. Hulsman en M. Vermeulen

Inleiding

Nieuwbouwplannen hebben al menig monument uit het straatbeeld doen verdwijnen.

Een enkele keer levert nieuwbouw juist een monument op. Zo ook in Rhenen. Sinds 13 december 2001 is in het nieuwe kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente (Achterbergsestraatweg 59a) namelijk een uit 1890 stammend Leichel-orgel in gebruik. Dat Leichel de bouwer is, maakt het orgel voor Rhenen extra interessant. In de Cunerakerk stonden ooit ook twee instrumenten van deze orgelbouwer.

Leichel in de Cunera

Het is 1871. In de Cunerakerk staat een mooi orgel, maar de staat ervan is slecht. Al in 1870 had de Goudse orgelbouwer firma Gabry, die het orgel sinds 1825 onderhield, een kostenopgaaf opgesteld voor een grote restauratiebeurt. Die moest volgens hem snel beginnen, gezien de toestand van het instrument. In april 1871 komt Gabry echter met de vraag of de restauratie kan worden uitgesteld. Gabry ziet geen kans de restauratie nog dit jaar uit te voeren.

De kerkvoogdij vindt echter dat uitstel niet langer kan en zoekt contact met de orgelmaker Petrus van Oeckelen (1792-1878) te Haren. Restauratie is volgens die Groninger echter onmogelijk. Het orgel is te zeer versleten. Hij kan een nieuw orgel met 30 registers leveren voor een prijs van tussen de 15.000 en 16.000 gulden. De kerk ziet daar vanaf. Op voorstel van de president-kerkvoogd wordt besloten voorlopig geen gelden aan het orgel te besteden.

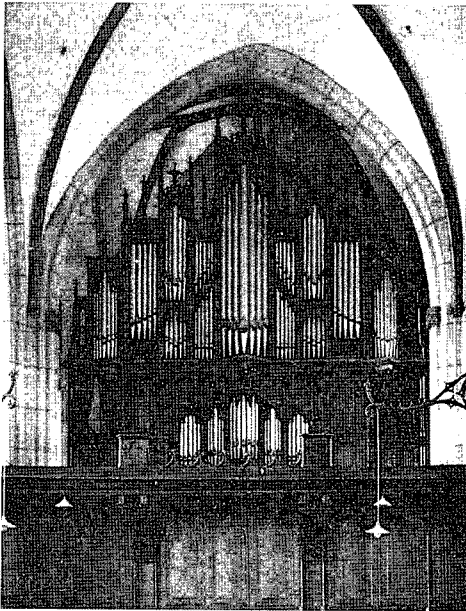
De Duitse orgelmaker Friedrich Gerhard Leichel (1824-1890) hoort van de problemen in Rhenen. In 1872 meldt hij zich en biedt aan om de nodige herstelwerkzaamheden te verrichten. De kosten zullen volgens een door Leichel uitgevoerd onderzoek 4700 tot 5000 gulden bedragen. De uiteindelijke rekening van de vernieuwing en vergroting bedraagt 6800 gulden. Daarbij staat Leichel voor 20 jaar garant voor de kwaliteit van het orgel, uitgezonderd "de door buitengewone ongelukken veroorzaakte schade als die van brand, lekkage, geweldige braak, etc."

G. Klimmerboom, die van 1860 tot 1881 organist in de Cunerakerk is, kan zich goed vinden in Leichels plan en schrijft in zijn advies: "Bijgaand plan schijnt bij uitvoering veel goeds te beloven (...) Overigens schijnt 't ontwerp in 't algemeen eene bewame vindingrijke geest te verraden".

Leichel werkt in een deel van 1873 en de eerste maanden van 1874 vanuit Düsseldorf aan de vergroting van het Cunera-orgel naar een drie-klaviersorgel. Op

10 mei 1874 wordt het instrument in gebruik genomen tijdens een speciale dienst. In het maandblad "Stemmen voor Waarheid en Vrede. Evangelisch tijdschrift voor de Protestantsche Kerken" verschijnt het volgende bericht over de ingebruikname van het nieuwe Leichel-orgel: "Heden werd alhier het bijna geheel vernieuwd en aanzienlijk vergroot orgel weder voor het eerst bij de Godsdienstoefening, die geleid werd door onze jongsten predikant met een toespraak over Psalm 150 vers 1a, in gebruik gesteld. Hulde zij onze organist, den heer G. Klimmerboom, die ons door zijn uitnemend spel de welluidendheid en volle kracht deed hooren. Bovenal aan den bekwamen vervaardiger, den heer F. Leichel, orgelmaker te Düsseldorf, wien dit werk, dat uit- en inwendig aan alle vereischten voldoet tot groote eer verstrekt en die daarom ook met volle vrijmoedigheid mag worden aanbevolen". Het warm, romantisch klinkende orgel dat aan de kant van het oxaal staat, mag er volgens de scribent zijn.

De genoemde predikant was ds. P.N. Pikaar. De dochter van deze predikant vertelt later dat bij de bouw van het Leichel-orgel in het oude instrument een takje gewijde palm is gevonden, dat – zodra het aan de buitenlucht werd blootgesteld – meteen tot stof verpulverde.

Het imposante Leichel-orgel zoals dat vóór de brand van 1897 in de Cunerakerk stond (coll. E.A. van Hees)

De dispositie van het eerste Leichel-orgel in de Cunerakerk is bekend. M.H. van 't Kruis noteert in 1885 de verschillende registers. Registers kan een organist van achter de speeltafel naar wens open- en dichtzetten en zo bepalen welke klank het orgel moet laten horen. Het cijfer achter elk register geeft aan hoeveel voet (circa 30 centimeter) de langste pijp van dat register meet. (De langste pijp van de Prestant 16' is dus circa 4,8 meter). De dispositie van het stemmen tellende Leichel-orgel volgens Van 't Kruis:

Het orgel klinkt 23 jaar in kerkdiensten en daarbuiten. Op 4 september 1897 onweert het zwaar boven Rhenen. De bliksem slaat in de Cuneratoren in. De toren en kerk branden uit. Ook het jonge Leichel-orgel gaat verloren. De oude – Friedrich Gerhard – Leichel

Hoofdmanuaal:	Rugwerk:	Pedaal:
Prestant 16'	Liefelijk Gedect 16'	Prestant 16'
Bourdon 16'	Prestant 8'	Subbas 16'
Octaaf 8'	Salicionaal 8'	Violon 16'
Holpijp 8'	Gedect 8'	Octaaf 8'
Viola di gamba 8'	Octaaf 4'	Cello 8'
Octaaf 4'	Roerfluyt 4'	Bazuin 16'
Fluyt 4'	Fluyt 2'	
Quint 3'		Speelhulpen:
Octaaf 2'	Bovenmanuaal:	Koppelingen
Mixtuur 4 sterk	Flûte Traversière 8'	Ventiel
Cornet 8'	Gemshoorn 8'	Tremulant
Trompet 8'	Liefelijk Gedect 8'	Calcant
	Vioolprestant 4'	
	Flûte d'amor 4'	
	Clarinet 8'	

is dan al zeven jaar overleden. In 1886 heeft de Düsseldorfse orgelbouwer zich samen met zijn zoon Hermann Friedrich Carl Leichel (1859-1935) in het Gelderse Lochem gevestigd. De twee werken aan tal van orgels in Nederland, onder meer in Wognum, Hilversum, Norg, Augustinusga, Pieterburen en Oosterbeek. Een van de best bewaard gebleven Leichel-instrumenten staat in de Oude of St. Alexanderkerk van Bennekom. Dit uit 1878 stammende orgel staat op de Rijksmonumentenlijst. De Leichels zijn in hun tijd vooruitstrevende orgelbouwers.

De oude Leichel mag niet worden verward met zijn eveneens succesvolle broer Ehrenfried Leichel (1828-1905) die vanuit Duisburg en later vanuit Arnhem aan een aantal Nederlandse orgels werkt.

Een tweede Leichel in de Cunera

Na de brand krijgt zoon Leichel in 1899 opdracht een nieuw instrument voor de Cunerakerk te bouwen. Het wordt een orgel met 37 stemmen, drie manualen, vrij pedaal, zes koppels, twaalf combinatieknoppen en een pneumatische zwelkast waarmee de organist het geluid van de registers in die kast kan dempen dan wel laten aanzwellen. Op de rekening staat een bedrag van 14.210 gulden. Tot in de jaren dertig zal Leichel ook het onderhoud verzorgen.

De dispositie van dit tweede Leichel-orgel in de Cunera laat duidelijk zien dat de orgelmakerij in de – in die tijd populaire – romantische orgelbouwstijl is te plaatsen.

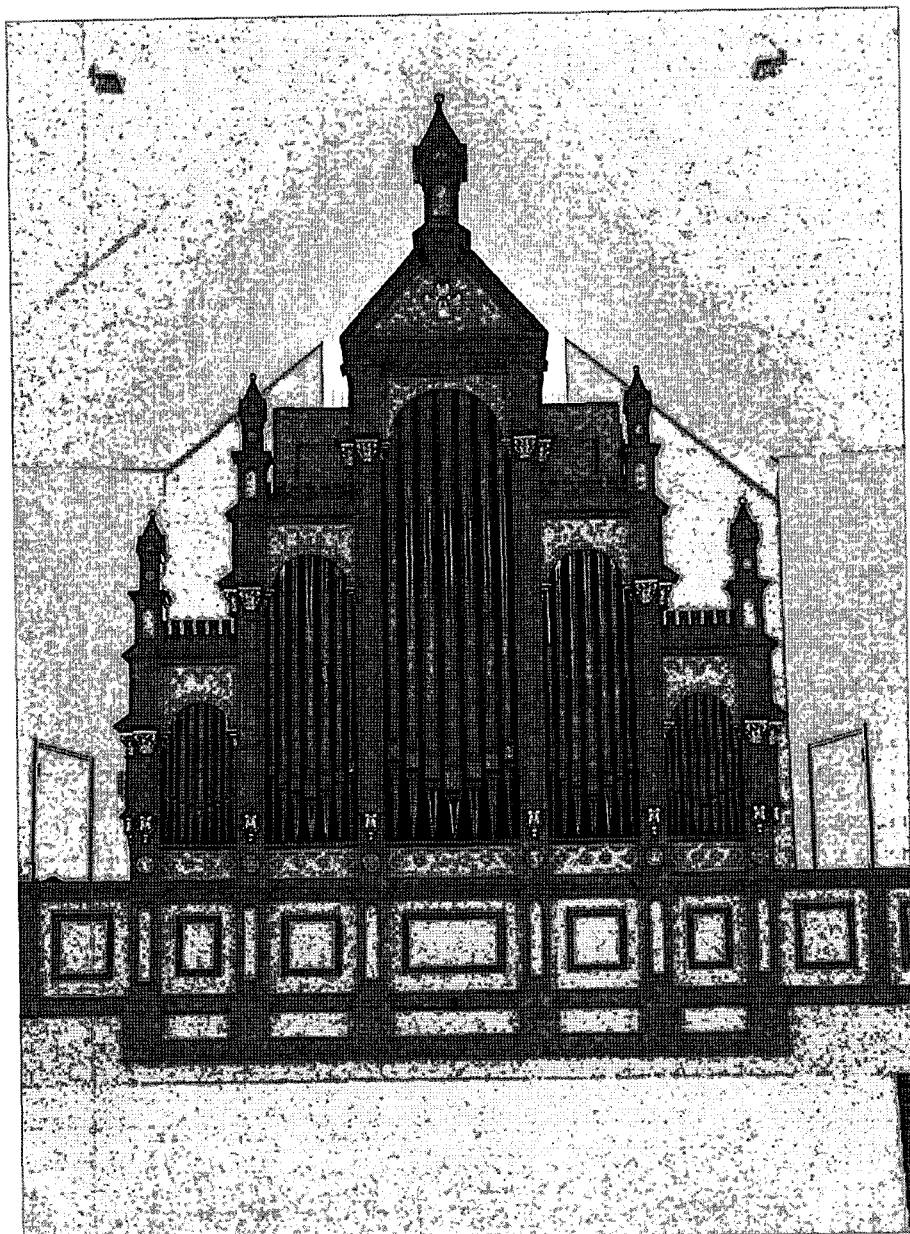
Op zondag 18 februari 1900 wordt dit imposante orgel in gebruik genomen. De organist van de Utrechtse Domkerk, Johan Wagenaar (1862-1941), bespeelt het instrument. Abraham Cornelis Moinat die van 1882-1932 organist is van de

<p>Hoofdmanuaal: Prestant 16' Bourdon 16' Octaaf 8' Fugara 8' Holfluit 8' Roerfluit 8' Octaaf 4' Quint 2²/₃' Octaaf 2' Mixtuur 4 sterk 2²/₃' Cornet 4 sterk 8' Tuba Mirabilis 8'</p>	<p>Tweede Manuaal: Viola di Gamba 16' Prestant 8' Gamba 8' Salicionaal 8' Flûte Harmonique 8' Viool Prestant 4' Flûte Harmonique 4' Piccolo 2' Harmonica 3 sterk 2²/₃' Clarinet 8'</p> <p>Derde Manuaal: (Zwelwerk) Lieflijk Gedekt 16' Viool Prestant 8' Aeoline 8' Voix Celeste 8' Lieflijk Gedekt 8' Fugara 4' Flûte d'armour 4' Vox Humana 8'</p>	<p>Pedaal: Prestant-bas 16' Subbas 16' Violonbas 16' Octaafbas 8' Cello 8' Bazuin 16' Trompet 8'</p> <p>Speelhulpen: Zes koppelingen Combinatieknoppen Tongwerkuitlossers Ventil Calcant</p>
---	--	--

Cunerakerk geeft de volgende impressie van het orgel: "Het front is van eikenhout in Gotische stijl en is een waar sieraad voor de kerk (...) De intonatie der verschillende registers is prachtig en zeer karakteristiek. Een mooi sonoor geluid heeft de Gamba 16 voet op het tweede klavier. Ook de Gamba 8 voet is een prachtig strijkend register. Van de tongwerken munt bijzonder de Clarinet in schoonheid uit. Een verrassend effect maken vooral de Vox-Celeste en Aeoline op het 3e manuaal, welke in de zwelkast staan. Het volle werk is vol en krachtig".

Omdat het orgel zo'n grote omvang heeft, moeten er twee orgeltrappers in plaats van één het orgel van de nodige lucht voorzien. Tot nu toe deed E. van Dijk het alleen. Vanaf 1900 melden de rekeningen van de kerk de namen van J. van Noort en W. van Mourik. Het zogenoemde "orgel van Monait" dat een goede naam heeft, wordt ook vaak bespeeld door L.P. van Voorthuisen (organist te Achterberg), P. Hoolhorst en G. de Kruijff.

Tot 1934 gaat alles goed met het instrument. Als op 3 september het dak vlam vat bij reparatiewerkzaamheden en de brandweer moet blussen, loopt het mooie instrument echter forse waterschade op. De Utrechtse orgelbouwer J. de Koff & Zn. wordt gevraagd de schade te herstellen.

Het uit 1890 daterende Leichel-orgel in de nieuwe kerk van de Gereformeerde Gemeente (Coll. W.G.Hulsman)

Wie de opmerkingen van de toenmalige Cuner-organist J.H. van Eck leest, krijgt het gevoel dat die musicus het betreurt dat het orgel niet helemaal in vlammen is opgegaan. In "Het Orgel" schrijft Van Eck (organist van 1932-1946): "Het orgel in de Cunerakerk in Rhenen zal tegelijk met "de groote schoonmaak" eenige verbeteringen ondergaan. Dit ... pneumatische instrument, telt met de tongwerken inbegrepen niet minder dan 18 achtvoeten. Deze "ziekte" uit de laat 19e eeuw is na de dertiger jaren van deze eeuw wat aan het beteren".

Een aantal registeraanpassingen in 1934 moeten het orgel wat frisser laten klinken, maar het aantal achtvoets registers – "futlooze klankdingen" genoemd – blijft vanwege de afstemming van de totaalklank gelijk.

Eind jaren dertig blijkt het orgel zo door de houtworm te zijn aangetast dat herstel ondenkbaar is. Bovendien stort in 1938 de noordoostelijke pijler van het schip van de kerk in en sleept een deel van het dak mee.

Firma Sanders uit Utrecht krijgt nu de opdracht voor de herbouw c.q. nieuwbouw van het orgel. Van Eck krijgt zijn zin, want het orgel dat Sanders oplevert heeft ook de mogelijkheid dat er oude orgelliteratuur op kan worden gespeeld. Het orgel krijgt nu een plaats tegen de muur, boven de ingang aan de torenzijde van de kerk.

Op dinsdag 24 april 1945 wordt het tweede Leichel-orgel – of beter Sanders-orgel – totaal verwoest bij een vernietigende bomaanval van de Engelse luchtmacht RAF op de toren. De RAF leeft in de veronderstelling dat de Duitsers op de toren een verkenningpost hebben ingericht.

Gereformeerde Gemeente

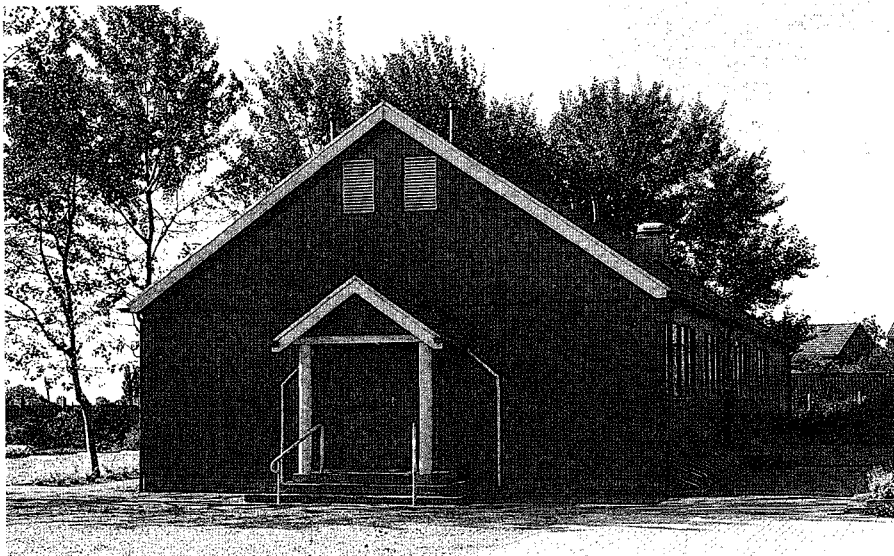
Een 70 jaar hebben de Rhenense protestanten in de Cunerakerk bij een Leichel-orgel gezongen. Sinds 12 december 2001 doet een van de protestantse gemeenten in Rhenen dat opnieuw. Sinds die dag is in het nieuwe kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente aan de Achterbergsestraatweg (nummer 59a) namelijk ook een Leichel-orgel (uit 1890) in gebruik in de eredienst.

De Gereformeerde Gemeente van Rhenen wordt op 8 maart 1932 geïnstitueerd. De gemeente komt dan bijeen in een tot 'kerk' verbouwde sigarenfabriek aan het Koningin Elisabethplantsoen. Vanwege de groei wordt tot nieuwbouw besloten. Op 12 december 1951 neemt de Wageningse predikant ds. M. Heerschap het nieuwe kerkgebouw aan hetzelfde plantsoen, op de hoek met het Molenpad, in gebruik. Het gebouw is nu in gebruik bij de Gereformeerde Gemeente in Nederland.

Na een voor veel gezinnen ingrijpende kerkelijke scheuring in 1953 komen de leden van de Gereformeerde Gemeente korte tijd in de Gereformeerde Kerk aan de Nieuwe Veenendaalseweg bij elkaar. Vanaf november 1953 kerkt de kleine gemeente in een pand aan de Bantuinweg (nummer 39).

Als in 1956 ds. P. van der Bijl (1910-1995) een beroep naar de gemeente aanneemt,

moet de kerkenraad uitzien naar een ruimer onderkomen. Op 26 april 1957 koopt de gemeente een houten noodkerk van de Gereformeerde Kerk van Heemstede-Sassenheim. Kosten: 15.317,75 gulden. Het gebouw is na de Tweede Wereldoorlog door Zweden aan Heemstede (bij Haarlem) geschonken voor herstel van de oorlogsschade die Hitler heeft veroorzaakt met de bouw van zijn Atlantic Wall. De kerkenraad van de Gereformeerde Gemeente in Rhenen koopt ook een stuk

De houten noodkerk die in 1957 werd overgenomen van de Gereformeerde Kerk te Heemstede-Sassenheim (coll. W.G. Hulsman)

grond tussen de Achterbergsestraatweg en Eikenlaan. Op deze plaats – net ten zuiden van de huidige Prunuslaan – stond tot na de Tweede Wereldoorlog de fraaie watertoren die W. de Haas in 1922 voor zijn eigen waterleidingmaatschappij had laten bouwen.

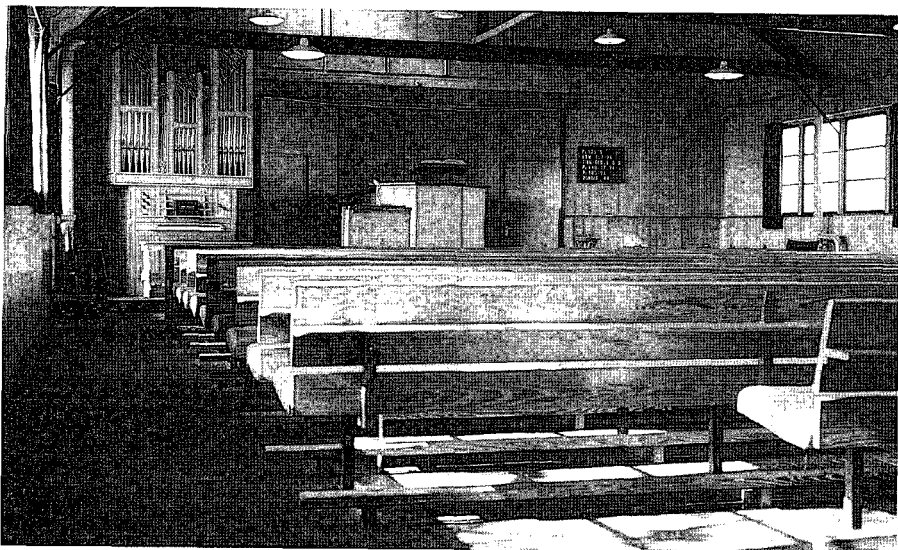
Op 4 september 1957 neemt ds. Van der Bijl het kerkgebouw in gebruik in een dienst waarin hij spreekt over de tekst 1 Samuël 7:12. In 1958 neemt de predikant een beroep aan naar Barneveld. Sindsdien is de gemeente vacant.

Het ledental loopt na een bloeiperiode in de jaren vijftig en zestig terug naar 120 personen in de jaren tachtig. In 1989 begint echter een periode van snelle groei, met als gevolg dat de gemeente per 1 januari 2002 430 leden telt.

De snelle groei dwingt tot nieuwbouw. Op 5 april 2001 neemt de gemeente een nieuw kerkgebouw met een 500 zitplaatsen in gebruik. Bij de opening van het

kerkgebouw dat door zijn plaats bovenop de heuvel duidelijk zichtbaar is vanuit de Betuwe, spreekt de consulent ds. C. Sonneveld (1953-) uit Veenendaal over Psalm 132:13-15.

De oude, houten noodkerk wordt op 18 april 2001 gesloopt. Daarmee verdwijnt een van de laatste van deze geschonken noodkerken uit het Nederlandse straatbeeld.

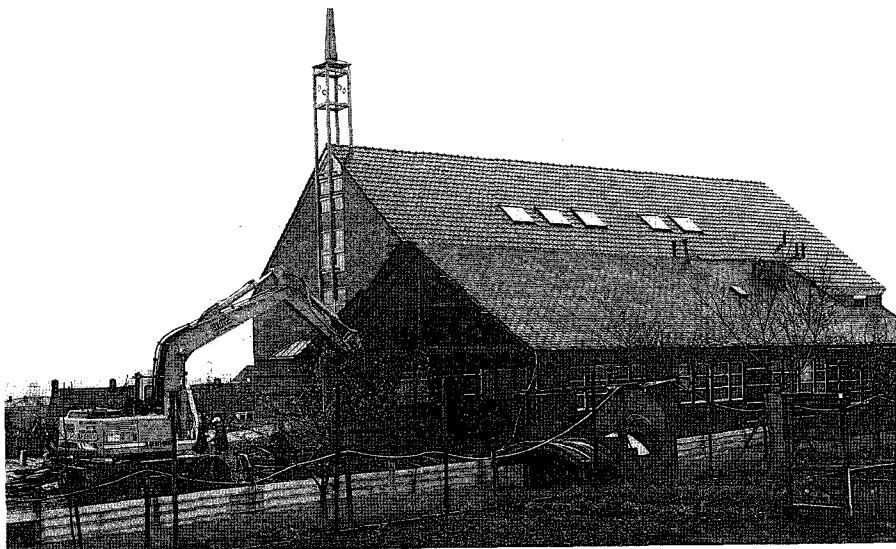
Interieur van de gesloopte houten noodkerk van de Gereformeerde Gemeente aan de Achterbergsestraatweg 59a. Links het verkochte zesstemmige De Jong-pijporgel uit 1982 (coll. W.G. Hulsman)

Weer een Leichel-orgel

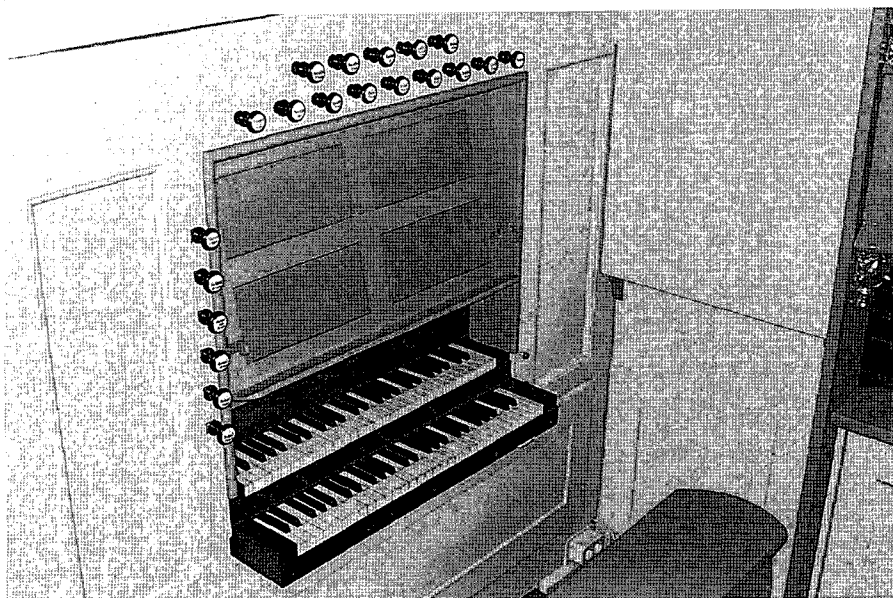
Bij een nieuwe kerk hoort een nieuw orgel. Het zes stemmen tellende De Jong-pijporgel uit 1982 is te klein om de samenzang in de nieuwe, grote kerk te begeleiden en wordt in 2001 verkocht aan een particulier in Rijssen.

Een orgelcommissie gaat in 1998 op zoek naar een passend en betaalbaar (mechanisch) pijporgel. Zij laat zich daarbij adviseren door Herman van Vliet (1941-), organist van de Amersfoortse Grote of St. Joriskerk. Die weet van de sluiting van de Doopsgezinde Kerk in het centrum van Arnhem. Het orgel voldoet aan de wensen van de orgelcommissie en de kerkenraad. Daarom wordt in 1999 het uit 1890 stammende Leichel-orgel aangekocht. Dit tot tevredenheid van de Arnhemse doopsgezinden. Die zijn blij dat het orgel als geheel blijft bestaan en opnieuw een plaats in de eredienst krijgt.

Rhenen is met de aankoop een historisch orgel rijker, zo vertelt de historie van het

Op 18 april 2001 slopen de gebr. De Kruif het kerkgebouw. De nieuwe kerk is op 5 april 2001 in gebruik genomen. Links de daken van de huizen aan de hovenkant van de Julianastraat
(Coll. W.G.Hulsman)

De speeltafel van het aangekochte historische Leichel-orgel (Coll. W.G.Hulsman)

orgel. Op 23 juli 1889 krijgt de Firma Leichel en Zonen te Lochem de opdracht een orgel te bouwen voor de Doopsgezinde Gemeente te Arnhem. Kostprijs 2250 gulden. De orgelbouwer krijgt mee: "De registers moeten zacht en lieflijk geïntoneerd worden en naar gelijkzwevende temperatuur gestemd worden (De prestant mag wel de kerktoon hebben)".

Het resultaat is een orgel met tweeklavieren en aangehangen pedaal en de volgende registers:

Hoofdmanuaal: Prestant 8' Bourdon 16' Holpijp 8' Octaaf 4' Quint 3' Open Fluit 2' Trompet 8' discant Trompet 8' bas	Bovenmanuaal: Salicionaal 8' Viola da Gamba 8' Lieflijk Gedekt 8' Flûte d' Armour 4' Speelhulpen: Manuaalkoppel Ventiel
--	--

Op zondag 9 februari 1890 neemt de Doopsgezinde gemeente het instrument in gebruik.

Twintig jaar later adviseert de organist M.A. Brandts Buys het orgel aan te passen. Uiteindelijk gebeurt dat pas in 1912 als de Utrechtse orgelbouwer M.

Maarschalkerweerd (1838-1915) – hij bouwde ook het orgel in het Koninklijk Concertgebouw in Amsterdam – de opdracht krijgt om het orgel voor 1185 gulden te wijzigen. De opdracht is vierledig: 1. aanbrenge van een vrij pedaal met drie registers; 2. maken van een nieuwe Trompet 8' ; 3. de registers van het bovenmanuaal in een zwelkast plaatsen, waardoor de organist het geluid van deze registers kon dempen dan wel laten aanzwellen door houten lamellen dicht respectievelijk open te zetten; 4. het orgel schoonmaken en stemmen. Alles bij elkaar een ingrijpende verbouwing en uitbreiding. Maarschalkerweerd rondt deze klus in februari 1913 af.

In 1931 krijgt het orgel een elektrische windvoorziening en kunnen de orgeltrappers naar huis. Negen jaar later krijgt het orgel een Tremulant erbij.

Hoewel de oorlogshandelingen in september 1944 zich vlakbij de Doopsgezinde Kerk afspelen, blijft de schade beperkt tot de inslag van een enkele granaatscherf. Een aardig detail: In een van de grote frontpijpen – de linkse van de middelste groep – is duidelijk een dichtgesoldeerd gat te zien. Ook aan de achterzijde is een gat dichtgesoldeerd. Of dit een litteken is van een granaatscherf is niet met zekerheid vast te stellen.

In 1958 vinden organist en gemeente dat het orgel een wat helderder klank moet

krijgen. De Utrechtse orgelmaker Sanders – dezelfde die ook actief was in de Cunerakerk – krijgt de opdracht het orgel drastisch aan te passen. In de jaren zestig voert de Firma Reil uit Heerde nog een restauratiebeurt uit.

Op 7 juni 1999 klinkt het orgel voor het laatst in De Vermaning van de Doopsgezinde Gemeente in Arnhem. Het orgel wordt daarna gedemonteerd door orgelmaker Ide Boogaard uit Rijssen die aangetrokken is voor de overplaatsing en restauratie.

Eind 2001 plaatst Bogaard het orgel in het kerkgebouw aan de Achterbergsestraatweg. Boogaard vervangt ondermeer de Tremulant en de windmotor, voegt een koppel van Pedaal naar Zwelwerk toe en vervangt de Quint door een Quintfluit 3'.

Op 13 december speelt adviseur Herman van Vliet het orgel in tijdens een speciale dienst waarin de consulent van de gemeente, ds. F. Mulder (1951-) uit Scherpenzeel, voorgaat. Zo kreeg Rhenen opnieuw een Leichel-orgel.

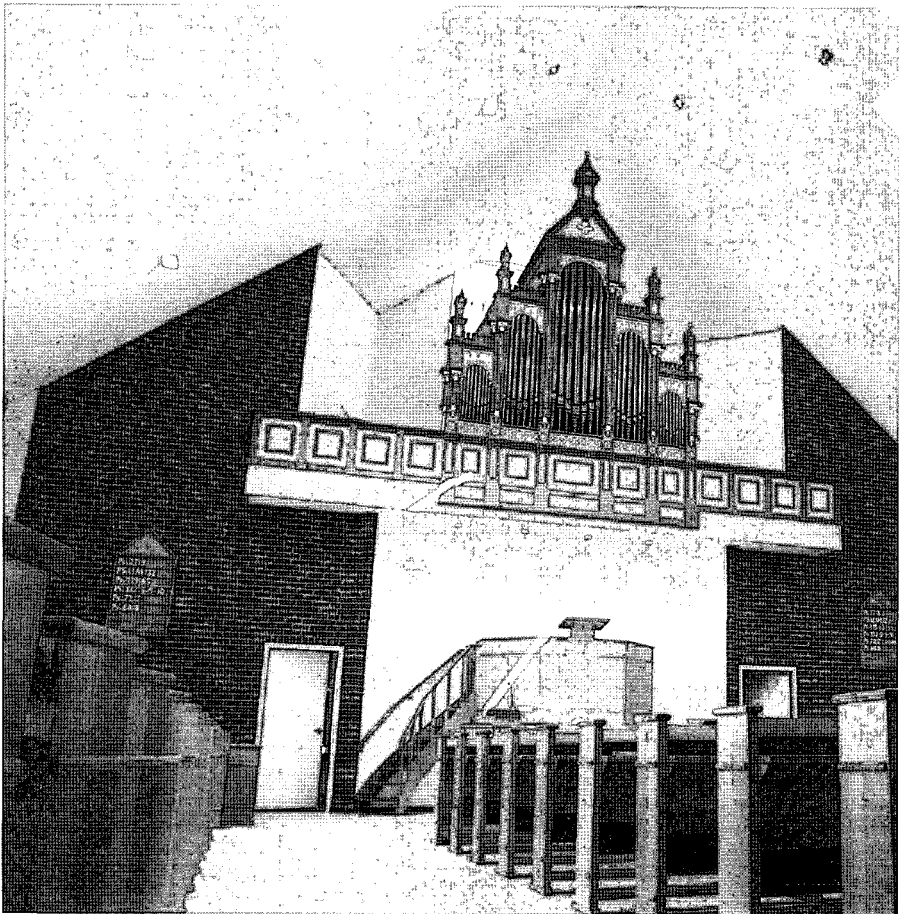
De dispositie van het Leichel-orgel in het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente in Rhenen is als volgt:

Hoofdwerk: Prestant 8' Holpijp 8' Roerfluit 4' Octaaf 4' Quint 3' Open Fluit 2' Mixtuur 3 st. Trompet 8'	Zwelwerk: Lieflijk Gedekt 8' Gamba 8' Octaaf 4' Quintfluit 3' Woudfluit 2'
Speelhulpen: Drie koppels Tremulant	Pedaal: Subbas 16' Octaafbas 8' Octaaf 4'

Geraadpleegde literatuur

1. Deys, H.P., *Achter Berg en Rijn, Over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen*, Rhenen 1981
2. Deys, H.P., e.a., *1492-1992, 500 jaar Cuneratoren te Rhenen*, Rhenen 1992, p. 33 e.v..
3. Deys, H.P., e.a., *Grepen uit Rhenen's verleden*, Jubileumuitgave Oud Rhenen 1997, hoofdstuk 10 en 11.
4. Hoving, M., *Het orgel in Nederland*, Amsterdam 1966

5. Hulsman, W.G., sr., *Uittreksel notulen kerkenraadsvergaderingen Gereformeerde Gemeente vanaf 1953*, (2001).
6. Meinen, D.W., *De Orgelgeschiedenis van de Cunerakerk te Rhenen, Oud Rhenen* 1993
7. Prick van Wely, M.A., *Het orgel en zijn meesters*, Den Haag 1983
8. Vliet, Herman van, *"Het Leichel-orgel"*, Amersfoort/Rhenen 2001
9. *Waar wij samenkomen – Fotoboek van de kerken der gereformeerde gemeenten*, Ablasserdam 1986

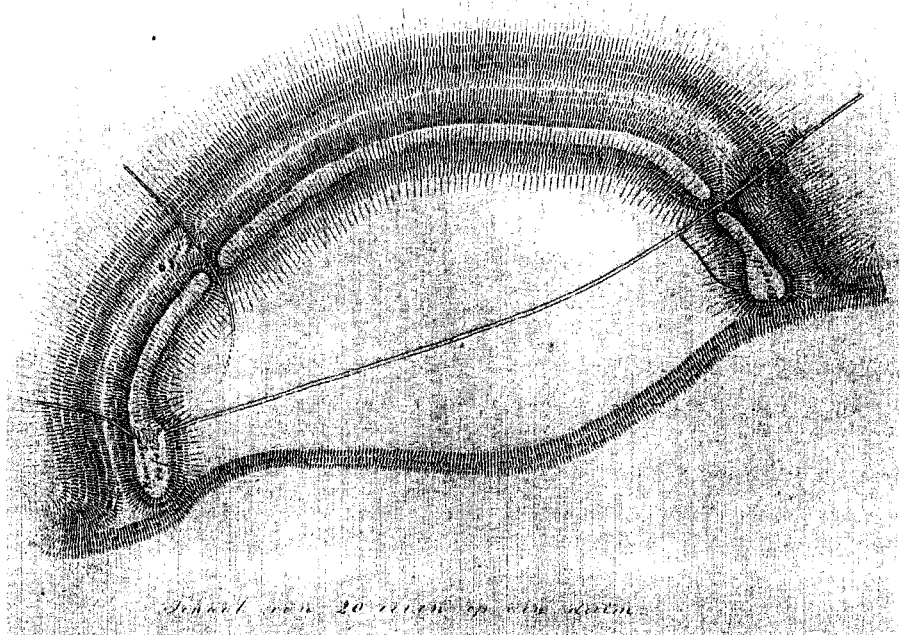

Interieur en Leichel-orgel van de nieuwe kerk boven op de Heuvelrug achter de huizen aan de westkant van de Achterbergsestraatweg in Rhenen (foto Anton Dommerholt, Reformatorisch Dagblad)

Het project Ringwalburcht op de Heimenberg.

Hans Smulders

De wandelaars die ten zuiden van de Grebbeweg en de Erebegraafplaats door het bos van de Grebbeberg wandelen, zullen ter hoogte van de z.g. Koningstafel met de ruïne van de vroegere boswachterswoning, een lange met varens en bomen bedekte wal hebben gezien. Misschien heeft men erbij stilgestaan, onder- of bovenlangs gelopen en zich hebben afgevraagd wat dit nu eigenlijk te betekenen heeft.

Overzichtskaart van de ringwalburcht

De mensen die wat meer van de historie van Rhenen op de hoogte zijn, kunnen weten dat dit een ringwalburcht wordt genoemd. Een van de vier bekende ringwalburchten die ons land rijk is. Van twee van deze burchten, de Duno en de Hunnenschans, is vastgesteld dat ze tussen de achtste en de twaalfde eeuw zijn opgeworpen. Onze ringwalburcht is in het verleden slechts aan een oppervlakkig onderzoek onderworpen. Men veronderstelde dat deze wal ook zo'n acht- tot twaalfhonderd jaar oud zou zijn.

Nu wilde men een poging doen om een einde aan de onzekerheid die hierover

bestond te maken. Dit was o.a. voor de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) een reden om er, in het jaar 2001, daar een onderzoek naar te verrichten.

Het onderzoek werd door de R.O.B. in het voorjaar van 2001 aangevraagd bij de gemeente Rhenen en de stichting Het Utrechts Landschap, de eigenaresse van het gebied waarin de ringwalburcht gelegen is. Ton van Rooijen, assistent van de provinciaal archeoloog heeft de R.O.B. geattendeerd op de aanwezigheid van een werkgroep van amateur-archeologen in Rhenen.

Er werd door de Werkgroep Archeologie Rhenen (de W.A.R.), deel uitmakend van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken, reikhalzend uitgekeken naar de precieze aanvangsdatum want dit was een kans om werkzaam aanwezig te zijn bij een opgraving van, hopelijk, historisch belang. Om van die werkzaamheden verzekerd te zijn werden er ook vanuit de groep brieven naar de

De oostelijke ingang (foto H. Smulders)

R.O.B. gezonden met het verzoek om assistentie te mogen verlenen.

Ruim een week voor de aanvang der werkzaamheden kwam een bevestiging van de R.O.B. binnen.

De burcht heeft twee hoofdingangen die reeds op een kaart staan aangegeven uit 1843 (overgenomen uit *Medieval Archaeology in the Netherlands*, met o.a. de auteur H.A. Heidinga). Deze ingangen kenmerken zich door als een pad door het

De noord-westelijke ingang (foto H. Smulders)

zandlichaam van de wal heen te snijden. Een ingang bevindt zich aan de oostzijde van het complex, de andere aan de noordwest kant. Aan deze laatste ingang zou het grootste deel van het onderzoek, plaats vinden.

Voorts bestaat de burcht uit twee ringwallen, een lage wal en een tweede wal die aanmerkelijk hoger is met daartussen een droge gracht. De lengte van de wallen is ongeveer 240 m., de doorsnede van het binnenterrein is 170 m. Het hoogteverschil tussen de gracht en de hoogste wal varieert tussen de vijf en zes meter. Het niveau van het binnenterrein van de ringwalburcht en de kruin van de hoogste wal verschilt tussen de twee en een half- en drie meter.

De start

Na in september 2000 verrichte proefboringen startte de ROB, onder leiding van de archeoloog J. van Doesburg, voorbereidende werkzaamheden op maandag 24 september 2001. De opgravingen zouden ruim twee weken in beslag nemen. Twee van hun medewerkers, een archeoloog en een veldtechnicus, geassisteerd door een machinist met een graafmachine, groeven machinaal en met de hand, schaaften, coupeerden, deden metingen, en zetten hun bevindingen op tekening en foto's. Daarnaast werkte ook de Rhenenaar Edwin van Hagen, werkzaam bij de ROB in Amersfoort, een aantal dagen mee. Hiervoor had hij speciaal vrijaf genomen.

Met de shovel werd dwars door het zandlichaam van de hoogste wal en ten oosten langs het noordwestelijke toegangspad een drie meter brede en vijftien meter lange sleuf gegraven. Vervolgens werd een aanvang gemaakt met het graven van een sleuf in het voorterrein. Deze sleuf werd uiteindelijk een meter breed en vijftig meter lang. De volgende dag verschenen de eerste leden van de WAR om de helpende hand te bieden. Die helpende hand zou in de komende dagen voornamelijk dienen bij het zeven van het zand dat afkomstig was van plaatsen waar men de kans groot achtte dat er wat gevonden kon worden in de vorm van scherven van gebruiksvoorwerpen of afslagen van vuurstenen waaruit gereedschappen werden gehakt of geslagen zoals messen, bijlen, pijlpunten en dolken.

Dat zeven was een, aanvankelijk, vermoeiend werkje. Men schept een paar kilo zand in een ronde of vierkante bak met een rooster onderin, men tilt dat op en dan schudden. Niet alleen dat je daar snel het heen en weer van kreeg, maar je werd er ook zo moe van. Het was een gouden idee van Edwin van Hagen om een paar dagen later met een bedspiraal aan te komen. Men kon er een hoop zand op kwijt en tegelijk uitrusten. De spiraal was een uitstekende zeef. De ROB kwam later nog met een professionele zeef die rustte in een frame dat aan zware veren was opgehangen in een stellage die vast in de grond werd geplaatst. Door aan handgrepen te schudden bewoog het geheel heen en weer. Dat ging met veel lawaai gepaard. Gedurende de opgravingen hebben 7 leden van onze werkgroep hun medewerking verleend.

Leden van de WAR bezig met het zeven van zand uit de sleuf op een bedspiraal (foto H. Smulders)

Het profiel in de wal waarin veel te lezen valt (foto H. Smulders)

De steile wand

Doordat men dwars door de wal had gegraven ontstond er aan de oostkant van het toegangspad een steil profiel. Met een speciale bats, een grote afgeronde schop met een lange gebogen steel, werd deze wand glad afgeschaafd. Daardoor ontstond er een profiel en werden verschillende zandlagen met verkleuringen goed zichtbaar.

Toen het profiel, in het midden ruim twee en een halve meter hoog, was afgeschaafd, gaf de wal een deel van zijn geheimen prijs. Men kon nu duidelijk zien dat hij uit diverse lagen was opgebouwd. Vooral aan de onderzijde zag men dat de lagen een grillig verloop hadden. In deze omgeving is het normaal dat de verschillende lagen in de bodem een natuurlijke oorsprong hebben. In dit geval was het duidelijk dat de mens hier, eeuwen geleden, de hand in heeft gehad. Tijdens het schaven van de wand kwamen enkele kleine afslagen van vuursteen en tevens houtskoolresten vrij die beide wijzen op menselijke aanwezigheid. Het bijzondere hier was dat deze vondsten gedaan werden in de diverse lagen van het profiel zowel beneden als direct onder het oppervlak. Dat betekent dat de wal in een betrekkelijk korte tijd is ontstaan maar wel verschillende fases heeft gekend.

De ontdekking

In het horizontale vlak werd een aantal verkleuringen aangetroffen maar deze hadden wel een natuurlijke oorzaak. Er werd met de hand een smalle sleuf gegraven. In de wand hiervan werden wat vage spitsporen zichtbaar, een aanwijzing voor vroege groundbewerking. Wat duidelijk werd was dat de lagen in de wand naar de andere kant doorliepen dus onder het voetpad van de ingang door. Doordat de lagen in de wand in het horizontale vlak verdwenen, besloot men het vlak verder uit te graven. Zo hoopte men vast te kunnen stellen hoe diep die lagen doorliepen. Men groef ruim een meter dieper en kon vaststellen dat men bij de onderkant van de wal was aangekomen. Daar deed men een belangrijke ontdekking. Het terrein maakt een golvende beweging, dat ook in de diepere lagen te zien was. Het bleek dat deze beweging zich ook in het lichaam van de walburcht voortzette. Wat men aan de onderkant van de wal zag was het profiel van een derde gracht. De wal was eerst een droge gracht geweest die daarna is dicht gegooid en later tweemaal is opgehoogd tot de hoogte die we nu kennen, enige erosie daargelaten. Overigens was dat niet de enige ontdekking. Tijdens het uitgraven van de gracht over de volle breedte van de drie meter van de sleuf, groef Edwin van Hagen een vuursteen op. Het voorwerp had een langwerpige ruitvorm. Dit doet het hart van een archeoloog sneller kloppen.

Vuursteen

Hoe een vuursteen is ontstaan is onbekend. Van vulkanische oorsprong is het niet. Men denkt dat het ontstaat onder hoge druk, waarschijnlijk chemische reacties en miljoenen jaren. Het wordt in of tussen aardlagen aangetroffen. Vuursteen manifesteert zich als knollen met grillige vormen. De kleur is afhankelijk van de grondsoort waarin het is ontstaan. Door erosie komen de stenen aan de oppervlakte. Kon men ze daar niet meer vinden dan groef men ze op. Zo ontstonden er vuursteenmijnen bij Rijckholt in Zuid-Limburg. Deze zijn thans te bezichtigen.

De vuurstenen dolk (foto H. Smulders)

Archeologen en geologen bogen zich over de door Erwin gevonden steen. Hele discussies werden gevoerd. Men kwam tot de conclusie dat het hier om een vuurstenen dolk ging met punt, snijvlakken en een handgreep. Aangezien de dolk geen slijfsporen vertoonde neemt men aan dat het nooit gebruikt is maar misschien als

len uit de middeleeuwen dan gehandhaafd kunnen worden. Echter, het moet nog vastgesteld worden of de wal inderdaad zo oud is. Dit wordt gedaan via de z.g. C 14 of koolstof - 14 methode. Hiermee kan men de juiste ouderdom van de aardwal bepalen. Men gebruikt hiervoor de houtskool- en plantenresten, zaden en stuifmeelkorrels uit de wal die men hoopt aan te treffen in monsters die zijn meegenomen naar laboratoria. Op dit moment, nu we een aantal maanden verder in de tijd zijn, komen er uit die richting gematigde geluiden. De aardwal zou niet ouder zijn dan reeds werd verondersteld maar het gebied moet al duizenden jaren een strategische functie hebben gehad. Eerdere vondsten van voorwerpen van hoge ouderdom, zouden hierop wijzen.

De grachten

In het voorterrein ligt tussen de twee aardwallen een droge gracht. Men kon dat goed zien nadat de shovel een sleuf had gegraven. Men groef een gat in het hart van de gracht om hiervan de diepte te kunnen bepalen. De gracht is in de loop der

Het hoogteverschil tussen de kruin van de wal en de gracht (foto H. Smulders)

tijden met zand of plantenresten opgevuld, soms door de natuur, soms door de mens. In beide gevallen heeft de inhoud een andere kleur dan het oorspronkelijke zand of de oerlaag.

Toen de verkleuring ophield was de bodem bereikt. Het geheel werd in de sleuf uitgegraven zodat er een bodemprofiel ontstond. Men herkent een gracht aan een stompe V vorm. De bodem lag ongeveer een meter lager dan het huidige niveau. De bodem van de gracht in de hoge wal, lag hoger dan de toppen van de lage wal in het voorterrein. In de gracht kwam ook nog een loopgraaf uit WO II tevoorschijn. Dat was dan ook het enige wat aan deze oorlog deed herinneren.

Nog meer grachten

Tijdens het graven van een sleuf door de hoge wal, stelde men vast dat aan de binnenkant of zuidzijde van de wal naar het binnenterrein toe, het bodemprofiel schuin naar beneden liep. Met de shovel werd ook daar een sleuf gegraven die later nog met enige meters werd verlengd. Met enige verbazing werd vastgesteld dat hier een vierde gracht tevoorschijn kwam. Toen later de sleuf werd verlengd kwam er zelfs een vijfde aan het daglicht. Zo ontstond er een bodemprofiel van 80 meter lengte, de volle breedte van een grachtenstelsel dat 4.000 jaar geleden is gegraven zonder dat daar water heeft gestroomd. Duidelijk was te zien dat de gracht die later tot de hoge wal werd omgebouwd toch ook een soort wal functie heeft gehad want deze is gegraven in een natuurlijke hoogte in het oorspronkelijke oppervlak van de berg. Uiteraard heeft een gracht twee wallen die duidelijk in het profiel te zien waren en doorliepen onder het voetpad van de ingang. De huidige ingangen moeten zijn ontstaan toen de hoge wal werd opgeworpen. De zuidelijke wal was hoger dan de noordelijke, bovendien breder. De bovenkant was afgeplat alsof zich daar een looppad heeft bevonden waarover schildwachten zouden kunnen hebben gelopen. Toen de gracht later was dichtgegooid en opgehoogd met een lichtgeel, zeer fijn vast zand, een wegcunet gelijkend, ontstond er een nieuw loopvlak van 8 meter breed. "Hebben daar wagens overheen gereden?", zo filosofeerde een archeoloog. Als dat waar zou zijn dan reden ze over die halfronde wal van niks naar nergens want deze begint en eindigt, ook nu nog, op de steilrand van de Grebbe- of (vroeger genaamd) Heimenberg. Enfin, het was alweer voer voor discussies onder de archeologen en geologen.

Het aardwalcomplex is groter dan op de eerder getoonde kaart. Tijdens het sleuven graven kwam er in het voorterrein een tweede gracht in het profiel tevoorschijn, tevens een tweede wal, beiden staan niet op de kaart aangegeven. Deze liggen om de, reeds eerder besproken, wal en gracht heen. Dat geldt ook voor de grachten, gevonden in het profiel aan de binnenzijde van de wal.

De lagen in de wal

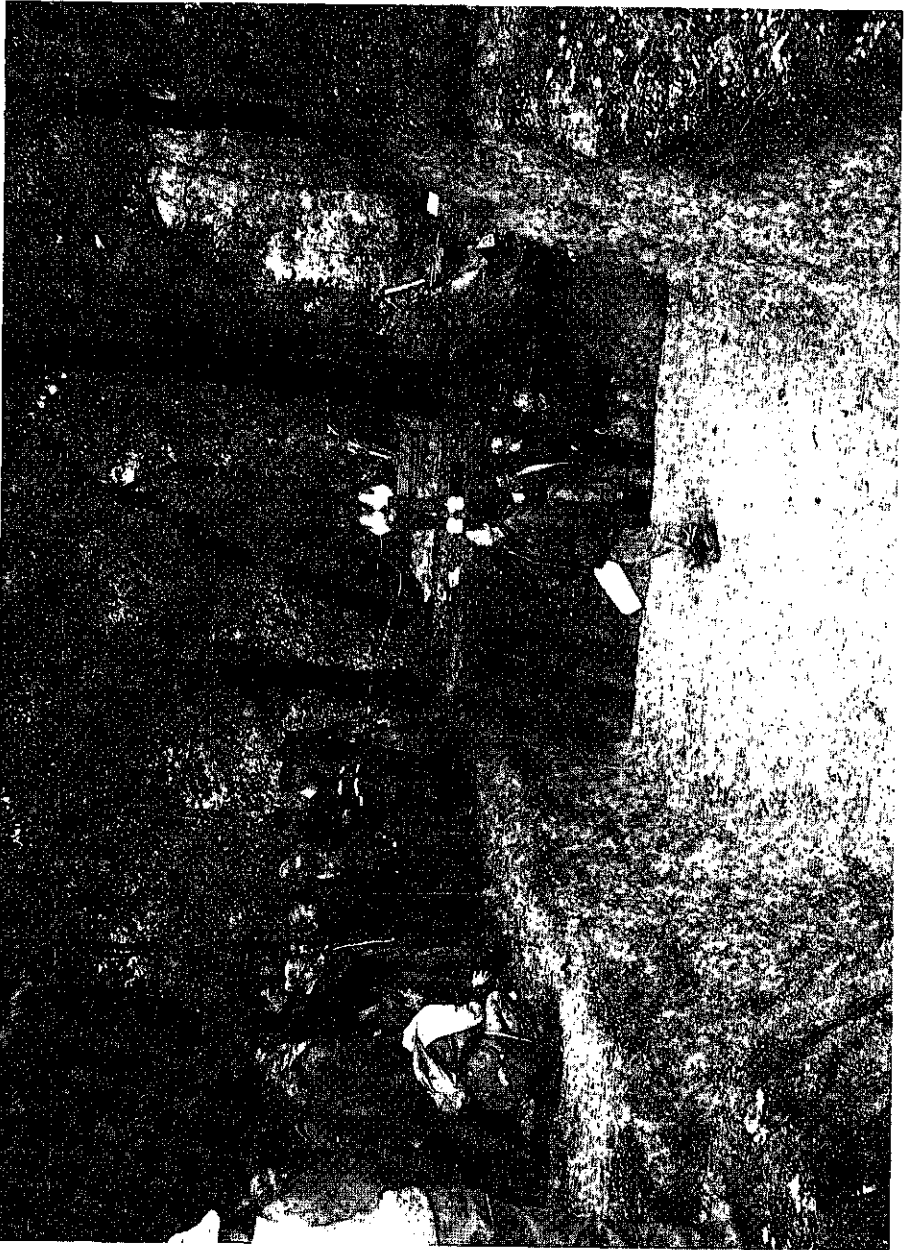
De verschillende lagen waaruit de hoge wal bestond waren duidelijk begrensd. Deze grenzen hadden een blauwgrijsbruine kleur, soms vaag, soms duidelijk te zien. De wal was als volgt opgebouwd; van beneden naar boven, de oerlaag, de bodem en de zijwanden van de gracht met daarin de vulling met wat rommelige laagjes. Daaruit rees als een paddestoel zonder steel, lichtgeel fijn zand waarvan de afgeplatte bovenkant uitstak boven de beide "oeverwallen". De bovenkant was duidelijk te zien door een, reeds omschreven, begrenzing met de daarboven liggende laag. Deze begrenzing, de humuslaag is gevormd door de toen voorkomende planten die daar waarschijnlijk tientallen jaren zijn gegroeid. Daarna werd de wal een halve meter opgehoogd. Dat raakte wederom begroeid, een vage humuslaag hiervan was te zien. Vervolgens werd er opnieuw een laag van dezelfde dikte overheen gegooid de z.g. toplaag. De bovenkant van deze laag heeft een duidelijk blauwzwarte kleur, de huidige humuslaag.

Heideplaggen

Ook over de wallen of heideplaggen van de derde gracht werd druk gediscussieerd. Men zag daar vreemde vormen en verkleuringen. In de zuidelijke kant zat een dikke laag en ook in de noordelijke was een dikkere donkere verkleuring te zien. Dit was voer voor een bodemkundige. Deze zag in de wat rafelige onderkant van een verkleuring de mogelijke afdrucken van heideplaggen die ondersteboven tegen de wal zijn aangelegd. In de noordelijke helling van de grote wal werd een verkleuring gezien als overblijfsel van een twee meter lange balk die als een soort stut was gebruikt om te voorkomen dat de zandlaag op de wal zou kunnen gaan glijden. Dom waren die mensen van toen zeker niet, die hadden praktijkervaring. De bij de opgraving aanwezige archeologen waren verbaasd dat men duizenden jaren geleden met de eenvoudige middelen die ze toen bezaten, enorme hoeveelheden zand hebben kunnen verplaatsen. Zelfs in onze tijd met moderne machines zou dat een behoorlijk karwei zijn geweest.

Bodemmonsters

Van de humuslagen werden bodemmonsters genomen. Deze monsters worden onderzocht op stuifmeelkorrels om vast te kunnen stellen wat voor planten er 4.000 jaar geleden op de Grebbeberg, voorkwamen. Aangezien er aan het laboratoriumonderzoek een behoorlijk hoog kostenplaatje hangt, toonde de ROB aanvankelijk een aarzeling om hiervoor opdracht te geven. Inmiddels is er, zoals al eerder is gesteld, onderzoek verricht.

Belangstellenden kregen tekst en uitleg van archeologen o.w. Guido Mauro van het ROB (foto H. Smulders)

Conclusie

De oostelijke ingang werd ook aan een kort onderzoek onderworpen. In het pad werd een ondiepe sleuf getrokken. Het leverde een bevestiging op van wat men aan de noordwestelijke ingang had aangetroffen. Dat bleek een goede momentopname van de hele aardwal.

De werkzaamheden liepen op 5 oktober ten einde. De resterende dagen werden benut om de sleuf weer te dichtten. Dat heeft men zo grondig gedaan dat men nog vele kubieke meters zand tekort kwam. Het Utrechts Landschap zal voor aanvulling zorgen. Wanneer men over 2.000 jaar daar weer opgravingen zou gaan doen, kan vastgesteld worden dat er 6.000 jaar geleden een cultuur is ontstaan en dat 2.000 jaar geleden een stel barbaren heeft getracht dat weer te ondergraven. Als leden van de WAR zijn wij trots daaraan te hebben meegewerkt.

Onze aardwal heeft een stap van 2.800 jaar terug gedaan in de geschiedenis. Veel is ons duidelijk geworden, veel nieuwe vragen zijn gerezen. De oorsprong of de reden van het bestaan van de aardwal op de Heimenberg is nog onduidelijk gebleven of juist nog onduidelijker geworden. Het binnenterrein is niet onderzocht. Op de steilrand van de Grebbeberg bevinden zich drie plateaus die ook op een oude tekening te zien zijn. Zij bevinden zich ten zuiden van het binnenterrein op drie verschillende niveaus van de helling. Naar de betekenis hiervan is voor zover bekend, nog geen onderzoek gedaan.

Wij wachten op het onderzoeksrapport van de ROB, dat waarschijnlijk dit jaar gepubliceerd zal worden.

Jaarverslag 2001

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

De vereniging heeft een uitstekend jaar achter de rug. Het ledenbestand is explosief gestegen dankzij o.m. een gezamenlijke aanpak van de voorjaarslezingen met het Cuneragilde.

Tijdens de Algemene Jaarvergadering op 19 maart 2001 zijn de bestuursleden de heren Van Drunen en Strous bij acclamatie herkozen.

In de Hof van Rhenen zijn de navolgende lezingen georganiseerd:

- maandag 22-01-2001 *Het Oude Raadhuis*, door dhr H.E. Dekhuizen
- maandag 05-02-2001 *De Cuneratoren*, door dhr R. Willemse
- maandag 19-02-2001 *De Cunerakerk*, door dhr C. van Iterson
- maandag 05-03-2001 *De geschiedenis van de stad*, door dr H.P.Deys
- maandag 19-03-2001 *De Geschiedenis van de stad*, door dr. A.J. de Jong Vooraf
aan deze lezing is de Algemene Jaar-vergadering gehouden van 19.30-20.00uur.

Aan deze lezingen waren ook excursies verbonden op de zaterdagochtend na de maandagavondlezing, van 10.30-12.00uur.

- woensdag 19-09-2001 *Een Historisch café*, waarbij een variabel programma is verzorgd door leden van de vereniging.
In de pauze vond een ruilbeurs van prentbriefkaarten plaats.
- dinsdag 23-10-2001 *Onder de rook van Veldovens*, door dr. G.B. Janssen uit Zevenaar. Een perfecte lezing die door een groot aantal leden en niet-leden werd bijgewoond.
- woensdag 21-11-2001 *De Grebbestrijd van mei 1940*, door dhr B. Cornielje uit Wageningen. Deze interessante lezing werd door een groot aantal leden en geïnteresseerden uit Rhenen en omgeving bijgewoond.

Er verschenen drie nummers van ons blad Oud Rhenen.

De vereniging is ook actief aanwezig op de Oranjemarkt. Daar wordt naast de verkoop van boeken en tijdschriften ook de vereniging promoot. Bovendien heeft de vereniging voor het eerst deelgenomen aan de Genealogische Dag te Tiel.

In het voorjaar besloot het bestuur tot het reactiveren van de Stichting Vrienden van het Gemeentemuseum te Rhenen. Een nieuw stichtingsbestuur kon worden gevormd door bestuursleden van de Historische Vereniging.

In juni is een werkgroep uit het bestuur zijn activiteiten gestart om de uitgave van de Kadastrale Atlas Rhenen mogelijk te maken. Daartoe zijn leden, particulieren en bedrijven benaderd.

De heren Dekhuijzen en Gieszen hebben namens het bestuur zitting in de Stichting Beiaard Cuneratoren terwijl dhr Deys actief is in het Cuneragilde.

De Werkgroep Archeologie Rhenen (WAR) is actief in onderzoek, conservering en archivering van vondsten uit de regio Rhenen.

Het was een druk en belangrijk jaar voor de vereniging.

Rhenen, 26 december 2001
ing. H.B. Gieszen, secretaris

Financieel Jaarverslag 2001

Stichting Vrienden van het museum "Het Rondeel" Rhenen

<u>Inkomsten</u>	<u>fl.</u>	<u>Uitgaven</u>	<u>fl.</u>
Jaarlijkse bijdragen, donaties	2.427,50	Kamer van Koophandel	120,81
Credit rente	7,56	Aanschaf tekeningen Johan Haak	825,00
		Aanschaf Cunera	1.400,00
		Pelgrimsteken	
	<hr/>		<hr/>
	2.435,06		2.345,81
Saldi 01-01-2001	1.828,31	Saldi 31-12-2001	1.917,56
	<hr/>		<hr/>
	4.263,37		4.263,37

Voorthuizen, 31 december 2001
dr. A.J. de Jong, v/m penningmeester

Jaarverslag 2001

Stichting Vrienden van het museum "Het Rondeel" Rhenen

Dit jaar heeft een revival plaats gehad van de Stichting. In de eerste plaats heeft penningmeester dr. A.J. de Jong zich teruggetrokken uit het bestuur en is ook de heer M. Synesael uit het bestuur getreden. Via dit jaarverslag worden beiden bedankt voor alle activiteiten door hen beiden in de afgelopen jaren in het kader van de Stichting Vrienden van het Streekmuseum Het Rondeel verricht!

Als nieuwe bestuursleden zijn - naast de blijvende bestuursleden de heren dr. H.P. Deys en H.E. Dekhuijzen - toegetreden mw L. Bultje - van Dillen en de heren W.H. Strous en A.J. van Drunen.

De functieverdeling is thans als volgt: mw Bultje neemt de taak van voorzitter op zich, dhr Dekhuijzen behoudt zijn taak als secretaris en als penningmeester fungeert dhr Strous. Daarnaast maken de heren Deys en Van Drunen deel uit van het bestuur.

De genoemde veranderingen zijn bij de Kamer van Koophandel in Utrecht doorgegeven en verder als zodanig vastgelegd.

In het museum is in december een expositie geweest van alle aankopen die de Stichting gedaan heeft ten behoeve van het museum. Dit is gebeurd om alle aan de Stichting verbonden donateurs de gelegenheid te geven een duidelijk beeld van deze aankopen te krijgen.

De Stichting is bezig een nieuwe naam aan de Stichting te geven, nl. Stichting Vrienden van het Gemeentemuseum te Rhenen, omdat het museum zelf de naam Gemeentemuseum draagt en niet meer als Streekmuseum bekend staat. Tevens gaat het museum op betrekkelijk korte termijn de huidige locatie in de voormalige brandweerkazerne, nl. Het Rondeel, verlaten en krijgt het zijn nieuwe locatie in het Oude Raadhuis.

Met deze nieuwe start hoopt de Stichting Vrienden de band tussen - met name - de donateurs van de Stichting en het gemeentemuseum te vergroten en te verdiepen.

Rhenen, 31 december 2001

H.E. Dekhuijzen, secretaris

Financieel Jaarverslag 2001

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

<u>Inkomsten</u>	<u>f</u>	<u>Uitgaven</u>	<u>f</u>
Contributies 2000	120,00	Oud Rhenen, incl. porti	8.895,47
Contributies 2001	10.620,00	Lezingen/zaalhuur (8x)	1.156,00
Contributies 2002	29,97	Secretariaat	1.621,07
Bijdrage okt. nr. 2000	250,00	Kamer van Koophandel	67,11
Introducées lezingen	77,50	Abonnementen	414,31
Renten	130,28	Kosten WAR	746,24
Subsidie Gem. Rhenen	1.000,00	Kosten bank	13,65
Anjerfonds	117,00	Diverse kosten	300,00
Gift	100,00	Folders	2.157,47
		Bindwerk	300,00
	<hr/>		<hr/>
<i>subtotaal</i>	<i>12.444,75</i>	<i>subtotaal</i>	<i>15.671,32</i>
Verkoop publicaties	1.549,84		
Kadastrale Atlas	15.666,55	Kadastrale Atlas	
Rhenen/voorintekenaren		Rhenen/kosten	711,12
Bijdrage jan.nr. 2002	2.500,00	Teveel ontvangen	902,78
	<hr/>		<hr/>
	<i>33.063,92</i>		<i>16.382,44</i>
<i>Saldi 01-01-2001:</i>		<i>Saldi 31-12-2001:</i>	
Hist. Vereniging	5.105,01	Hist. Vereniging	1.878,44
Terug te betalen	902,78	Publicatiefonds	1.942,93
Publicatiefonds	3.492,77	Kadastrale Atlas Rhenen	14.955,43
	<hr/>	Bijdrage jan.nr. 2002	2.500,00
			<hr/>
Totaal	40.111,86	Totaal	40.111,86

Rhenen, 2 januari 2002

Willem H. Strous, penningmeester

OUD RHENEN

EENENTWINTIGSTE JAARGANG

SEPTEMBER 2002

NO. 3

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067,
Rabo-Rhenen 3970.24.037, Postbank 1211163
Leden : L. Bultje- van Dillen, Rhenen, tel. 0317-614058
H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Naar een schilderij van J.M. Schäffer

Druk: Drukkerij Cunera b.v., Rhenen

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

eenentwintigste jaargang

september 2002

no. 3

Inhoudsopgave

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. begroet 500e lid <i>Willem H. Strous</i>	blz. 5
De rol van de Cuneratoren in de landmeetkunde <i>D. Wesselink</i>	blz. 7
In Memoriam C.L. van Otterlo <i>Ad J. de Jong</i>	blz. 30
Brugslagoefening "Pluto", 1954 <i>A.C. Snaterse / Willem H. Strous</i>	blz. 32
J. van Manen Adriaanszn. en de kunst <i>Marius van Dam</i>	blz. 38
Het "heraldische" brandijzer van Rhenen <i>Anton C. Zeven</i>	blz. 52
Jaarverslag 2001 WAR <i>Ton van Drunen</i>	blz. 54

Het 500e lid, mevrouw G. Kobus – van Manen, geflankeerd door de heer dr. H.P. Deys, voorzitter, en ing. H.B. Gieszen, secretaris van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. begroet 500e lid

Willem H. Strous

30 April 2002 zal voor de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. (HVOR) een gedenkwaardige dag blijven. Op deze dag mocht de vereniging namelijk haar 500e lid inschrijven: mevrouw G. Kobus – van Manen van de Berkenlaan 8 in Rhenen.

Al jaren geeft de HVOR acte de presence op de Oranjestad door zich in een kraam te presenteren aan de voorbijgangers, Rhenenaren en niet-Rhenenaren, leden en niet-leden. Het streven van de (bestuurs-)leden in de kraam is niet een zo hoog mogelijke omzet in de verkoop van haar publicaties maar het uitdragen van de doelstellingen van de vereniging. En dat wordt mede bereikt door aanwas van leden.

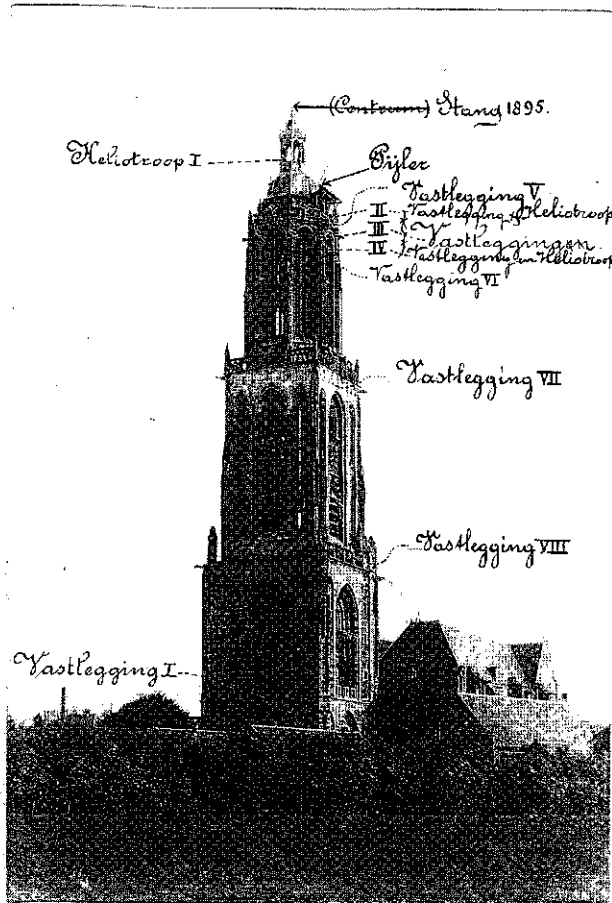
Koninginnedag 2002 was daarom voor de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. zo belangrijk omdat zij wist dat er deze dag het 500e lid zou worden ingeschreven. Het mei-nummer van het tijdschrift Oud Rhenen was in de laatste week van april verstuurd naar 498 adressen. Gelet op de ervaringen van voorgaande jaren was het daarom welhaast zeker dat al in de ochtend het 500e lid zou kunnen worden ingeschreven.

Toen mevrouw Kobus - van Manen zich tegen elf uur meldde aan de kraam met het verzoek om ingeschreven te worden als lid, kon haar verteld worden dat door haar aanmelding de HVOR een mijlpaal had bereikt. En dat was de Historische Vereniging wel wat waard. Mevrouw Kobus kreeg, op een oorkonde vastgelegd, een gratis jaarabonnement van de vereniging aangeboden; de voorzitter reikte haar een al vele jaren uitverkocht, maar voor deze gelegenheid achtergehouden exemplaar van Achter Berg en Rijn uit; en ze kreeg natuurlijk een bloemetje. Het nieuwe lid was door al deze belangstelling verrast en onder de indruk.

Juist op dat moment kwam ook het bijna voltallige college van burgemeester en wethouders van Rhenen voorbij waardoor de nog maar onlangs geïnstalleerde heer G.F. Naafs kennis kon nemen van deze feestelijke gebeurtenis voor een bloeiende vereniging op een overigens letterlijk stormachtige hoek van de Oranjestad. In de loop van de dag meldden zich nog eens zeven nieuwe leden aan. Onze Vereniging kan daarom terugzien op een geslaagde Koninginnedag 2002.

Rhenen

mit het Z. W.
1 October 1891.

Afbeelding 20 (zie pag. 28)

De rol van de Cuneratoren in de landmeetkunde met nieuws van de "stadstrompetters".....

D. Wesselink

Inleiding.

De landmeetkunde heeft een tweeledig doel: het bepalen van de vorm en de afmeting van de aarde en het maken van kaarten van kleine of grote delen van het aardoppervlak.

Bij het in kaart brengen van een gebied, zo groot als Rhenen met de omringende gemeenten kan de aarde als een plat vlak worden beschouwd. Gaat het om een hele provincie of heel Nederland dan komen we op het terrein van de hogere landmeetkunde die rekening houdt met de "rondicheyt des aerdtbodems", zoals de schrijvers van het boek "Practijck des Landmetens" het noemden in de 17e eeuw. Zij dachten trouwens dat het voor een kaart van de Gheünieerde Provinciën niet nodig was.

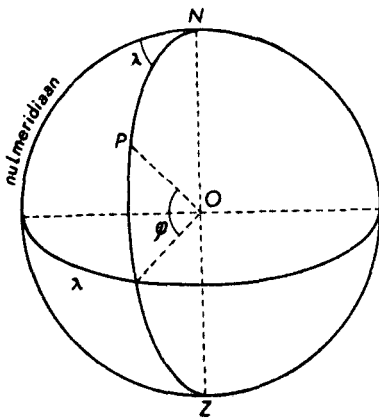
In Nederland zullen nu weinig mensen meer de mening zijn toegedaan dat we leven op een aarde die als een grote schots op het water drijft. Dat beeld ligt intussen ver achter ons. Hoewel.. het duurde in ons werelddeel lang voor de resultaten van wetenschappelijk onderzoek algemeen aanvaard werden. Vele eeuwen bepaalden kerkelijke gezagsdragers wat de feiten waren. Dat duurde tot de 15e eeuw, toen de tijd rijp was voor de renaissance en er belangstelling kwam voor wat anderen al vóór onze jaartelling hadden ontdekt.

Want dat de aarde bolvormig was, hadden de Grieken al vastgesteld. En om elke plek op die bol aan te kunnen geven maakten ze gebruik van wat nog veel vroeger, door de Babyloniërs, was afgesproken. Die verdeelden een cirkel in 360 graden, elke graad in 60 minuten en elke minuut weer in 60 seconden. De Grieken reisden zowel naar het Oosten, tot ver in Azië, als naar het Westen, tot Gibraltar. In de richting Noord en Zuid kwamen ze aanvankelijk minder ver. Een kaart waarop het hun bekende gebied was afgebeeld had dan ook een grote lengte in oostwest-richting en een geringe breedte. We spreken nog altijd van Ooster-en Westeren en van Noorder-en Zuiderbreedte om de ligging van een punt op aarde met deze geografische coördinaten aan te geven.

We maken gebruik van denkbeeldige vlakken, die de bolvormige aarde in stukjes verdelen. Het vlak door de evenaar levert een noordelijk en een zuidelijk halfronde op. Als we evenwijdig aan het vlak door de evenaar andere vlakken denken, noordelijk of zuidelijk, dan ontstaan kleinere cirkels waar deze vlakken de aardbol doorsnijden. Dit zijn de parallel-of breedtecirkels, die uiteindelijk aan de polen in een punt overgaan.

Er zijn andere cirkels op de bol te trekken, door noord-en zuidpool en die haaks staan op de evenaar. Deze cirkels zijn allemaal even groot, dat zijn de meridianen.

Ter illustratie zie afbeelding 1. De plaats van punt P op de bol ligt vast door 2 hoeken, nl. de hoek in de Noordpool die de meridiaan door P maakt met de nulmeridiaan (de Oosterlengte) en de hoek in het middelpunt O van de bol, die de lijn OP maakt met het vlak door de evenaar (de Noorderbreedte).

Afbeelding 1

Al in de 3e eeuw voor Chr. bepaalde Eratosthenes de omtrek van de aarde. Hij wist dat in Asuan op 21 juni de zon 's middags zich spiegelde in een put en dus dan loodrecht daar boven stond. In Alexandrië, dat naar hij meende 5000 stadiën precies ten noorden van Asuan lag, mat hij op hetzelfde tijdstip hoeveel graden de zon uit het zenith stond. Dat was ruim 7 graden. Dus moest de hele cirkel van de wereldbol (360 graden) ongeveer 50 maal de afstand zijn tussen beide plaatsen, zo'n 250.000 stadiën.

De Romeinen, die na de Grieken wereldheersers waren, hadden eigenlijk geen belangstelling voor het denkwerk van de

Griekse geleerden over de vorm en de afmeting van de aarde. Deze en ook andere vormen van wetenschap werden verder ontwikkeld buiten West Europa, bijvoorbeeld door de Arabieren.

Zoals gezegd, ontdekte men in onze streken pas tijdens de Renaissance de resultaten weer van de Griekse geleerden. Het werk "Geographia" van Ptolemaeus werd vertaald en weer uitgegeven, na 15 eeuwen! Deze kende al van heel veel plaatsen de geografische coördinaten. Ook behandelde hij verschillende methoden van kaartprojectie; dat is de manier waarop een gebogen oppervlak (de aarde) kan worden afgebeeld op een plat vlak (de kaart).

Men zocht verder naar methoden om de afmeting en vorm van de aarde beter te kunnen bepalen. Het principe dat Eratosthenes hanteerde was goed. Wie van twee plaatsen, die op dezelfde meridiaan liggen, dus zuiver noord en zuid van elkaar, nauwkeurig meet hoeveel ze verschillen in afstand en in noorder-of zuiderbreedte, kan eenvoudig de omtrek van de aarde berekenen.

Het gaat er dan maar om, hoe nauwkeurig je kunt meten. Daarin was nog veel te

verbeteren. In de 17e eeuw kwamen Franse geleerden tot de conclusie dat de aarde geen zuivere bol was; maar hun resultaten waren tegenstrijdig.

Er ontstond een wedijver tussen allerlei landen die een bijdrage wilden leveren. Het is interessant de pogingen na te gaan, maar het is teveel voor dit artikel. De resultaten stemden nooit overeen. Uiteindelijk zag men in dat alleen internationale samenwerking tot een eenduidig resultaat kon leiden. Het begon in 1861 in Midden Europa, maar werd in 1886 heel breed in de "Union géodésique et géophysique internationale".

In 1875 werd in Parijs de "Internationale meterconventie" gesloten, die eenheid bracht in het maatsysteem (behalve in Engeland). Zoals bekend zal zijn, bewaart men in Parijs een standaardmeter, met in een aantal landen een kopie daarvan. De lengte van de meter was reeds eerder gedefinieerd als het veertigmiljoenste deel van de omtrek van de aarde, gemeten langs de meridiaan van Parijs. Naar de tegenwoordig bekende uitkomsten van de aardmetingen zou de meter nog weer gecorrigeerd moeten worden met 0.2 mm.

En de vorm van de aarde is, heel kort weergegeven, achtereenvolgens gezien als: een platte drijvende schijf, een bol, een bol die aan de polen is afgeplat (deftiger gezegd een ellipsoïde, de figuur die ontstaat als een ellips ronddraait om een van de assen), en tenslotte een peer (door de onregelmatige verdeling van het inwendige van de aarde is de buitenomtrek onder de evenaar wat uitgezakt, onder invloed van de dagelijkse wenteling om de eigen as.) De laatste uitkomst is mogelijk geworden door bestudering van de banen die satellieten afleggen; die banen worden bepaald door de aantrekkingskracht van de aarde.

Omdat de werkelijke vorm niet in een wiskundige formule is te vangen, is een benadering in 1924 internationaal geaccepteerd: de ellipsoïde, volgens Hayford.

De afmetingen zijn vastgesteld op:

de straal van de aarde bij de evenaar:	6.378.388 m
de straal bij noord-en zuidpool:	6.356.911,9 m
lengte van de evenaar:	40.076,60 km
lengte van een meridiaan:	40.009,15 km

Opmerking: de afmetingen van deze ellips die rondwentelt om zijn korte as hebben geen betrekking op de aarde zoals die zich aan ons voordoet, met alle bergen en diepe zeetroggen, maar het is een benadering van een denkbeeldig, gebogen vlak op gemiddeld zeeniveau, de geoïde genaamd.

Aan aardmetingen is ook veel bijgedragen door bepalingen van de zwaartekracht, die varieert met de afstand tot het middelpunt van de aarde. Dat valt buiten het bestek van dit artikel.

De vraag dringt zich op: wat heeft de Cuneratoren hier mee te maken?

We komen dichterbij het antwoord als we nu nagaan hoe de afstand is te bepalen

tussen punten die ver uiteen liggen. Dat werd namelijk goed mogelijk door gebruik te maken van driehoeksmeting. En daarbij speelt de Cuneratoren al heel lang een rol.

En de stadstropetters? Die moeten nog even wachten.

Driehoeksmetingen.

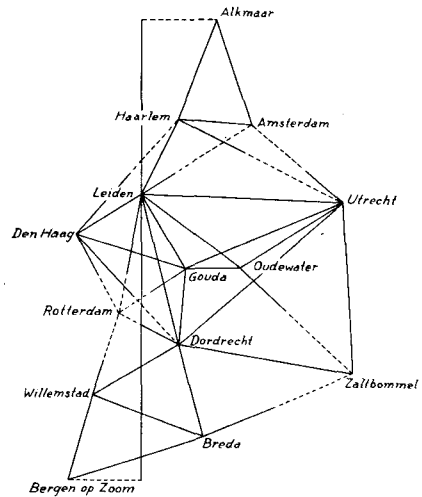
Wie de kadastrale atlas van Rhenen in bezit heeft (of binnenkort krijgt), kan daarin lezen dat een driehoeksnet, met de Cuneratoren als het centrale punt, in 1820 de basis was voor het in kaart brengen van het Rhenense grondgebied. En ook dat in later tijd een landelijk driehoeksnet is ontstaan met verdere verdichting, zodat een landmeter altijd zijn "vaste punten" in de buurt kan vinden.

Voor wie dat heeft gemist volgt hier een korte uiteenzetting.

In de vlakke meetkunde geldt dat een driehoek o.a. is te construeren als bekend zijn: één zijde en de beide aanliggende hoeken. Wat geconstrueerd kan worden is ook te berekenen.

Wie van een driehoek dus één zijde meet en ook de aanliggende hoeken, kan de resterende hoek en de beide andere zijden berekenen (de resterende hoek doordat de drie hoeken samen 180 graden zijn en de zijden met de sinusregel).

In de 16e eeuw bedachten Gemma Frisius in Nederland en Regiomontanus in Duitsland dat je een hele reeks driehoeken naast elkaar kon berekenen, als je maar één zijdelengte kende en verder de hoeken. Het zou wel verstandig zijn alle hoeken te meten, zodat je kon controleren of ze samen 180 graden zijn, of zoveel meer als de bolvorm met zich mee bracht.

Afbeelding 2

Zo werd het opmeten van grotere gebieden veel nauwkeuriger mogelijk dan in het verleden.

De Nederlandse wiskundige Willebrord Snel van Roijen (meer bekend als Snellius) gebruikte de methode voor het eerst bij een graadmeting die hij uitvoerde tussen Alkmaar en Bergen op Zoom, later uitgebreid tot Mechelen. Hij mat alle hoeken van het driehoeksnet en op een geschikt terrein bij Leiden bepaalde hij de lengte van een zgn. basis, zo nauwkeurig als mogelijk was. Door

invallende vorst kon hij zelfs op meer plaatsen een basis meten.

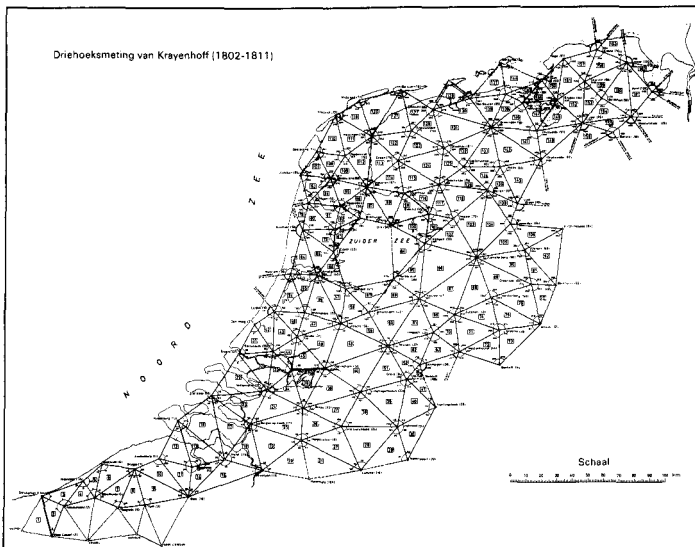
Na heel wat rekenwerk was de afstand tussen Alkmaar en Bergen op Zoom bekend, geprojecteerd op de meridiaan van Leiden. Met het verschil in geografische breedte kon hij de omtrek van de aarde bepalen. Zie afbeelding 2.

Zoals gezegd was er steeds opnieuw behoefte aan een meer nauwkeurig resultaat. Een driehoeksnet tussen Duinkerken en Barcelona, dat in begin 19e eeuw gereed kwam, was al heel wat omvangrijker dan dat van Snellius en met betere instrumenten gemeten.

De driehoeksmeting diende zowel de wetenschappers die de vorm en afmeting van de aarde wilden kennen als de cartografen bij het in kaart brengen van een groot gebied als Frankrijk. In Frankrijk maakte Jean Picard op deze manier de eerste goede topografische kaart.

Het verhaal gaat dat Lodewijk XIV, toen hij de nieuwe overzichtskaart van Frankrijk zag, opmerkte: ik ben meer grond kwijt geraakt door de landmeters dan ooit door een oorlog. De grenzen van zijn land waren voordien namelijk nogal royaal getekend.

C.R.Th. Kraijenhoff (medicus, luitenant-generaal, geograaf, minister) haakte aan bij het Franse driehoeksnet. Hij legde in de jaren 1802-1811 een net van 162 driehoeken van Noord-Frankrijk tot in Noord-Duitsland. (afbeelding 3). Op de punten Amsterdam, den Haag, Utrecht en Jever bepaalde hij de geografische breedte; de

Afbeelding 3

geografische lengte nam hij over van de bepaling door de Fransen van het punt Duinkerken. Een groot deel van de werkzaamheden deed Krayenhoff eigenhandig. Staande hoog op de **Cuneratoren**, moesten de beide kijkers van de repetitiecirkel (zie voor de gebruikte instrumenten de volgende paragraaf) gericht worden op de torenspitsen van Nijmegen, Grave, 's-Hertogenbosch, Gorinchem (!), Utrecht en Amersfoort en op signalen op de terreinpunten Veluwe en Imbosch.

Met de punten van zijn driehoeksnet als grondslag voegde hij al het reeds aanwezige kaartmateriaal samen tot de Choro-Topographische Kaart van de Noordelijke Provinciën, op schaal 1: 115200, in 9 bladen. Het midden van het gebied dat in kaart werd gebracht (het nulpunt van het coördinatenstelsel) lag op de meridiaan van de Westertoren in Amsterdam en wel op 51 graden en 30 minuten noorderbreedte. Dat is in de buurt van Chaam.

Toen in 1864 de Midden-Europese Graadmeting startte, werd het werk van Krayenhoff niet geschikt bevonden voor deze internationale samenwerking. Daarvoor waren betere instrumenten en meetmethoden nodig. De regering gaf opdracht aan professor Stamkart tot het uitvoeren van een heel nieuw net.

Toen hij in begin 1882 overleed was hij met de hoekmetingen bijna gereed. Intussen was in 1879 vanwege de Koninklijke Academie van Wetenschappen een Rijkscmissie voor Graadmeting en Waterpassing ingesteld. Dr.F.J.Stamkart werd haar voorzitter. Deze commissie kreeg de taak een eerder begonnen landelijke waterpassing te voltooien en ervoor te zorgen dat het Nederlandse aandeel in de Europese graadmeting gereed kwam, ook als de hoogbejaarde Stamkart dat niet meer zou kunnen.

Na zijn overlijden toonde een grondig onderzoek helaas aan dat zijn werk niet beter was dan dat van Krayenhoff. Een grote tegenvaller. Zeker na de lovende woorden die de commissie kort na zijn dood, opnam in het jaarverslag over 1881. *"Zal thans een ander zijn werk moeten opvatten, aan hem komt niettemin de eer toe aan ons land eene nieuwe driehoeksmeting bezorgd te hebben, die strekken moet om aan de hooge eischen te voldoen, welke tegenwoordig aan dergelijken arbeid gesteld worden"*.

De Rijkscmissie was genoodzaakt aan de regering toestemming te vragen nog eens opnieuw te mogen beginnen. Met veel moeite lukte dat, eerst eind april 1886 ontving de commissie de schriftelijke machtiging, nadat in 1885 duidelijk was geworden dat de toestemming zou komen.

De commissie ontving tevens de opdracht een secundair net van vaste punten te bepalen, met de bedoeling dat daarmee alle metingen in Nederland in één samenhangend verband te brengen zouden zijn. Het belang hiervan was gebleken toen het aan elkaar sluiten van kadastrale kaarten van een groter gebied dan één gemeente problemen gaf. De oorzaak was dat elke gemeente in de jaren 1812 tot 1832 in kaart was gebracht met een eigen driehoeksnet.

De Rijkscommissie bracht elk jaar een verslag uit aan de Minister van Binnenlandse Zaken, *"ingevolge het voorschrift, haar verstrekt bij beschikking van 14 Mei 1879, Lit. M, afdeling Kunsten en Wetenschappen"*. Het is opvallend hoe sober in deze verslagen wordt geschreven over de controle op het werk van de overleden voorzitter Stamkart.

In het verslag over 1882 schrijft de commissie: *"Alvorens de hoekmetingen en berekeningen verder voort te zetten, werd het noodig geoordeeld een streng onderzoek in te stellen naar de gedane metingen en de verkregen resultaten, welk onderzoek in het algemeen weinig bevredigende resultaten opleverde"*. Dat is alles.

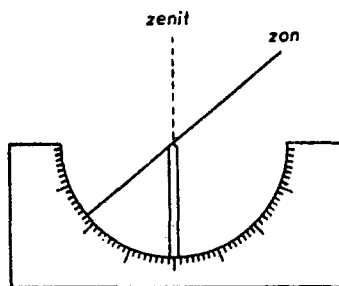
In de volgende jaren rapporteert de commissie steeds: *"aan de driehoeksmeting kon dit jaar niets gedaan worden"*. Ze zijn dan steeds bezig met de andere onderdelen van hun werk, de waterpassing, de geografische lengtebepalingen en de berekening van de waterhoogte in het Marsdiep. Dat het uitblijven van een beslissing door de regering de commissie irriteerde, is te herkennen aan de volgende passage in het verslag over 1884.

"Van den chef van de trigonometrische afdeling van de Pruisische Landes Aufnahme

ontvingen wij het verzoek om opgave te mogen ontvangen van de ligging van de driehoekspunten in de provinciën Groningen en Drenthe, ten einde de Pruisische driehoeksmeting, die tot aan onze grenzen genaderd was en die uiterlijk in 1885 aldaar voltooid zou worden, aan de Nederlandsche driehoeksmeting aan te sluiten. Ten einde die punten te kunnen aanwijzen was eene verkenning in de noordelijke provinciën in den loop van den zomer nodig. Alles was voorbereid om die verkenning uit te voeren, maar de toestemming daartoe in Februari aangevraagd, werd eerst op het einde van Augustus ontvangen, toen de vacantie van de leden, die de verkenning moesten uitvoeren, zoo goed als verstreken was en de weersgesteldheid, die den geheelen zomer zeer gunstig daarvoor geweest was, niet meer toeliet om ook maar een begin met die verkenning te maken.

Dat onderzoek moest daarom verschoven worden tot het voorjaar van 1885 in de hoop het alsdan nog tijdig vóór den aanvang der metingen in Pruisen te kunnen uitvoeren".

Het is dankzij de zorgvuldige en gedetailleerde verslaglegging van het latere werk van de Rijkscommissie en haar personeel dat we kunnen weergeven wat er rond deze jaren op de Cuneratoren is gedaan.

Afbeelding 4

Maar eerst volgt een kort overzicht van de instrumenten die gebruikt zijn in de loop der jaren.

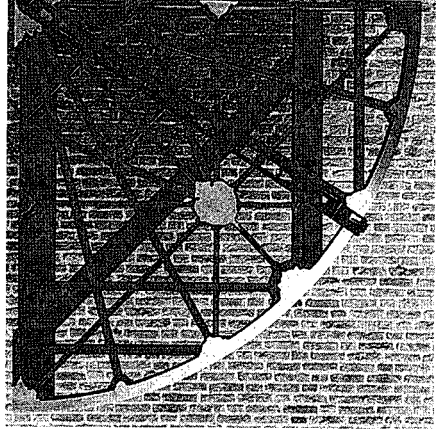
Instrumenten.

De Griek Aristarchus (310-230 v.Chr.)vond de skaphe uit, (afbeelding 4) een holle halve bol met daarin een graadverdeling, bestaande uit evenwijdig ingekraste cirkels.

Hiermee bepaalde Eratosthenes hoever de zon midden op de dag uit het zenit stond, door waar te nemen, hoever de schaduw van de staaf in het midden reikte.

Snellius gebruikte voor de hoekmetingen een kwadrant, met een straal van 69 cm. Dat is een kwart van een verdeelde cirkel, een groot soort gradenboog, met daarop een vizierinrichting. Zie afbeelding 5.

Met het blote oog moest hij, als hij op de Utrechtse dom stond, zijn vizier richten op de toren van Dordrecht en het stadhuis van Leiden.Voor de bepaling van de noorderbreedte, (letterlijk poolshoogte nemen), had hij een kwadrant met een straal van liefst 172,5 cm.

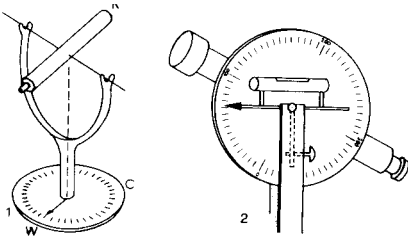

Afbeelding 5

Afbeelding 6

Diverse uitvindingen maakten betere instrumenten mogelijk. Om nauwkeuriger de rand te kunnen aflezen was de nonius van belang, een vinding van Nunez. De Fransman Picard verving het vizier van het hoekmeetinstrument door een kijker met kruisdraden. De Engelsman Ramsden construeerde een verdeelmachine, waarmee heel nauwkeurige randverdelingen te maken waren. Krayenhoff deed zijn waarnemingen met een repetitiecirkel. Een cirkel met randverdeling en daarop twee kijkers gemonteerd. De nauwkeurigheid van het resultaat werd hiermee vergroot door dezelfde hoek meermalen achtereen te meten.

Afbeelding 7

afbeelding 7. De onderdelen zijn :

een horizontale rand C met graadverdeling, een kijker K die draaibaar is om een horizontale as en om een vertikale as (hij kan op en neer en in de rondte) en een index W draait met deze laatste beweging mee, zodat een horizontale hoek op de randverdeling is te meten.

Is het instrument ook voorzien van een vertikale rand en een niveau (waterpas), dan is het eveneens bruikbaar voor het meten van verticale hoeken.

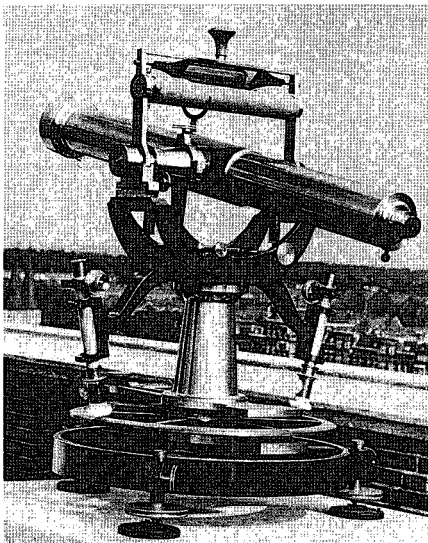
Het instellen van de kijker op een vergeleg punt kan nauwkeurig gebeuren met een fijnbeweging; de aflezing van de rand met een afleesmicroscop.

Het vertikaal stellen is mogelijk door gebruikmaking van drie stelschroeven.

Een nadeel was dat elke gemeten hoek nog moest worden herleid tot zijn projectie in een horizontaal vlak.

Het instrument is samen met de gebruiker zichtbaar op afbeelding 6.

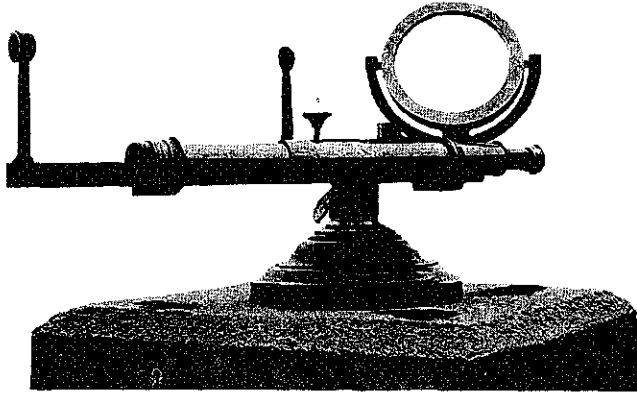
Een grote verbetering was de theodoliet, door Ramsden ontworpen omstreeks 1780. Hiermee werd het mogelijk hoeken te meten, geprojecteerd op een horizontaal vlak. Het principe is te zien in

Afbeelding 8

Ramsden vervaardigde een exemplaar dat geschikt was voor metingen om de driehoeksnetten van Engeland met Frankrijk te verbinden. Bepaald makkelijk te hanteren was het instrument niet, het materiaal was koper, het gewicht 100 kg.

De uitvoering die is gebruikt bij de metingen op de **Cuneratoren** in 1895 is die van afbeelding 8, hier geplaatst op een meetpijler op het dak van het (nu oude) geodesiegebouw te Delft. Het instrument is gemaakt in Berlijn, door de heer Wanschaff. De middellijn van de horizontale rand is 35 cm, de omtrek ervan dus 110 cm. De rand is verdeeld in 360 graden, elke graad weer in 12 delen. Dat betekent: de onderlinge afstand van de deelstrepen is 0,25 mm.

Afbeelding 9

Als laatste hulpmiddel bij de metingen noem ik de heliotroop of zonnespiegel, afbeelding 9. De Duitse wetenschapper Gauss probeerde van grote afstand de kijker van zijn theodoliet in te stellen op de toren van de Michaeliskerk in Hamburg en daarbij had hij veel hinder van een dakvenster waarin de zon weerkaatste. Dat bracht hem op het idee hiervan gebruik te maken.

Een draaibaar spiegelkje kan zo worden gericht dat de zonnestrallen in de richting van het punt gaan waarop de meting plaats vindt, 30 tot 50 km verder.

Daar moet het verblindende licht worden getemperd met donker glas en tegen de avond, als er geen ondulatie (luchtrilling door ongelijkmatige verwarming) meer is, kan de waarnemer goed instellen op een klein lichtpuntje. Uiteraard werkt de heliotroop niet bij bewolkte lucht.

Al in 1891 zijn proeven gedaan met kunstmatige lichtsignalen, maar zonder resultaat. In later tijd is wel overgegaan op elektrische lampen.

Bij het gebruik maken van een heliotroop was het noodzakelijk dat de spiegel steeds in de goede stand stond. Er was iemand nodig, een heliotropist, die om de paar minuten een tikje gaf tegen de spiegel, om de stralen in de goede richting te houden.

Over deze anonieme medewerkers zwijgen de verslagen. Behalve als het, na augustus 1914, mobilisatietijd, moeilijk is hier mensen voor te vinden.

De gang van zaken rond en op de Cuneratoren, 1885 en later.

Het is de lezer misschien opgevallen dat in het citaat uit het verslag over 1884, aan het eind van paragraaf 2, gesproken werd over vakantie die bijna verstreken was. De leden van de Rijksc commissie waren veelal hoogleraar aan de Polytechnische School in Delft. De werkzaamheden waarvoor ze Delft moesten verlaten konden

kerktoren of vuurtoren en 14 uit terreinpunten op een duintop of heuvel. Ten behoeve van de latere verdichting (het secundaire net) werden ook 101 tussenpunten bepaald. In 1896 waren de metingen op 44 punten gereed gekomen. In sommige jaren waren de weersomstandigheden zo ongeschikt dat er nauwelijks resultaat te boeken was.

Voor het nauwkeurig instellen van de kijker op een ver gelegen punt (de langste zijde in het net is 50 km) was niet alleen een heldere lucht nodig. Pas tegen de avond, als de trilling van de ongelijk verwarmde lucht tot stilstand komt, is er enige tijd gelegenheid metingen te doen. Daarna ontstaat door afkoeling de avondondulatie, waarbij het beeld in de kijker onregelmatig en sprongsgewijs beweegt, zodat nauwkeurig instellen niet meer mogelijk is.

Uit het vele dat is gedocumenteerd omtrent Rhenen licht ik het een en ander. (N.B. In het jargon heeft een driehoekspunt de naam : station; de afzonderlijke delen, waarvan de plaats precies wordt gemeten, zoals de torenspits, de pijler(s) en de opstellingen voor de heliotroop heten de stationspunten).

Station Rhenen, kerktoren

Hoofdpunt

1885 *Verkenning door Heuvelink*

1889 *Verkenning door Heuvelink en Bijleveld*

1889 *Bebouwd*

1895 *Gemeten door Wildeboer*

1897 *De toren verbrand. De pijler afgebroken.*

1898 *De toren herbouwd*

1894 1895 1898 1899 *Gecentreerd*

*Het station Rhenen is de toren bij de Hervormde Kerk(**Cuneratoren**) opgetrokken in natuurlijken en gebakken steen.*

In 1889 werd op den derden omgang een 4,50 M. hooge pijler van baksteen met hardsteenen dekzerk gebouwd. Om den pijler werd een steiger met tent gemaakt.

De vloer van den steiger lag 1,05 M. beneden den bovenkant van den dekzerk. De pijler stond aan de zuidzijde van den toren.

In 1895 hadden de metingen 1e orde op dezen pijler plaats. Nadat in 1897 de toren was afgebrand werden verschillende stationspunten bij een bezoek op den toren nog aanwezig gevonden. De pijler, die zeer sterk kromgetrokken was en de steiger werden afgebroken.

In 1898 is de toren herbouwd en is de plaats der stationspunten dadelijk weer bepaald.

Onder het kopje: Verschillende aantekeningen staat:

Eigenaar van den toren: Gemeente Rhenen

Gemeentearchitect: D.Hoiting

Sleutels: bij Hoiting

Timmerman: Hannes van Ommen

Logies: Hotel de Koning van Denemarken

Post en Telegraafkantoor: in de stad nabij 't hotel

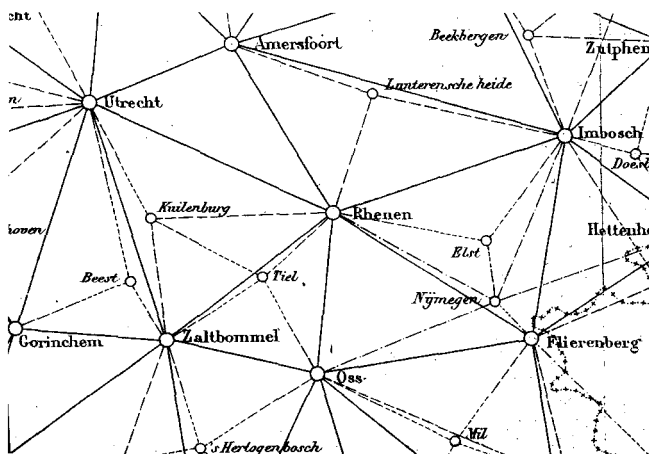
Reisgelegenheden: Spoorweg Amersfoort-Kesteren

Stoomtram Zeist-Arnhem

Stoombooten: Diverse

Op de late middag van 4 mei 1895 kon ir.N.Wildeboer de eerste hoekmetingen verrichten op de pijler die op de **Cuneratoren** was gebouwd. Op de zes omringende punten van het hoofddriehoeksnet (Imbosch-Flienberg-Oss-Zaltbommel-Utrecht en Amersfoort) waren de heliotropisten paraat en stuurden het zonlicht in de richting van Rhenen.

Op die eerste avond was het resultaat niet groot. Ook op 5 en 6 mei, zo blijkt uit het Register der gemeten hoeken, viel het niet mee. Maar de volgende drie dagen maakten het goed. Aan het eind van 9 mei waren 120 hoeken gemeten. Alle mogelijke combinaties van 2 richtingen naar de zes omringende punten werden namelijk gemaakt en vele malen gemeten. Daarbij legde men halverwege de metingen de kijker om en zorgde men bovendien dat de aflezingen verspreid over de randverdeling plaats vonden. Dat alles om de invloed van afwijkingen in het instrument en de randverdeling op te heffen.

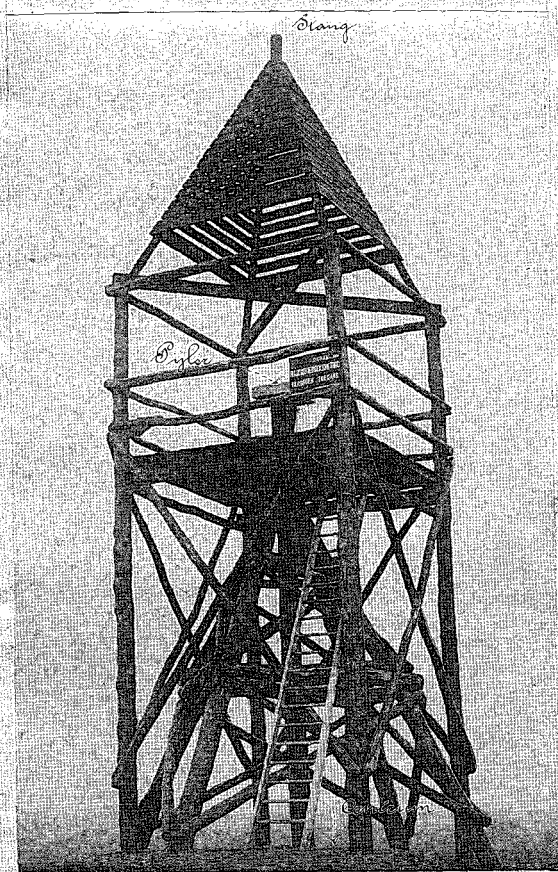

Afbeelding 11

Imbosch

mit het N

19. October 1889.

Afbeelding 12

Behalve naar de hoofdpunten richtte de waarnemer zijn kijker ook naar de tussenpunten, aangegeven op afbeelding 11. Elst, Nijmegen, Tiel en Kuilenburg kon hij zien vanaf de grote pijler, voor het punt Lunterensche heide was een andere opstelling van het instrument nodig, want de torenspits zat in de weg. Op de vastlegging IV, een bout in de balustrade in de derde omgang, aan de Noord-Westzijde, waren de richtingen naar Utrecht, Amersfoort en Lunterensche heide zichtbaar. Hier was geen plaats voor de grote Wanschaff, een kleiner exemplaar met een horizontale rand van 21 cm, moest uitkomst bieden.

Ten behoeve van de latere verdichting van het net zijn op de pijler nog de richtingen naar 15 andere torens in de omgeving vastgelegd.

Metingen naar de Cuneratoren.

In het archief van de Rijkscommissie is ook te vinden wanneer op de omringende hoofdpunten op Rhenen is gericht. Dat was al in 1890 op de punten Imbosch, bij Rheden en Flierenberg in Groesbeek. Op deze terreinpunten waren 6 meter hoge houten opstellingen gebouwd voor het hoekmeetinstrument met een plateau voor de waarnemers. Daar kon men het heliotrooplicht zien dat in Rhenen op de pijler werd verzorgd door een heliotropist. Het eigenlijke driehoekspunt was het midden van een ingehakt kruis in het bovenzvlak van een zware basaltsteen, die diep was ingegraven. Zie voor het punt Imbosch afbeelding 12.

Het bijzondere aan het bouwsel is dat het uit twee gedeelten bestaat, die geen contact met elkaar maken. Eén voor het hoekmeetinstrument en één voor de waarnemers.

Zij kunnen zich om het instrument verplaatsen zonder de stabiliteit ervan te beïnvloeden.

Op de Flierenberg kwamen de metingen in 1890 niet gereed, in 1891 kregen ze een vervolg.

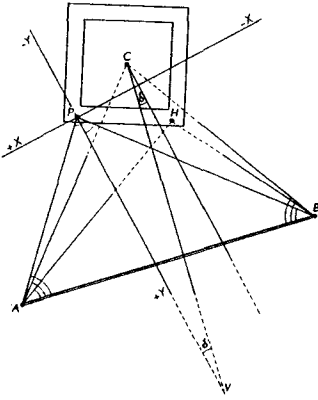
Vanuit Oss mat men in 1894, uit Amersfoort, Utrecht en Zaltbommel in 1895.

In 1898 vanuit Nijmegen, de heliotroop kon toen niet meer op de pijler, die was afgebroken na de brand. Hij was opgesteld op vastlegging V.

Tenslotte in 1900 uit Kuilenburg en Lunterensche heide, met de heliotroop op vastlegging IV.

Centreringsmetingen.

Hoe kunnen nu de hoeken van het driehoeksnet bekend raken? Bij de torens staat het hoekmeetinstrument niet in het centrum (de torenspits) en de heliotroop evenmin. Daarvoor is nodig de onderlinge ligging van deze stationspunten nauwkeurig te bepalen door een centreringmeting, ook genoemd een lokale driehoeksmeting. Daarna kunnen de gemeten hoeken een zodanige correctie krijgen alsof ze geme-

Afbeelding 13

ten zijn van centrum naar centrum. Het principe van centrering is weergegeven in afbeelding 13.

De eerste centreringsmeting is bij de **Cuneratoren** gedaan op 17 en 18 mei 1894.

Het ging toen om de onderlinge ligging van de torenspits (de stang van het kruis boven de knop), de pijler (de heliotroopbout in het midden van de dekzerk), de vastlegging I (een bronzen bout aan de Westzijde van den toren, 8,23 M.

boven den grond, rechts van de deuropening) en heliotroop I (heliotroopschroef in een balk, aan de Westzijde van den toren uit het koepeltje gebracht , vernield bij den brand in 1897).

Tijdens de metingen in 1895 zijn aangebracht de vastleggingen II, III en IV en is de ligging ervan bepaald.

In 1898, zodra een nieuwe spits was geplaatst, maar de restauratie nog volop aan de gang was, vond weer een meting plaats. Uitgaande van de onveranderde positie van vastlegging I kon men de plaats van de nieuwe spits bepalen en de meeste overige punten controleren. De nieuwe spits kreeg nu de naam Centrum, de afgebrande de aanduiding Stang 1895. De nieuwe spits lag 43 cm. ten oosten en 15 cm. ten noorden van de oude. De boutjes in de balustrade van de derde omgang waren óf verdwenen óf ze hadden een zetting ondergaan. Ook in 1899 was men ter plaatse en controleerde of bepaalde men de vastleggingen II, V, VI, VII en VIII. Zie afbeelding 14.

Afbeelding 15 geeft een beeld van een vastleggingsbout, zoals die ook nu nog in de westelijke kerkmuur is te zien en ook in de westelijke torenmuur.

Het eigenlijke punt is een verticaal gaatje in de bovenkant van de bout.

Na de brand.

Op zaterdagavond 4 september 1897 sloeg de bliksem in de toren. De brand die ontstond breidde zich uit tot het kerkdak. Het gemeentebestuur was het niet ontgaan dat de Rijkscommissie nogal actief was geweest op de toren.

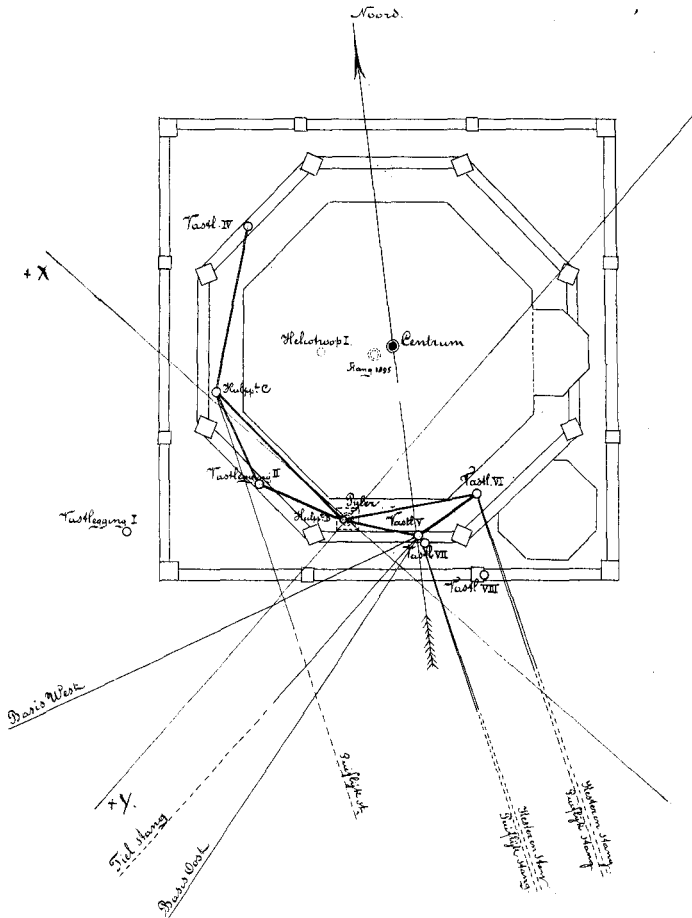
De gemeenteraad besloot op 26-10-1897 tot het richten van een verzoek aan de regentes van ons land, koningin Emma:

Geeft met verschuldigden eerbied te kennen het gemeentebestuur van Rhenen. Dat op den 4de September j.l. de bliksem geslagen is in den grooten toren van

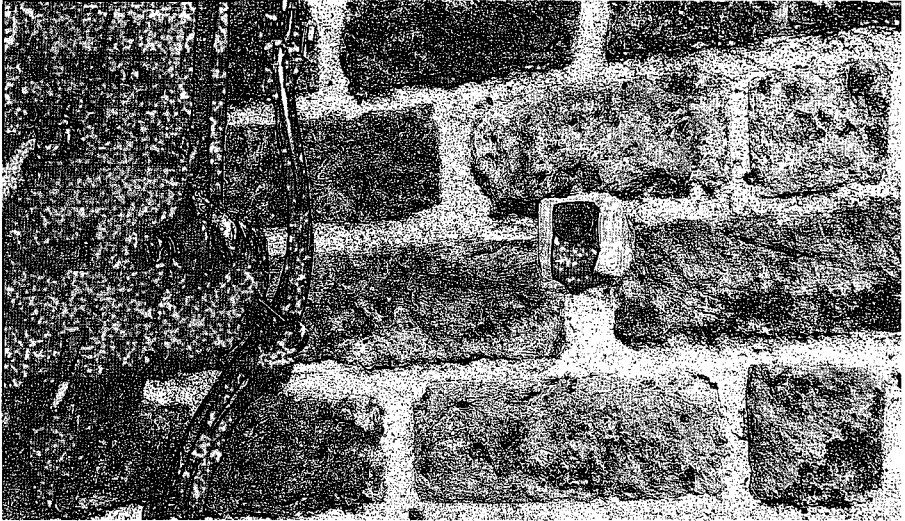
Rhenen

Legging der punten op den toren.

Schaal van 1 op 100.

Afbeelding 14

Afbeelding 15

Rhenen, vermoedelijk aangetrokken door de ijzerwerken welke de Rijkscommissie voor graadmeting en waterpassing vergunning gekregen had daar te plaatsen, dat dientengevolge een brand is ontstaan welke al het houtwerk en op twee na alle klokken vernield heeft en aan het overige gebouw van den toren grote schade heeft aangericht, enz.

Of de regentes bereid bleek de gemeente tegemoet in de kosten van herstel is me niet bekend.

Nadat de hoekmetingen voor het hoofddriehoeksnet gereed waren, viel er nog heel wat rekenwerk te verrichten. De lengte van de zijde Ubachsberg- Klifsberg nam de commissie over van de Duitse collega's. Uitgaande van die zijde waren alle andere zijden te berekenen.

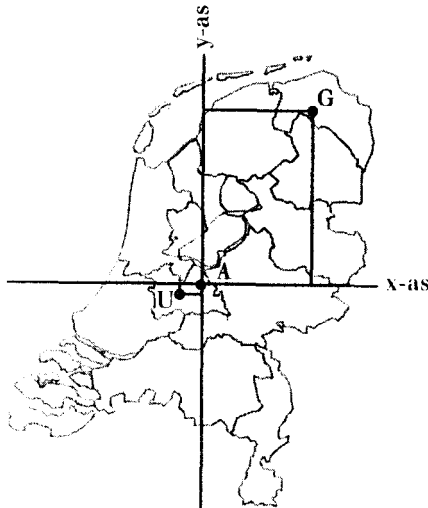
Daarna moesten nog twee stappen volgen. De eerste was het bepalen van de precieze plaats van het net op de ellipsoïde. Hiervoor waren op dertien hoofdpunten astronomische waarnemingen gedaan, waaruit de geografische coördinaten van het gekozen centrum van het net, Amersfoort, nauwkeurig te bepalen waren. Ook de richting die de zijde Amersfoort-Utrecht maakt met de richting in Amersfoort naar het Noorden, het azimut, moest men vaststellen.

De tweede stap bestond uit het projecteren van de geografische coördinaten tot de rechthoekige coördinaten in een plat vlak. Al met al een gigantische opgave in een tijd zonder rekenmachine of computer, maar wel met logarithmentafels met 7 decimalen.

De resultaten van het hoofddriehoeksnet zijn gepubliceerd in 1909, *in den vorm van rechthoekige coördinaten in stereografische kaartprojectie*, aldus de heer Heuvelink in zijn inleiding op één van de uitgaven.

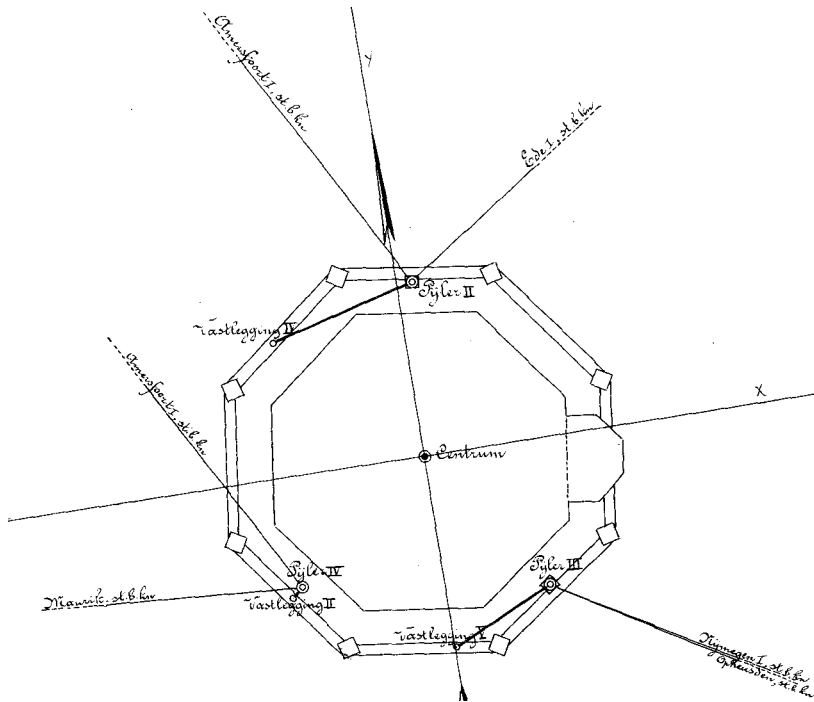
Afbeelding 16 illustreert wat rechthoekige coördinaten zijn: de loodrechte afstanden van een punt tot twee assen, die loodrecht op elkaar staan. Om een einde te maken aan het werken met zowel positieve als negatieve waarden is later, omstreeks 1970, het nulpunt verschoven: 155 km westwaarts en 463 km zuidwaarts. Daarmee is ook bereikt dat geen verwisseling meer hoeft op te treden van x en y. Binnen Nederland is de x altijd kleiner dan de y.

Afbeelding 17 wil de stereografische projectie verduidelijken. Het driehoeksnet ligt op het aardoppervlak, dat (bijna) bolvormig is. De rechthoekige coördinaten van de punten gelden op het platte vlak van de kaart, het projectievlak. Het punt A krijgt zijn afbeelding in A', punt P1 in P'1 en punt P2 in P'2. De afstand tussen 2 punten die beide boven het projectievlak liggen, is op de kaart korter dan op de bol; onder het projectievlak geldt het omgekeerde; een lijnstuk bij P1 wordt op het

Coördinaten:

A Amersfoort, O.L.V. toren,	x	0,00	y	0,00
G Groningen, Martinitoren,	x	+78882,99	y	+119065,21
U Utrecht, Domtoren,	x	-18222,52	y	-7145,36

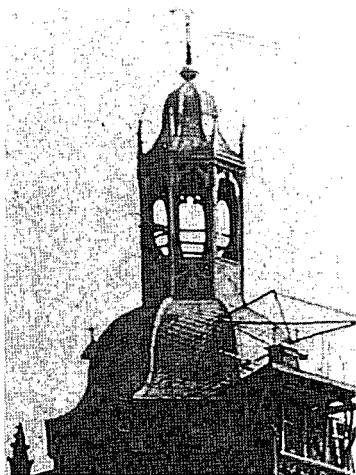
Afbeelding 18

RIJKSDRIEHOEKSMETING		REHENEN 1 - 1		1969
H.K. Generatoren				
Top. 39-0.	X	Y	m/hm = - 8,8 mm.	
† Centrum	+ 12164.08	- 22038.82	Stang boven knop (1898)	
Stang 1966	+ 12163.98	- 22038.93	Stang boven knop (1966)	
Vastl. 9	+ 12161.14	- 22043.27	Grote bronsen bout in de Z.W.torenmuur; 4.60 m boven de tweede omgang (1941)	
Vastl. 10	+ 12166.68	- 22056.08	Grote bronsen bout in de W.sijde van de meest Z.steunbeer van de W.kerkmuur; 2.76 m b.b.g. (1948)	
Vastl. 11	+ 12158.00	- 22031.13	Grote bronsen bout in de N.W.steunbeer van de toren; 1.31 m boven plint (1956)(1966)	
Vastl. 13	+ 12161.22	- 22035.45	Bronsen bout in de N.W.balustrade van de hoogste omgang; 0.15 m uit binnenkant van de balustrade (1966)	

Afbeelding 19

een aardige karakteristiek van deze ontwikkeling. In een interview met het tijdschrift Geodesia zei hij: "Ons vak heeft eigenlijk ook een soort ontkerkelijking gekend: vroeger moesten we tijdrovende metingen doen op alle kerken die we konden vinden, maar we hebben ze nu niet meer nodig. We kunnen het nu snel en efficiënt af met satellieten - wat ook een vorm is van met de hemel bezig zijn, maar toch." Het vaste punt is nu een bewegende satelliet.

Afbeelding 21

En tenslotte de stadstrompetters...

In een gesprek met de heer Deys over zijn tekst voor de kadastrale atlas deed ik de suggestie daarin ook iets te melden over de landelijke driehoeksmeting, die sinds 1930 de basis is voor het landmeetkundig werk. Ik zei dat ik in zijn boek "Achter berg en Rijn" enkele foto's uit 1897 had gezien van de **Cuneratoren** na de brand, waarop ik ook de mij vertrouwde meetopstelling van de driehoeksmeting herkende (de nrs. 444, 447 en 449).

Zijn reactie: "Was het dat? Wij dachten hier altijd dat het iets was voor de stadstrompetters. Het leek ook eigenlijk wel onlogisch, zo'n balkonnetje aan de Rijnkant. En wil je daar misschien 's een artikeltje over schrijven?".

Enkele dagen later kreeg ik van hem het boek

"500 jaar **Cuneratoren**" in de bus, waarin ik deze verklaring van "het balkonnetje voor de stadstrompetters" inderdaad aantrof, op de pag.14, 16 en 17. De foto uit 1891 (afbeelding 20, zie foto vooraan het artikel) geeft de verklaring. Op afbeelding 21 zien we de pijler en de zonnetent van dichtbij.

Aan het verzoek de werkelijke betekenis van het bouwsel uit de doeken te doen heb ik hiermee voldaan.

Ter afsluiting, afbeelding 22, een foto waarop de schrijver van dit artikel is te zien, aan het werk achter een theodoliet op een Apeldoornse kerktoeren, in oktober 1957.

Afbeelding 22

Literatuur.

Brincker C., *Geschiedenis van de Cartografie*, Ned. Editie, Alphen a/d Rijn z.j.
Diggelen J. van, *Aarde, Aardmetingen*. Artikelen in de grote W.P. 7e druk 1966
Linden J. A. van der, *Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, Bussum 1973

Meertens A. J. H., *Landmeetkunde*, Servire's Encyclopaedie, Den Haag 1949
Ministerie van VROM, *Het kadaster tot uw dienst*, Apeldoorn 1988

Ministerie van VROM, *Rijksdriehoeksmeting*, serie Landmeetkundig Perspectief
Rijkscommissie voor Graadmeting en Waterpassing, Jaarverslagen 1880-1951 (na 1937: Rijkscommissie voor Geodesie), *Rechthoekige Coördinaten I*, Delft 1909

Herkomst van de illustraties.

afbeelding 1, 2, 4, 13 uit : Meertens, Landmeetkunde

afbeelding 3, 8, 9, 10 uit: VROM, Rijksdriehoeksmeting

afbeelding 5, 7 uit: grote Winkler Prins Encyclopedie

afbeelding 6 uit: van der Linden, Topografische en Militaire Kaart

afbeelding 11 uit: Rijkscommissie, Rechthoekige Coördinaten I

afbeelding 12, 14, 18, 19, 20 uit: archief Rijksdriehoeksmeting

afbeelding 16, 17 uit: VROM, folder Kadaster en Rijksdriehoeksmeting

afbeelding 15, 22: eigen foto

afbeelding 21: foto uit collectie van dhr. Deys

IN MEMORIAM

CORNELIS LEENDERT VAN OTTERLO

- Charles -

* Arnhem, 12 juli 1916

† Zeist, 22 juli 2002

22 Juli j.l. overleed te Zeist op 86 jarige leeftijd ons verenigingslid C.L. van Otterlo, luitenant-kolonel b.d..

‘Charles’, zoals hij genoemd werd, was een gedreven genealoog, die zich vooral na zijn pensionering ging toeleggen op dit gebied. Zijn voorgeslacht kwam voor een groot deel uit Veenendaal, vandaar dat hij zich met zijn onderzoek aanvankelijk daarop richtte. Ook bestudeerde hij bronnen te Otterlo, hoe kon het anders, en publiceerde daarover.

Het genealogische onderzoek te Veenendaal bracht hem al snel bij Rhenense families. Zo publiceerde hij samen met ons verenigingslid Ph. J. van Dael genealogieën van Rhenense geslachten en over de graven in de Cunerakerk.

Hij bezocht de laatste jaren zelf, door privé omstandigheden, geen archieven meer maar kreeg zijn gegevens via een netwerk van informanten en vrienden in binnen- en buitenland.

Circa 10 jaar geleden kwamen wij met elkaar in contact naar aanleiding van een opschrift van een graf van een lid van de brouwersfamilie Van Brenk te Rhenen. Dit zou uiteindelijk leiden tot een intensieve samenwerking en vriendschap. Charles van Otterlo richtte zich meer op de genealogie en mijn interesse ging meer uit naar de heraldiek te Rhenen. We vulden elkaar goed aan in dit opzicht en het leidde tot een gezamenlijke publicatie, een circa 500 pagina's tellend boek, getiteld: ‘Genealogie en Heraldiek te Rhenen’.

Het werk werd in genealogische en wetenschappelijke kringen zeer goed ontvangen en was al vrij snel uitverkocht.

Na het verschijnen van bovenstaand boek, begonnen we, inmiddels al weer zo'n zes jaar geleden, aan een nieuw boek: ‘Sigillae Rhenensis’, een boek over zegels in lak en was, die nog te vinden zijn op Rhenense archiefstukken. Ook hier weer naast historische, ook veel genealogische en heraldische informatie.

Dit werk bleek toch van een hogere moeilijkheidsgraad dan het vorige, omdat nu vaak schaarse oude middeleeuwse bronnen moesten worden geraadpleegd.

Van Otterlo had inmiddels zijn deel aangeleverd. Het is dus nu zaak om het geheel uit te werken tot een boek, dat zal verschijnen in de Historische Heuvelrug Reeks van onze vereniging.

Tot vlak voor zijn overlijden was hij actief bezig met geschiedenis en genealogie. Hij verzuchtte: "Ik heb een rijk en boeiend leven gehad, maar ik had eigenlijk veel eerder met genealogie moeten beginnen".

Tijdens de oorlog heeft hij zich onderscheiden in het verzet. Zijn begrafenis was dan ook met militaire eer; zo werden bij zijn teraardebestelling het Wilhelmus gezongen en de 'Last Post' geblazen. Tijdens de kerkdienst was zijn kist afgedekt met de Nederlandse vlag met hierop zijn uniformpet, sabel en een opengeslagen Bijbel. Enkele overgebleven vrienden uit het verzet waren bij de begrafenis aanwezig.

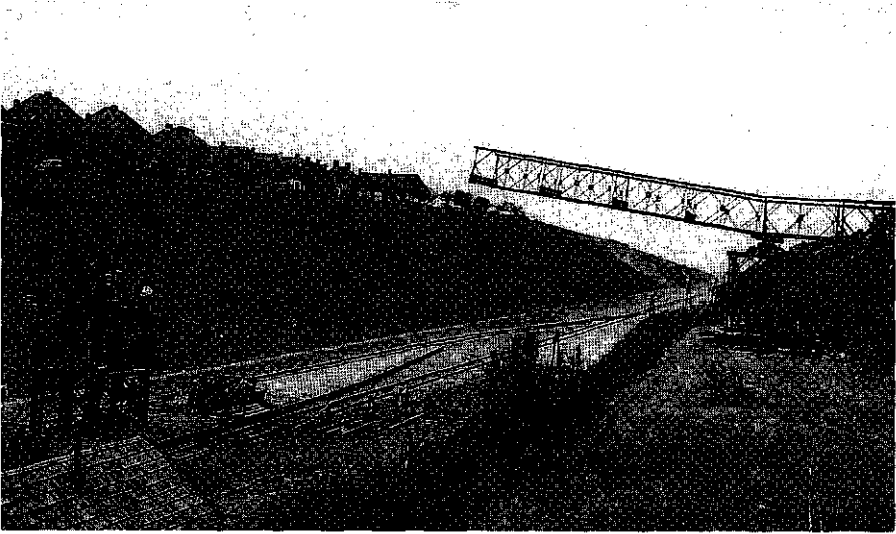
Met hem is een boeiend persoon heengegaan die een bijna 'militaire inzet' vergde van wie met hem samenwerkte. Dit neemt niet weg dat hij terdege oog had voor hun persoonlijk wel en wee en probeerde waar mogelijk te helpen en te adviseren. Charles van Otterlo heeft met zijn genealogische activiteiten een belangrijke bijdrage geleverd aan dit facet van de geschiedenis van Rhenen. We zullen hem missen.

Ad J. de Jong

Brugslagoefening "Pluto", 1954

A.C. Snaterse / Willem H. Strous

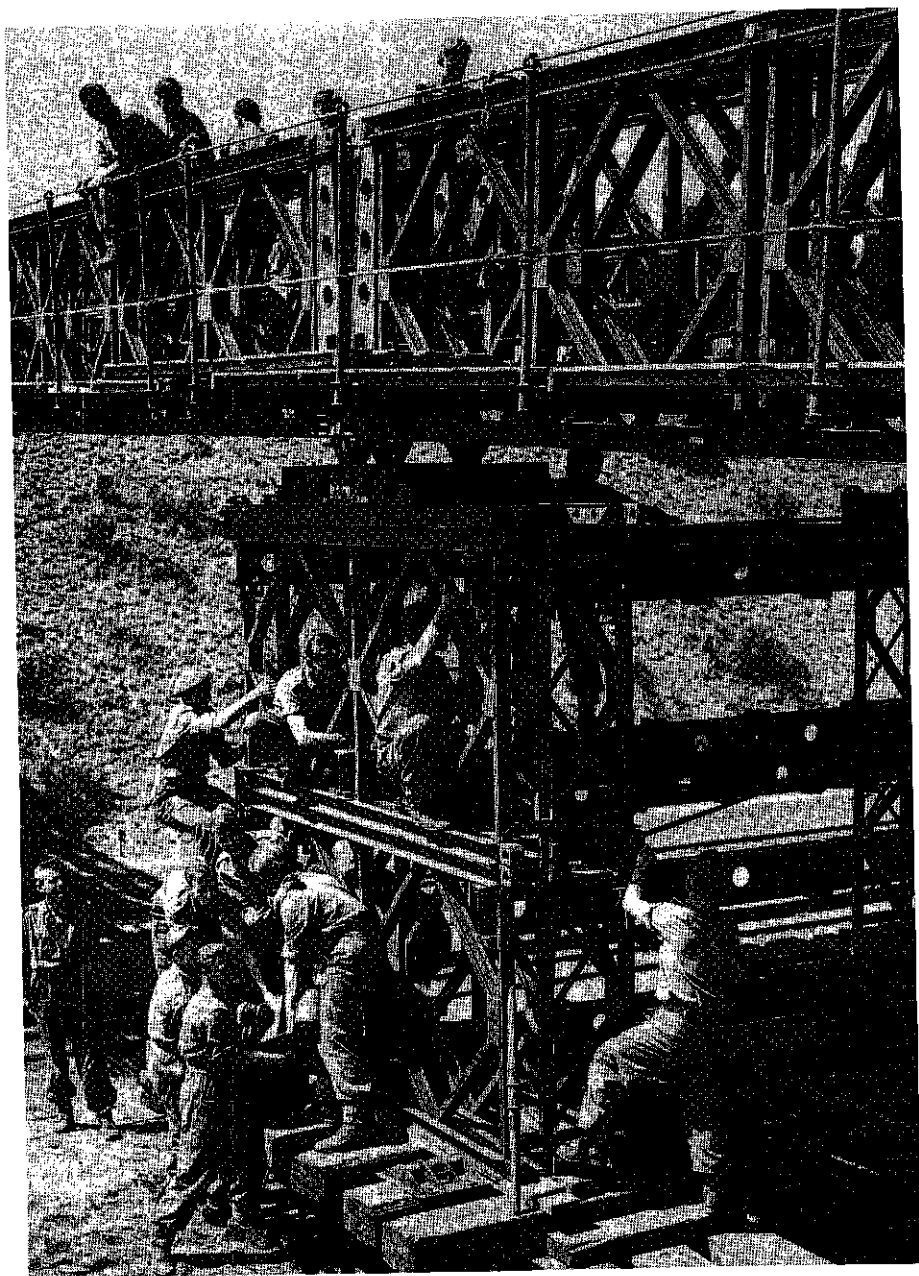
Naar aanleiding van het artikel over Het Spoorgat in Rhenen in het september 2001-nummer van ons tijdschrift werd de redactie benaderd door de heer A.C. Snaterse te Laren. Hij had het artikel gekregen via zijn zoon ds. M. Snaterse, predikant van de hervormde wijkgemeente Rhenen-Hoog. Als dienstplichtig militair in de jaren 1953-1955 had hij zo zijn eigen ervaringen, door foto's ondersteund, met ons spoorgat.

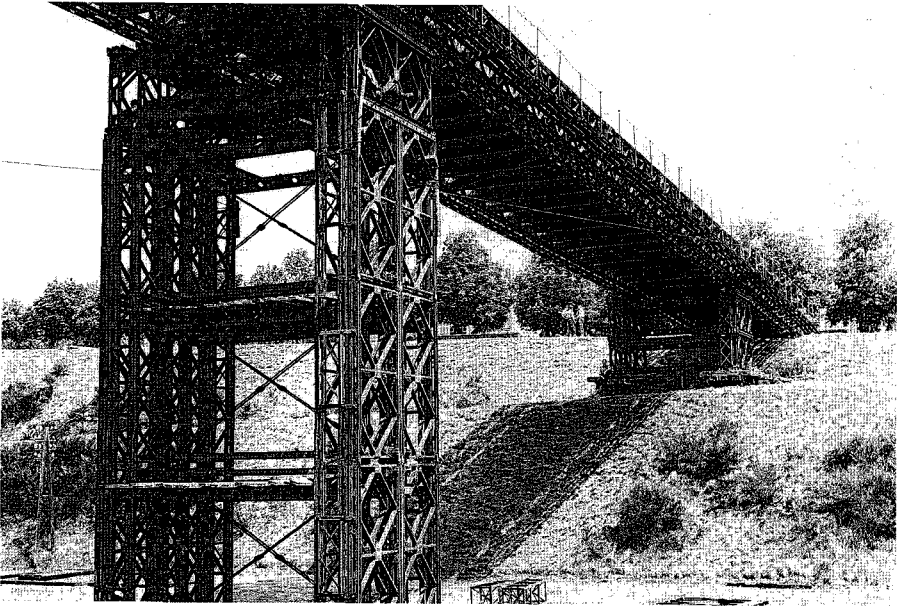
De Bailybrug in aanbouw vanaf de Kastanjelaan richting Spoorbaanweg (coll. A.C. Snaterse)

De persoonlijke herinneringen van de heer Snaterse en zijn foto's willen wij u niet onthouden. De genie-oefening onder de naam "Pluto" moet voor een gedeelte van de Rhenense bevolking een vermaak, een aangename afwisseling in het dagelijks leven, zijn geweest getuige de vele toeschouwers die op één van de foto's zijn te zien. Ook uit de memoires van de heer Snaterse blijkt dat vooral de meisjes in Rhenen veel belangstelling hadden; niet zozeer waarschijnlijk voor het technische aspect van de oefening als wel voor de meest jonge uitvoerders.

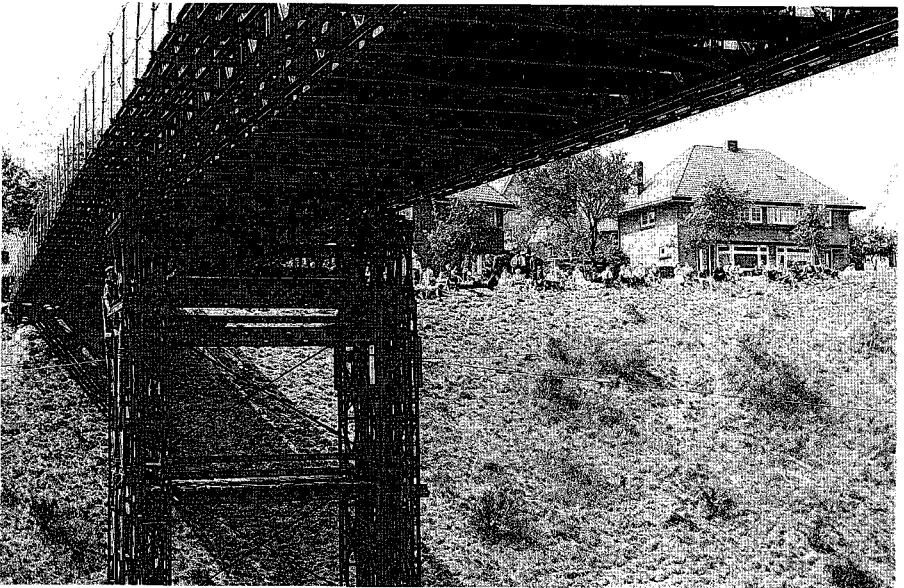
Nadat in een bestuursvergadering de inhoud van het eerstvolgende nummer van ons tijdschrift werd besproken dook onze voorzitter de heer Deys in zijn omvangrijke fotocollectie om met een aantal foto's te voorschijn te komen die over hetzelfde onderwerp gaan. Toen bleek ook dat er niet één Bailybrug, die van de

Het was hard werken bij de bouw van de brug (coll. dr. H.P.Deys)

Gezicht vanuit het spoorgat naar de Kastanjelaan (coll. dr. H.P. Deys)

Gezicht vanuit het spoorgat naar de Spoorbaanweg. Het werk trok veel bekijks (coll. dr. H.P. Deys)

heer Snaterse over het spoorgat, gelegd werd, maar dat er drie bruggen werden geslagen tijdens deze oefening "Pluto", die duurde van 21 mei tot en met 3 juni 1954, in de omgeving van Rhenen.

Over de Grift werd een Baileybrug gebouwd van ongeveer 40 meter lengte; over het spoorweggraven een brug van ongeveer 80 meter; en over de Rijn een drijvende aluminium dekliggerbrug van 190 meter. Op 28 mei 1954 waren de drie bruggen gereed en werden zij gebruikt voor de overtocht van een aantal colonnes waarbij over de dekliggerbrug o.m. een aantal zware tanks trokken.

Van de bruggen over de Rijn en de Grift hebben wij helaas geen foto's. Wie wel? Wij hopen dat de foto's en het verhaal van de heer Snaterse bij een aantal van onze oudere leden/lezers, het is per slot bijna vijftig jaar geleden gebeurd, persoonlijke herinneringen naar boven zullen halen.

Uittreksel uit "Militaire Dienst, Herinneringen november 1953 tot november 1955" van Aat C. Snaterse te Laren NH, geboren 15 januari 1933.

Het leukste vond ik de lessen in het bouwen van bruggen en dan vooral natuurlijk het werkelijke bouwen. Allereerst de roemruchte Engelse Baileybrug, overbekend uit de Tweede Wereldoorlog, een stelsel van stalen vakwerkliggers, aan elkaar vast gemaakt met behulp van zware bouten. Tussen de spanten kwamen stalen liggers en daarop een houten wegdek. Dit type brug was slechts geschikt voor eenrichtingverkeer. Het vernuftige was dat de brug op één oever in elkaar gezet kon worden en met behulp van goed ondersteunde rollen naar de overkant kon worden geduwd, terwijl er achteraan telkens een stuk werd aangezet. Je moest er dan natuurlijk wel voor zorgen dat het stuk vòòr de rollen zwaarder, c.q. langer bleef dan het stuk er voorbij, anders kieverde de brug voorover.

Moest er zwaarder verkeer over? Geen nood, de brug kon in verdiepingen weer aan elkaar gekoppeld worden om hem sterker te maken. Er schijnt zelfs eens een brug gebouwd te zijn met meerdere verdiepingen en twee rijstroken boven elkaar. Als een overspanning te groot was moest er gewerkt worden met een of meer tussenpijlers.

Een brugslagoefening, die mij is bijgebleven, is die van onze opleidingscompagnie van de Genieschool uit Soesterberg (onder de codenaam "Pluto") in Rhenen; ik was inmiddels opgeklommen tot korporaal. De oefening vond plaats een paar honderd meter vanaf de plek waar nu onze zoon Martin met zijn gezin woont en dat is achteraf gezien toch wel bijzonder. Martin woont aan de Jan van Arkelweg en als ik de toen gemaakte foto's goed bekijk bestond die weg nog niet in 1954. Rhenen ligt op de Grebbeberg, de laatste zuidelijke uitloper van de Utrechtse Heuvelrug. Er is daar een uitgraving gemaakt (in de wandeling "Spoorgat")

genoemd) om een spoorweg aan te leggen van Amersfoort naar Kesteren in de Betuwe met een spoorbrug over de Rijn. De lijn is in 1886 in gebruik genomen maar in de Tweede Wereldoorlog buiten gebruik geraakt. De spoorbrug was in mei 1940 al gedeeltelijk vernield door Nederlandse troepen, maar door de Duitsers weer hersteld. Een geallieerd bombardement in 1944 vernielde de brug definitief en in 1952 werd besloten de spoorbrug te vervangen door een verkeersbrug. Pas in 1981 werd de spoorlijn Utrecht-Rhenen weer in gebruik genomen met Rhenen als eindpunt.

Het Spoorgat was in 1954 dus niet in gebruik en daarom kon de Genie van de gelegenheid gebruik maken om een Baileybrug te bouwen over de uitgraving. Onze compie werd ergens op de Grebbeberg gelegerd in tenten en elke dag togen wij lopend naar het Spoorgat om ons werk uit te voeren. Ik weet niet meer hoeveel dagen wij hebben gebouwd om de brug klaar te krijgen, maar – ervan uitgaande dat de gehele oefening veertien dagen duurde en afbreken evenveel werk was als opbouwen – denk ik dat de brug er na zeven dagen compleet lag.

Er werden twee tussenpijlers gebouwd, eveneens van Bailey-onderdelen, en daaroverheen kwam de brug, die vanaf de oostkant werd gemonteerd en uitgeschoven. De rollen stonden op een tussenpijler en het spannendste moment was natuurlijk dat waarop het voorste element – de zogenaamde neus, die geknikt op de brug was gemonteerd - de tussenpijler bereikte. Zou hij inderdaad keurig op de rollen van de pijler terechtkomen? Ja hoor, dat lukte voortreffelijk.

Je begrijpt, zo'n klus trok heel wat bekijks en ook de jongedames uit Rhenen lieten zich niet onbetuigd, want dat was toch wel een aangename afwisseling, al die

Het eerste voertuig op de brug. De militair met het geweer over de schouder is de heer A.C. Snaterse (coll. A.C. Snaterse)

Een zeer zwaar voertuig, een Wayne Crane, passeert de brug (coll. dr. H.P. Deys)

J. van Manen Adriaanszn. en de kunst

Marius van Dam

In het artikel over J. van Manen Adriaanszn. dat in 1998 verscheen in het tijdschrift Oud Rhenen wordt kort aangehaald dat Van Manen veel publiceerde over een breed scala van onderwerpen. Een van de daar genoemde titels is : *De reden van 't gering getal beoefenaars van 't historisch vlak der schilderkunst in ons vaderland.*

Het is buitengewoon interessant om deze tekst hier nader te beschouwen en in een breder perspectief te plaatsen. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat deze tekst nogal vooruitstrevend is. Van Van Manen zelf zijn geen schilderijen bekend; dat hij wel mee kon doen met de discussie over schilderkunst blijkt uit zijn inzending.

De publicatie

Wat de bovengenoemde titel niet doet vermoeden is dat het hier om het antwoord op een prijsvraag gaat. Deze prijsvraag werd uitgeschreven door het Teylers Tweede Genootschap, een genootschap dat jaarlijks wetenschappelijke prijzen uitschreef (en schrijft).

De prijsvraag van 1806 (waarschijnlijk, over de precieze data is onduidelijkheid, de inzendingen zijn rond 1810 gepubliceerd) luidt:

Wat is de reden, dat de Nederlandsche school, zoowel ten tijde van haren grootsten bloei, als hedendaags zoo weinig meesters in het historisch vak heeft opgeleverd; daar zij zoo uitnemend slaagde en nog slaagt in alles wat de eenvoudige navolging der natuur, of de meer beperkte kring van het huiselijk leven het vermogen der kunst aanbiedt; en welke zijn de middelen, om in dit land uitmuntende historieschilders te vormen.¹

Uitleg van de vraag

In de 17^e eeuw werden in Holland, anders dan in de rest van Europa, weinig historiestukken geschilderd. Een historiestuk is een schilderij dat een aspect van de bijbelse of mythologische geschiedenis uitbeeldt. In de Republiek werden 'lage onderwerpen' geschilderd. Deze werden in tegenstelling tot de verheven historiestukken door kunstcritici niet gewaardeerd. Tot circa 1850, wanneer in Frankrijk het realisme echt doorbreekt, blijft men zeer kritisch tegenover de Hollandse kunst staan.

Het voert te ver om diep op deze ontwikkeling in te gaan, een en ander zal in de loop van het artikel ook wel naar voren komen, maar om toch wat duidelijkheid te scheppen zal eerst een klein overzicht volgen van de meningen tot circa 1800. Op die manier kan duidelijk worden waarom Teylers genootschap deze prijsvraag

uitschreef en waarom juist het antwoord van Van Manen nu zo bijzonder is.

De 17^e eeuwse kunstschilder leerde dat er verschillende genres in de schilderkunst bestonden. Het meest verheven was het historiestuk omdat alleen wanneer de schilder alle andere genres beheerste, hij zo een verheven werk kon maken. Deze andere genres waren: het landschap, het portret, het stilleven en de genrestukjes. De laatste term is een verzamelnaam voor alle onderwerpen die betrekking hebben op het volkseigene.

Waarom is het genre nu zo laag in aanzien terwijl ook hier de schilder beheersing moet hebben van alle genres? De criticus was van mening dat de genrestukjes nageschilderd waren van de natuur en dat in het historiestuk de situatie niet rechtstreeks uit de natuur was gekopieerd maar ontsproten was aan het genie van de kunstenaar. In de 18^e eeuw werd veel afgegeven op de Hollandse schilderkunst. De gangbare norm was de academisch Italiaans Franse en deze had geen grote waardering voor de Nederlandse kunst. Positief was men wel in technisch opzicht maar de hoogstaande onderwerpen ontbraken. Er zou geen opvoedende werking vanuit gaan. De redenen hiervoor waren volgens deze theoretici onder andere dat de geest en het land van de Hollanders hen zo maakten dat zij die verheven werken niet konden maken. De karakters van de samenleving en van de schilderkunst waren dus verbonden. Door zich in mindere bewoordingen uit te laten over de Nederlandse kunst liet men zich ook negatief uit over de Nederlander. Hoewel niet iedereen deze kritiek zo opvatte; de verzamelaar van Wassenauer van Obdam zei rond 1750 tegen de Parijse kunsthandelaar E.F.Gersaint (1644-1750) over een schilderij van Adriaan van Ostade dat de Nederlanders van hun schilders hielden, omdat zij de natuur zo knap en waarheidsgetrouw weergaven. De Nederlanders herkenden in deze schilderijen het leven van hun boeren.²

Irritatie over deze negatieve bewoordingen sprak pas later. De titel van een pamflet van E.M. Engelberts (1731-1807) is overduidelijk: Verdediging van de Eer der Hollandsche Natie(1763)³. Hij ageerde hier tegen een Engels traktaat uit 1762 waarin de kwaadaardige zeden van de Hollandse aard worden gepubliceerd. Ook Rhyndis Feith (1753-1824) reageerde in 1781 furieus tegen de 'afgunstige Engelschen, winderige Franschen en trotsche Duitsers.'⁴ Hij ging als volgt de tegenovergestelde kant op met zijn mening:

"Reeds weet men, reeds is men overtuigd, dat de Nederlanders de natuur volkomen wisten te schilderen, terwijl de Italiaanen niets konden dan de Modellen der Oudheid afschetsen; reeds weet men, dat de Nederlandsche School alleen, waare schilders heeft voortgebracht; Wel haast zal men 't openlijk durven beweeran, wel haast den eersten rang toewijzen aan hun, die men reeds van den laagsten trap, waar toe het blind vooroordeel tegen de noordsche voortbrengsels hen gewezen had, tot naast den hoogsten verheven heeft. En daar de Italiaanen in de fraaie kunsten

nooit iets betracht hebben, dan met een slaafsche opmerkzaamheid de overblijfsels van 't Oude Rome na te bootsen; de Franschen, dan valsche idealen, van een vluchtigen geest, die de gedaante voor 't ligchaam, de wolk voor Jumo omhelst, af te beelden; de Engelschen, dan de woestheid der gebrekkige Natuur, uit eene buitensporige zucht voor het ongedwongene na te volgen; en de Duitschers dan een samenmengsel van dit alles te maken: schijnt het voor den vrijen, diepdenkenden, en nauwkeurigen Nederlander bewaard den waaren Saak in de fraaie Kunsten nog eenmaal te doen kennen."⁵

Feith was van mening dat wanneer een ideaal werd geschilderd en wanneer dit werd vergeleken met een werk dat een eenvoudige navolging naar de natuur betrof, deze navolging zonder ideaal het glansrijk zou winnen van het geïdealiseerde stuk. Dit omdat voor idealisering genie nodig is en voor navolging niet.⁶

Roeland van Eijnden, (1747-1819) vond in zijn Antwoord op de vraag *'In hoeverre de Nationaale Smaak van de Hollandsche School 't doelwit der Schilder- en Tekenkunde bereike...'* (Haarlem publicatie 1787)⁷ dat de waarde van de Nederlandse schilderkunst lag in de ongeïdealiseerde voorstellingen.

Nationale smaak is een term die door vrijwel iedereen gebezigd werd. Allen waren van mening dat iedere natie zijn eigen bijzondere smaak heeft. Van Eijnden was overwegend positief hoewel hij als classicist toch de Hollandse kunst lager achtte dan de verheven Italiaanse veelzijdigheid.

De Noord-Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw werd, zoals hierboven geschetst is, overwegend behandeld als een kunstuiting die de natuur en het menselijk bedrijf in directe zin weergaf. De voorkeur van de classicisten ging meer uit naar idealisatie van de natuur, daarom werd directe navolging als een tekortkoming gezien, zij het met positieve geluiden. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw kreeg de Nederlandse kunst meer en meer waardering als een naturalistische richting in de kunst. In deze tijd wordt de basis gelegd voor het wijd verbreide idee dat de Hollanders louter landschap-, stilleven- en genrestukken hebben geproduceerd. De gevolgen hiervan en het idee dat er een relatie is tussen het land en de schilderkunst zal in de negentiende eeuw alleen nog maar sterker worden.

Verval

In de 18^e eeuw heerste de mening dat de bloeiperiode van de zeventiende eeuw was afgesloten en dat de eigen tijd anders en vooral minder was dan het verleden (de gouden eeuw). Dit was geen geïsoleerd fenomeen in de samenleving en economie van de Republiek. Men nam aan dat de teruggang van de kunsten te maken had met de veranderende situatie in de samenleving. Tezamen met de handel en wetenschap en volgens sommige contemporaine schrijvers ook tezamen met het moreel raakte de kunst na 1740 in een diepe depressie.⁸ Zo ontstond meer en meer het idee dat de

Hollandse schilders in de achttiende eeuw achterbleven bij de grootheden van de voorbije zeventiende eeuw.

Onder invloed van de Verlichting ontstond een proces van natievorming. Dit leidde in de jaren 1760-'70 tot een ware vaderlandcultus. In dit licht is de reactie van Engelberts ook te verklaren. Definities van nationaal karakter en nationale smaak kregen vorm. Datgene wat eigen was werd geduid om zich te onderscheiden van het buitenland. De ideeën van de verlichting pasten goed in het beeld dat bestond van de 'Gouden Eeuw'. Men had het idee dat nog niet alles verloren was en dat deze eeuw kon worden teruggehaald. Het verleden was een spiegel voor het heden. Wanneer men zich daaraan zou conformeren zou het als vanzelf weer terugkomen.

Pas rond 1800 was men doordrongen van het besef dat een onderscheid moest worden gemaakt tussen het verleden en het nu. Nu werd ook pas voor het eerst een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de zeventiende-eeuwse kunst en die van de eigen tijd. E.M.Engelberts (1773-1843), de zoon van de eerder genoemde Engelberts, schreef *Onderzoek naar de oorzaken van het verval der schilderkunst in Nederland*.⁹ Engelberts draagt hier aan dat de handel in oude meesters niet schadelijk zou moeten zijn voor de 'moderne kunst' maar dat door de koopmansgeest van zijn tijdgenoten zij wel in de waardevaste zeventiende eeuwse meesters en niet in eigentijds kunst durfden te investeren.¹⁰ Engelberts achtte het bestaan van eigentijdse meesters van nationaal belang.

*"Hoe jammer is het dan, dat deze rijke bron, welke aan ons land zo veel roem en een onberekenbaar voordeel heeft aangebragt, niet weder kan worden aangevuld, maar door den tijd moet uitdrogen, waar toe wij zelve aanleiding geven. Het ontbrak ons nimmer en het ontbreekt ons thands nog niet aan bekwaame Meeesters, schoon zij het veel moeilijker hebben,... om eenigszins gelijk te komen met hunne voorgangers, die in alle vakken hebben uitgemunt, alleen het Historiëele uitgezonderd. Waartoe de natie ook aanleiding gaf, zij wierden min gezogt. Aan voorbeelden ontbreekt het echter niet, waaruit men kan opmaken, dat de Nederlanders ook daarin gelukkig zouden hebben kunnen slagen. Alleen een LAIRESSE, die zijne kunst in Nederland tot die hoogte gebragt heeft, een DE WIT kunnen hier tot bewijs verstrekken."*¹¹

Sociale en economische motieven lagen ten grondslag aan dit pleidooi eigen schilderkunst te kopen. De nationale kunst kan weer bloeien. Want de schilders hebben het voordeel in dit land dat zij grote voorbeelden hebben. Als zij die navolgen, volgen zij de natuur en daarmee bereiken zij het hoogste doel.¹² Kort gezegd, rond 1800 besepte men dat de nationale iconografie en smaak lag in landschap en genre. Uit bezorgdheid over de wetenschappelijke en culturele status van de Republiek werden genootschappen opgericht. Vaak waren deze genootschappen privé aangele-

genheden die tot doel hadden bij te dragen aan de vorming en ontwikkeling van de burger. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw kwamen ook de tekengenootschappen en academies op. Hier hield men zich bezig met kunstbeschouwing en kunstbeoefening

De ideeën die aan de oprichting ten grondslag liggen zijn nogal ideëel. Men ging er van uit dat wanneer iemand een goede tekenopleiding had genoten dit zou leiden tot een betere smaak en daarmee tot een beter kunstproduct. Dit zou de concurrentie op de internationale (kunst) markt verbeteren. Daarnaast zou het voor de ambachtsman en wetenschapper heel nuttig zijn om de tekenkunst te beheersen. Kunst werd nuttig geacht.

Teylers Tweede Genootschap heeft als genootschap elk jaar wetenschappelijke prijsvragen uitgeschreven. Vaak werd gevraagd een verhandeling over het een of ander te schrijven. Deze vragen zijn nogal behoudend. Er klinkt vaak een classicistische benadering in door. Echt vreemd is dit niet, de particuliere genootschappen in Nederland hadden over het algemeen een traditioneel en op het individu gericht cultuurideaal. Dit was gebaseerd op het hebben van geld, vrije tijd en eruditie.¹³

In 1781 werd de vraag uitgeschreven:

In hoeverre de Nationaale smaak van de Hollandse School het doelwit der schilder en Tekenkunde bereikte en aan derzelve Smaak, door het bestuderen van het antique en van de werken der kunstenaars van anderen scholen zoude kunnen verbeterd worden.¹⁴

In 1787 werd het bekroonde antwoord van Roeland van Eynden, een liefhebber en amateur-schilder te Tiel, gepubliceerd. In zijn prijswinnend antwoord voor het Teylers Tweede Genootschap legde hij in vier 'afdeelingen', zijn term voor hoofdstukken, en drie bijlagen uit wat het ware wezen van de kunst is en wat de smaak van elke nationale school is. Dit versterkt hij met een lijst van schilders van alle landen die hij vergelijkt. Tot slot heeft hij een verhandeling over het kostuum in de kunst, een verklarende woordenlijst en een verhandeling over de *Transfiguratie* van Raphaël in de Sint Pieter in Montorio te Rome toegevoegd.

Van Eynden nam een realistisch standpunt in. Want hoewel uit zijn tekst een voorkeur voor de idealiserende historieschilderkunst spreekt, zag hij in dat de nationale smaak meer kans van slagen had. Hij bedoelde hiermee dat het kunstkarakter van de natie niet uit historieschilderkunst kon worden opgemaakt, en de onovertroffen kwaliteit van de Hollandse schildersschool in 'geene verheevene of ideale onderwerpen' moest worden benut. Of met deze nationale kunst het toppunt van volmaaktheid bereikt zou worden betwijfelde hij maar hij deed wel aanbevelingen voor de verbetering van de opleiding aan de tekenacademies. Zijns inziens zouden kopieën van beroemde Antieke, Italiaanse en Franse beelden en schilderijen moeten worden aangeschaft. Ook zou meer aandacht besteed moeten worden aan de propor-

tieleer, anatomie, perspectief en theorievorming. Door de edele eenvoudigheid en het schoone der omtrekken van de Antiquen te combineren met de uitvoering en waarheid in de navolging [der natuur] van de Hollandse school zou tenminste in de kleine kabinetstukken de hoogste volmaaktheid bereikt moeten kunnen worden. Ook was hij van mening dat alle schilderijen die ons land voortgebracht had tezamen moesten komen op een plaats zodat wij die gezamenlijk konden beschouwen en zo konden zien dat wij veel goeds hebben gemaakt en dat wij ons dus niet hoeven te schamen.¹⁵ Met de stichting van de Bataafse Republiek in 1795 kwamen de patriotten aan de macht. Zij richtten een centrale regering in die naar Frans voorbeeld een aantal hervormingen doorvoerde. Een van de gevolgen hiervan was, dat er een agent voor nationale opvoeding werd aangesteld. Deze was belast met kunsten, geneeskunde en de vorming van de nationale zeden. Ten aanzien van de kunsten (schilder-, beeldhouw- en bouwkunst) kreeg hij de opdracht deze in hun oude luister te herstellen. Verder moest hij toezien op de vorming van een nationaal karakter. Beeldende kunsten kregen een opvoedende taak. De vorming van een nationaal museum in Huis ten Bosch sloot hier goed bij aan. In het licht van deze ontwikkelingen is de roep om historieschilderkunst onvermijdelijk. Dit is althans de algemeen heersende mening rond 1800. De nationale smaak was dan wel anders maar alleen door de historieschilderkunst - zo werd door de patriotten en later ook door Koning Lodewijk Napoleon gedacht - kon de nijverheid weer tot bloei komen. Daarnaast zou het voor het nationaal karakter goed zijn de eigen (glorieuze) geschiedenis te doen herleven in schilderijen. Voor de Franse tijd was de roep er niet of nauwelijks en nu ineens wel. Maar de historiestukken die men wenst zijn dan ook van een geheel andere aard. Wensten de classicisten, zoals Poussin, verbeelding van de oudheid en aan de bijbel ontleende thema's, de patriotten daarentegen wilden juist postklassieke thema's uit de vaderlandse geschiedenis.¹⁶ In dit licht schrijft Teylers Tweede Genootschap in 1806 voornoemde prijsvraag uit waarop nu door 4 inzenders wordt gereageerd.

Inzendingen kwamen van Pieter Kikkert (1775-1855), A. van der Willigen (1766-1841), J. van Manen Adriaanszn. (1752-1822) en F.X. De Burtin (1743-1818).

Kikkert, die de gouden eremedaille won, woonde in Schiedam en was tekenleraar te Leiden. Van der Willigen, de tweede prijswinnaar, woonde te Haarlem en was een liefhebber van de kunsten en amateurdichter. Hij was zo rijk dat hij niet hoefde te werken en daarom veel kon reizen. Hij is in Italië geweest. J. van Manen Adriaanszn. was Hoofdschout der stad Rhenen en lid van het dichtgenootschap 'Volmaekter door den Tijd', hij kreeg een tweede zilveren erepenning. De Burtin was een Brusselse wetenschapper, arts en verzamelaar van Hollandse kunst. Zijn inzending werd niet bekroond, bijzonder is daarom de publicatie van zijn inzending, normaal gesproken werden alleen de winnende verhandelingen gepubliceerd.¹⁷

De antwoorden

Uit de inzending blijkt dat Van Manen een zeer belezen man was, hij citeert veel uit allerlei teksten, variërend van de oude Grieken tot eigentijdse kunstschilders.

Het antwoord op de vraag is het best te verdelen in een eerste en een tweede vraag. De eerste vraag behelst de redenen waarom er geen historieschilderkunst van betekenis is (of is geweest) in Nederland. Alle schrijvers gaan hierop in door uit te leggen wat het (verwarrende begrip) 'Nederlandse school' inhoud.

Een ieder is ervan overtuigd, hoewel de een er meer bladzijden voor nodig heeft dan de ander om tot deze conclusie te komen, dat het gebrek aan historieschilders is ontstaan door de verandering van staatsinrichting en godsdienst in de zestiende eeuw. Tot in de zestiende eeuw was de schildersschool verwant aan de Venetiaanse.

*"Na deze Italiaansche, is schoon in een onderscheiden vak niet minder beroemd de Vlaamsche of Nederlandsche school die in haar stijl en manier het naaste aan de Venetiaanse grensde."*¹⁸ Uit de veranderingen in politieke zin volgt logischerwijs een scheiding tussen de Vlaamse en Hollandse school. De Vlaamse ging onder Rubens verder op de historische voet, terwijl de Hollandse meesters zich specialiseerden en de natuur tot leidraad namen zonder een bepaalde meester tot voorbeeld te nemen. Dit leidde tot een verscheidenheid aan nieuwe onderwerpen. Alleen eerste prijswinnaar Kikkert meent dat de Hollandse schilders al voor deze veranderingen de neiging tot het klakkeloos navolgen van de natuur hadden gehad. De redenen die deze schilders hiervoor hebben gehad zijn eigelijk te treurig om te noemen. Ze maakten zich de theoretische kennis, die hen zou onderscheiden van een ambachtsman, niet eigen en pasten zich aan de slechte smaak van de Hollandse natie aan uit luiheid en winstbejag.¹⁹

Van der Willigen is veel minder negatief over de Hollandse schilders. Zijns inziens hebben de eerder genoemde historische oorzaken alsmede het Hollandse landschap en het gebrek aan klassieke voorbeelden zowel als de smaak der natie ervoor gezorgd dat de historieschilderkunst nooit een rol van betekenis heeft kunnen spelen in Holland.

"Hoe zeer nu de Hollandsche school voornamelyk heeft uitgemunt door het naauwkeurig nabootsen van de eenvoudige natuur of den meer beperkten kring des huiselijken levens, terwijl zij aan hare tafereelen eenen verwonderlyken luister en bevaligheid byzette door de keurige uitvoering, het zuiver koloriet en het heerlyk effect van schaduw en licht, hoe zeer, zeg ik, dat de Hollandsche school hierdoor voornamelyk heeft uitgemunt, heeft zy echter ook verscheidene schilders opgeleverd welke in het historische vak wel geslaagd zijn... Het talent van Cornelis van Haarlem blijkt alsmede uit de stukken van dien meester, welke wij in de stad, waarvan hij den naam droeg, plagten te zien en waarvan de voornaamste thans in den Haag hangen... Frans Hals hoewel hij zich voornamelyk bij de portraiten bepalende heeft

grootte compositien gemaakt die hem misschien boven Caravagio zou hebben doen verkiezen indien hij te Rome geleefd had. Gerard Honthorst is meer bekend en geacht in Italië, onder de naam Gherardo della Notte dan in zijn eigen vaderland."²⁰

De schilders hier hebben een Rome gemist en daarom meent Van der Willigen dat door het gebrek aan kansen om zich te ontwikkelen te begrijpen valt dat zij zich hebben gericht op de smaak van het volk, met werk dat goed verkocht kon worden en daarmee voorzag in hun bestaan.

*"En wat zullen wij zeggen van de veelyds walgelyke schilderstukken van Brouwer, de Ostades en hunne navolgers, het schijnt althans niet in Holland dat zy hunne modellen genomen hebben. Men meent er de mismakke gedaanten van sommige Brabantsche en Westfaalsche boeren in te ontdekken."*²¹

De twee minst gewaardeerde inzendingen, die van Van Manen en De Burtin geven een andere visie. Zij zijn juist van mening dat door de verandering van godsdienst en staatsinrichting de schilders van de nood een deugd gemaakt hebben.²² De kwaliteiten om historieschilder te worden waren welzeker aanwezig bij de kunstenaars, maar toen de markt veranderde hebben zij, buitengewoon verstandig, zich hiervan afgewend en zich gericht op andere genres waarvan zij de modellen in hun directe omgeving vonden. Hollanders die wel historieschilderkunst beoefenden horen dan ook eigenlijk niet tot de Hollandse school maar tot de Franse of Italiaanse, zoals Gerard van Honthorst (1590-1656).²³

De Hollandse schilders werden gesteund door de rijkdom en smaak van de natie. Hun werk vond gretig aftrek in heel Europa en daardoor meende Van Manen dat het dus wel in een behoefte zou voorzien. De minachting van andere kunstenaars voor de Hollandse kunst met haar lage onderwerpen en wanstaltige figuren is slechts uit afgunst ontstaan.²⁴

*"Zij die hunne toneelaardige hersen-beelden zoo hoog opvijzelen, moesten niet vergeten dat er niets laags of verachtelijk is in de natuur; dat die land- en werklieden, welke zij lompe kinkels noemen, hunne evennaasten zijn, die dikwerf, ofschoon met eenvoudiger kleederen bedekt, uit hoofde van hunne wezenlijke nuttigheid, veel belangrijker wezens zijn dan zij; en dat zij daarom, voor het oog van den verstandigen waarnemer, des te achtenswaardiger zijn omdat zij hem den mensch voorstellen minder bedorven, minder gemaskerd en nader bij den staat der natuur".*²⁵

Hiermee werd de schade geleden door het gebrek aan historieschilders ruimschoots goed gemaakt. Alle vier auteurs noemden de gereformeerde godsdienst als belangrijke externe oorzaak voor het ontbreken van historieschilderkunst. Alleen De Burtin zag hierin geen nadeel. Hij was van mening dat hierdoor een unieke schildersschool

was ontstaan die zich wist te onderscheiden van alle andere scholen. Nog een andere belangrijke factor is met name volgens Kikkert de oorzaak geweest van het gebrek aan historieschilders, namelijk de republikeinse staatsvorm. Deze is, zo meent hij, bij uitstek geschikt ter aankweking van burgerlijke deugden en niet van bloeiende kunstscholen.²⁶ Het ontbreken van vorstenhoven was dus een groot gemis voor de kunsten. De bloei van de zeventiende-eeuwse Hollandse kunst had dan ook niets te maken met artistieke waarden, maar met de bloei van de economie waardoor geld overbleef voor deze kunsten. Van der Willigen die in alles wel meegaat met Kikkert, maar dit voortdurend iets voorzichtiger stelt, is van mening dat de republikeinse staatsvorm niet ongeschikt is voor kunst maar wel voor de smaak. In die zin dat men niet wilde uitblinken in 'ongemeene pracht'.²⁷ Daarbij zijn de Hollandse huizen niet berekend op historiestukken.

Invloed van smaak en karakter worden ook behandeld. Dat de heren bekend waren met alle discussies van de voorafgaande eeuw blijkt het aanhalen van de klimaattheorie. Hierbij werd ervan uitgegaan dat het koude klimaat invloed had op de gesteldheid van de Hollander waardoor hij minder levenslustig was dan een zuidelijker wonend persoon. Bij Kikkert en Van der Willigen gebeurt dit in negatieve zin. Kikkert gaat er niet vanuit dat nationale trekken als vlijt en geduld direct een stempel drukken op de smaak, vooral omdat smaak te beïnvloeden en dus ook te veranderen is. Hij constateert met spijt dat "kleine en met vlijt door en door bearbeide schilderijtjes met als onderwerp de eenvoudige natuur die wij om ons heen zien het meest geliefd zijn. De Nederlander denkt alleen aan het wezenlijke nut en genot van de kunst mag daarom geen inspanning kosten".²⁸ Van der Willigen meent dat in schildertechnisch opzicht de Hollandse school niet wezenlijk verschilt van de andere scholen maar dat door het klimaat en de natuur kunstschilderen hier moeilijker is. Zo zou dit klimaat minder in staat zijn de geest op te wekken en het schilderen naar naakten moeilijker zijn, daarbij zou de tegenstelling van schaduw en licht verdoven en omdat grootse natuurtonelen ontbreken blijft de schilder al snel werkeloos zitten.²⁹ De Burtin oordeelt niet maar verklaart en zegt net als Van Manen, dat het Hollandse publiek eenvoudig en streng van aard is en wars van uiterlijk vertoon, steeds bezig met hun handel of andere zaken. Het volk zoekt zijn vertier daarom binnenshuis of in landelijke genoegens. Dat de schilders daar op inspelen vindt hij logisch. Ze worden er immers goed voor betaald. Kikkert vindt dit juist gemakzucht van de schilders en getuigen van een gebrek aan smaak omdat zij zich aanpassen aan de wensen van hun publiek. *"In de bewustheid dat men nu eenmaal de plooi gezet had, om aan een uitvoerig Van Mierisje, een grappig J. Steentje, een osje van Potter, den voorrang te geven boven een kloek geordonneerd historisch ontwerp."* De Nederlandse schilder kan op die manier gemakkelijk zijn geld verdienen, en hij toont geen belangstelling voor de theoretische grondslagen der schilderkunst.³⁰ Van der Willigen en Van Manen delen deze kritiek. Van der Willigen dicht

de Hollandse kunstenaars ook een slechte smaak toe, maar ziet de oorzaak daarvan in het gebrek aan goede voorbeelden zoals de kunstenaars die wel hebben in Italië. Ze beschikken niet over dat poëtische landschap en over antieke beelden.³¹ Van Manen voegt daaraan toe dat de theoretische kennis van schilders gebrekkig was, maar als verzachtende omstandigheid meent hij dat dit komt door een gebrek aan goede literatuur en een goede opleiding.

De mogelijkheden om tot een oplossing van het gebrek aan historieschilderkunst te komen, worden in de beantwoording van het tweede deel van de vraag beantwoord. P. Kikkert voert een pleidooi gericht op invoering van de internationale historieschilderkunst. Van der Willigen en Van Manen neigen ook in deze richting maar De Burtin wijst het helemaal af. Hij ziet meer in de ontwikkeling van de lagere genres. Hoewel De Burtin de Hollandse kunstenaars van zijn tijd wel verwijt alleen hun illustere voorgangers na te volgen en niet de natuur. De Burtin wil eigenlijk dan ook geen antwoord geven op het tweede deel van de vraag:

“Daar echter Teylers geleerd genootschap door het laatste gedeelte van deszelfs programma de loffelijke zucht schijnt aan den dag te leggen, om ook het historische vak in zijn vaderland te doen opnemen... maak ik het mij tot enen pligt ook dat gedeelte der vrage te beantwoorden.”³²

Een historieschilder moet volgens Van Manen twee zaken uitmuntend beheersen: ten eerste moet hij het werktuiglijke (het ambacht) van de kunst zeer goed beheersen. Ten tweede moet hij een uitgestrekte kennis hebben van alle verheven wetenschappen. Het volgen van grote voorbeelden om dit te bereiken is een manier maar de schilder moet oppassen dat hij niet de stijl van iemand anders overneemt. Daarom is de vroegere noodzakelijkheid van een reis naar Rome vervallen.

Als de kunstenaars naar Italië gaan waar zij het beste werktuiglijke kunnen leren moet dit onder begeleiding van een bekwaam leermeester zodat zij zich niet de verkeerde dingen eigen maken.

Van Manen geeft hiermee aan wat de schilder moet leren en waar (bij voorkeur in eigen land). Blijft nog over hoe zij dit moeten leren.

Van Manen stelt voor om voor goed tekenonderwijs te zorgen. Alleen zij die uitblinken kunnen een vervolgopleiding aan een van (reeds bestaande) tekenacademies volgen. In deze tweede fase dient ook les gegeven te worden in alles wat voor de historieschilder aan kennis nodig is. Van Manen meent dat dit het beste in de eigen taal kan geschieden omdat daardoor de stof veel beter bij de leerling beklijft. De grote wetenschappers in het oude Griekenland kregen hun leerstof ook in de eigen taal.

Pas als de schilder bekwaam is kan hij dan zijn grote voorgangers in Italië bekijken. De koning moet zijn medewerking verlenen en dit is zeer belangrijk omdat op deze

wijze door zijn bescherming en aanmoediging de kunst tot bloei zal komen. De smaak en het oordeel van de natie kunnen door de steun van de vorst wellicht gunstig beïnvloed worden want zo schrijft Van Manen: *“Ik verbeeld mij sommigen te hooren zeggen: de schilderkunst is wel eene voortreffelyke en begeerlyke kunst, doch, in tyden van tegenspoed en vermagering eene broodeloze kostwinning.”*³³

Hij vervolgt met te zeggen dat in de gouden eeuw toen de handel floreerde de kunst in dat kielzog werd meegetrokken maar dat naar de mening van het grote publiek dat nu niet meer lukt.

Van Manen is een andere mening toegedaan. Hij ziet juist in het stimuleren van de tekenkunst en daarmee van de schilder- en historiekunst een goede stimulans uitgaan. Want, zo betoogt hij, de kunst moet nu meer dan ooit bevorderd worden. De koophandel kan juist door het produceren van kunst weer gaan bloeien. De oude meesters zijn zeer veel geld waard, wanneer deze tak weer tot leven wordt gebracht en wij onze kunst verkopen dan kunnen wij weer verdienen. Daarnaast zal de heilzame werking van de kunst het volk oppeppen en daarmee het land doen bloeien. Met dit verlichte koopmansideaal sluit hij zijn betoog af onder het motto: “Kunst wordt door arbeid verkregen”.

In het licht van de historieschilderkunst hebben alle vier de deelnemers het over een reis naar Rome. Kikkert, de prijswinnaar, is niet zo optimistisch over een reis naar Rome zoals dat al eeuwen is gegaan, omdat in het ene geval de smaak van de schilder al gevormd is en hij bij terugkeer naar zijn vaderland weer terug zal vallen in die smaak. In het andere geval, waar zijn smaak wel elders is gevormd, zal hij in dat land eer, roem en brood vinden en het eigen land kan dan vergeefs op zijn terugkeer wachten.³⁴ Het moet dus geheel anders, meent Kikkert, en zijn oplossing is het stichten van een Algemeene Theoretische Leerschool voor jonge historieschilders. De beste leerlingen moeten dan in aanmerking komen voor een kwekelingschap in Rome en Parijs. Hij ziet de reis naar Parijs als opvolger van de Romereis, omdat hier inmiddels een openstapeling van oude en nieuwe kunstschaten heeft plaats gevonden. Een mogelijke reis voor landschapsschilders komt niet ter sprake, omdat hij alleen de historieschilderkunst voor bevordering in aanmerking wilde laten komen. De tweede prijswinnaar Van der Willigen heeft een meer genuanceerde mening. Het historiestuk moet zeker deel uitmaken van de roem der Hollandse school maar de andere genres mogen daar niet onder lijden. Dus het reizen kan nuttig zijn voor bijna alle genres, in het bijzonder voor landschapsschilders en historieschilders, de anderen hebben genoeg motieven in het eigen land. Zijn voorstel is een schildersacademie op te richten waarvan de beste historieschilders zes jaar lang en de beste landschapsschilders vier jaar lang op kosten van de academie kunnen reizen. De kunstenaars moeten echter oppassen zich niet te veel te vervreemden van wat hun eigen is. Zij hebben namelijk de tijd van eeuwen tegen zich en zullen alleen door ook te blijven excelleren in de eigen vakken, kunnen concurreren met de buitenlandse scholen.

De landschapschilders moeten reizen om de verschillen in de natuur te ontdekken. Zo kunnen zij schilderachtige en dichterlijke denkbeelden opdoen die zij thuis kunnen uitwerken.³⁵ Van der Willigen is hiermee een pleitbezorger van de historiserende landschapschilder en stermt in met de buitenlandse kritiek dat de Nederlander tot dan toe alleen slaafs de natuur heeft gevolgd. Hij erkent wel dat Van de Velde en Potter uitmuntende schilders zijn, maar wanneer zij naar Italië waren gereisd zouden zij nog meer graden van verdienste gekend hebben. Evenals Kikkert vindt ook Van der Willigen naast Italië Parijs een belangrijk reisdoel. In het Musée Napoleon kan zowel de historische- als landschapschilder de vele schilderstukken in zijn vak bestuderen. De historieschilder kan er tevens de meest beroemde beelden uit Rome bewonderen.

Van Manen, de derde inzender, meent net als Kikkert dat er niets boven het historiestuk gaat. Toch twijfelt ook hij aan de noodzaak naar Rome te gaan om "gronden en wetenschap voor zijne kunsten op te doen" omdat de schilder deze evengoed in eigen land kon eigen maken als daarvoor tenminste de juiste voorzieningen getroffen zouden worden. Wel dient de schilder eens, bij voorkeur nadat hij reeds een hoge graad van perfectie in zijn schilderkunst heeft bereikt, de fresco's van de groten gezien te hebben, niet om te kopiëren, maar om zich zo de grootste denkbeelden eigen te maken. Verder moet hij op reis niet teveel verzamelingen bezoeken want dat zou zijn jeugdige verbeelding al te veel verwarren.³⁶

De Burtin stelt voorop dat de Hollandse school de beste school is in alle genres behalve het historiestuk en vraagt zich af waarom dat betreurd moet worden.³⁷ Een reis naar Italië is alleen geschikt voor diegene die "de schoonste hoop verwekt". Zonder een bezoek aan Parijs zou deze Italiëreis niet compleet zijn.

In tegenstelling tot van der Willigen is De Burtin van mening dat de landschapsschilder thuis moet blijven omdat wat men ook van het Italiaanse landschap mag vinden, het twijfelachtig is of de

*"drooge en bergachtige grond en de brandende luchtstreek en de algemeen verschroeide eenzelvige toon van die landstreek op kunnen tegen de frissche vlakten en de zilveren hemel en de kleuren der prachtige begroeiing die het prachtige Holland oplevert. Het werk van italianisanten is fraai maar de Hollandse gezichten zijn betoverend."*³⁸

Van Manen geeft als patriot een genuanceerde mening. Hij is niet tegen het historiestuk maar om hem een groot voorstander te noemen dat is het andere uiterste. Hij ziet wel veel in de stimulatie van de kunsten. Hij is alleen geen voorstander van het overnemen van de grote stijl der Italianen. Sterker nog, in tegenspraak met 1^e prijswinnaar Kikkert raadt hij een reis naar Italië in een vroeg stadium zelfs helemaal af (Kikkert is wat ambivalent maar wil de jonge leerling wel laten reizen om vroeg oude meesters te kopiëren).

Daarmee is hij met zijn nationalistisch gedachtengoed een stap verder dan tijdgenoten. Hij wil dat de stijl van de Hollanders behouden blijft en wordt gestimuleerd. De algemene mening is op dat moment nog één van het stimuleren van een internationale stijl. Kikkert die daar voorstander van was werd op dat moment als prijswinnaar uitgeroepen.

Van de ideeën van prijswinnaar Kikkert is weinig terechtgekomen. De internationale stijl is in Nederland nooit van de grond gekomen. Van Manen kreeg, zij het pas na zijn dood in de jaren 20 van de 19^e eeuw, zijn gelijk. De door de koning gestimuleerde kunst was het Hollands historiestuk. Echter, de onderwerpkeuze bleef anders dan gebruikelijk. In plaats van bijbelse historie of mythologie werd gekozen voor glorieuze momenten uit de vaderlandse geschiedenis.³⁹

Noten

- ¹ Wanneer de prijsvraag werd uitgeschreven en wanneer uitgegeven is wat onduidelijk, L. van Tilborgh en G. Jansen (ed.) *Op zoek naar de gouden eeuw, Nederlandse schilderkunst 1800-1850*, Tent.cat. Frans Halsmuseum Haarlem 1986, Zwolle 1986 geeft 1807 en 1809 als data; *Reizen naar Rome: Italië als leerschool voor Nederlandse kunstenaars omstreeks 1800*, Tent. Cat. Haarlem, Teylers Museum 1984, geeft 1806 en 1809 en de *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's tweede genootschap zeventiende stuk*, Haarlem 1809, geeft 1809 en 1810 als jaartallen.
- ² aangehaald uit C. Bille, *De Tempel der kunst of het kabinet van den heer Braamcamp*, Amsterdam 1961, 2 delen, deel 1 p.141.
- ³ E.M.Engelberts, *Verdediging van de Eer der Hollandsche natie*, Amsterdam 1763; Zie ook E. Koolhaas 'Nationale versus goede smaak, bevordering van nationale kunst in Nederland' *Tijdschrift voor geschiedenis*, 95 (1982) noot 1 p.610.
- ⁴ R. Feith, *Verhandeling over het heldendicht*, Leiden 1781; p.4.
- ⁵ Ibidem Feith, pp. 5-6 noot In de tekst geeft hij aan dat dit een citaat is uit een brief van een vriend waarvan hij de woorden als de zijne beschouwt.
- ⁶ Ibidem, Feith, p.227.
- ⁷ R. van Eynden, 'Antwoord op de vraag van Teylers Tweede Genootschap voor den jaare MDCCLXXXII uitgeschreven over den nationaalen smaak der Hollandsche school in de teken-en schilderkunst', *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap*, vijfde stuk, Haarlem 1787.
- ⁸ J. Israel, *The Dutch Republic: its rise, greatness, and fall, 1477-1806*, Oxford 1995, p.1064.
- ⁹ *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek* (1798) II 2e stuk. pp. 212-222, 258-266, 324-328. De auteur was Engelberts. Zie ook Koolhaas op.cit. noot 3, p.613 noot.
- ¹⁰ Ibidem Engelberts, p. 217.
- ¹¹ Ibidem Engelberts, p. 215.
- ¹² Ibidem Engelberts, p. 216.

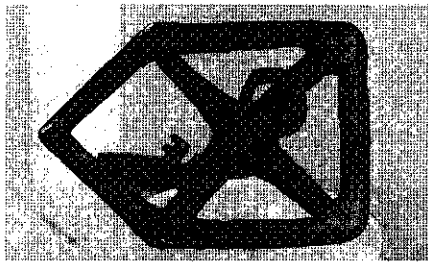
- 13 W.W. Mijnhardt, 'Veertig jaar cultuurbevordering: Teyler's Stichting 1778±1815' in: *Teyler 1778-1978: Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*, Haarlem 1978, pp. 58-102.
- 14 Op. cit. Van Eynden, (noot 7).
- 15 Op.cit. Van Eynden (noot 7), pp. 97-98, 161-176.
- 16 H. van Veen en F. Grijzenhout (ed.), *De Gouden eeuw in perspectief. Beeld van de Nederlandse zeventiende eeuwse schilderkunst in later tijd*, Nijmegen 1992, noot 15, p. 125; Op. Cit. Koolhaas noot 3, pp. 613-614.
- 17 Op.cit. Teylers (noot 13),p.46.53. De Burtin wordt hier alleen op pagina 46 genoemd als prijswinnaar van de vraag uit 1783, gepubliceerd in 1790(zie hoofdstuk 1). Bij de vraag uit 1806 staan alleen de drie prijswinnaars genoemd.
- 18 Van der Willigen in: *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's tweede genootschap zeventiende stuk*, Haarlem 1809, p.314.
- 19 Kikkert in: *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's tweede genootschap zeventiende stuk*, Haarlem 1809, p.62.
- 20 Op.cit. Van der Willigen (noot 18), pp.253-255.
- 21 Ibidem, van der Willigen, p.314.
- 22 Van Manen in: *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's tweede genootschap zeventiende stuk*, Haarlem 1809, p.362.
- 23 Ibidem, Van Manen, p.350.
- 24 Ibidem, Van Manen, p.364-365.
- 25 De Burtin in: *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's tweede genootschap zeventiende stuk*, Haarlem 1809, pp. 444-445.
- 26 Op.cit. Kikkert (noot 19), p.36.
- 27 Op.cit. Van der Willigen (noot 18), pp.250-51.
- 28 Op.cit. Kikkert (noot 19), p.37.
- 29 Op.cit. van der Willigen (noot 18), p.260.
- 30 Op.cit. Kikkert (noot 19), p.59.
- 31 Op.cit. van der Willigen (noot 18), p. 260.
- 32 Op.cit. De Burtin (noot 25), pp. 450, 451.
- 33 Op.cit. Van Manen, p.394
- 34 Op.cit. Kikkert (noot 19), pp. 136, 137.
- 35 Op.cit. van der Willigen (noot 18), p. 312 en 316.
- 36 Op.cit. Van Manen (noot 22), pp.390, 391.
- 37 Op.cit. De Burtin (noot 25) p.450
- 38 Op.cit. De Burtin (noot 25) p.455.
- 39 Tent.Cat. Het vaderlands Gevoel. *Vergeeten negentiende eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*, Rijksmuseum Amsterdam 1978.

Het 'heraldische' brandijzer van Rhenen

Anton C. Zeven

Inleiding

In het museum 'Het Rondeel Rhenen' ligt voor de bezoeker ter bezichtiging het stedelijke brandijzer. Tijdens de bezichting ervan borrelen herinneringen op aan spannende jeugdboeken, waarin geschreven werd over boeven en schavuiten die gebrandmerkt werden. In werkelijkheid was het brandmerken veelal beperkt tot recidivisten en verbannen. Oorspronkelijk werd het brandmerk op een duidelijk plaats van het lichaam, het gelaat, aangebracht. Hierdoor konden poortwachters gemakkelijk zien met wie zij te maken hadden en ongewenste gasten de toegang tot de stad ontzeggen. Hetzelfde geldt voor het platteland waar gebrandmerkten door het brandmerk onmiddellijk opvielen. Men kon hen of uit de buurschap verwijderen of extra op zijn hoede zijn. Om de veroorzaakte brandwond te vergroten, wreef de beul er buskruit in. Hierdoor werd de wond dieper en breder. Je moet er maar niet aan denken. Vanaf de 16de eeuw mocht het gelaat niet meer gebrandmerkt worden en werd het merk op de rug en op de onderarmen ingebrand. Het stedelijk brandijzer van Rhenen toont ons een deel van het stadswapen. Het is dus een heraldisch brandijzer. In dit brandijzer ligt de sleutel op het 'schild'. Dit zal beteke-

Afb. 1. Het brandijzer, daterend uit de 17de eeuw of eerder (Coll. Museum Het Rondeel Rhenen).

nen, dat het merk door de dikte van het ijzer alleen op een week deel van het lichaam aangebracht kon worden. Dus niet op het voorhoofd, maar wel op de wang.

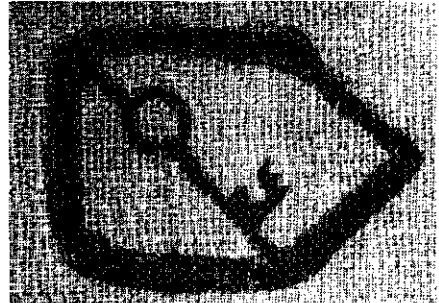
Klaarblijkelijk trekt het onderwerp 'heraldische' brandijzers weinig de aandacht. Ik heb geen artikel over dit onderwerp kunnen vinden¹. De oorzaak kan zijn dat de 'heraldische' brandijzers niet of weinig gemaakt of bewaard en daardoor beschreven zijn.

Stedelijk brandmerk van Wageningen

Nog in 1804 worden de mannelijke leden van een dievengroep², bestaande uit drie mannen en twee vrouwen, door de stad Wageningen veroordeeld om gezeseld, gebrandmerkt, gevangen gezet en verbannen te worden. Eén van hen is Jacob Meijer om 'door de handen van de Scherpregher aan de paal vastgebonden' te worden om 'zeer strengelijk gezeseld en met 't Stedelijk Wapen gebrandmerkt te worden, wijders voor den tijd van dertig agter een volgende Jaaren geconfineerd [opgesloten] in het Tugthuis van het Department Gelderland te Arnhem om met sijnen handen arbeid de kost te gewinnen, en na expiratie [van de tuchthuistraaf], voor altijd verbannen uit deze stad en Regtsgebied',

dat is dus het gebied van Stad en Schependom van Wageningen, te worden. Ook de andere mannen worden tot dergelijke straffen veroordeeld. De vrouwen krijgen als straf: twee jaar tuchthuis en twee jaar verbanning.

Helaas is het 'stedelijk brandijzer' van Wageningen verloren gegaan. Hoe zag het eruit? Misschien heraldisch met het Wageningse wiel met de bovenste spaak gekruist, of alleen een grote W?

Afb. 2. Een 'afdruk' in een doek (Coll. Museum Het Rondeel Rhenen).

Rhenens stedelijk brandmerk

Voor Rhenen is het stedelijk brandijzer bewaard gebleven. Zoals gezegd, het is te vinden in het Museum Het Rondeel Rhenen, en beschreven als 'IJzeren brandmerk van de stad Rhenen. Merkteken: een schuingeplaatste sleutel binnen een schild. Datering 17e eeuw of ouder' (afb. 1). Naast het brandijzer ligt een doek waarop het merk is ingebrand (afb. 2).

Zoals bekend bestaat het wapen van Rhenen uit een burcht waarboven een horizontaal geplaatste sleutel. Kennelijk heeft men naast het schild alleen de sleutel in het brandijzer aangebracht³. Men mag aannemen dat het maken van een brandijzer met het gehele wapen een te ingewikkelde aangelegenheid was. Men vond een sleutel voldoende. Zoals gezegd trokken brandijzers en andere beulshulpmiddelen in musea vooral in onze jeugd onze aandacht. Nu kijk ik er nog steeds naar, maar dan wel met andere ogen. En als amateurheraldicus weer met andere ogen naar het 'heraldische' brandijzer van Rhenen. Zou dit brandijzer uniek in Nederland zijn?

Bronnen

1 Borne, J.C.C.F.M. van den, *Bibliografie van de Nederlandse heraldiek*. 's-Gravenhage, geeft één item brandmerk, nl. item 832: A. Heppner. 1940. Ingebrande merken ('Brandmerken') en hun waarde voor de kennis van schilderijen, in: *Oud-Holland* 57: 172-180. Het artikel behandelde ingebrande merken in schilderijlijsten. Betekent dit dat er geen artikel over een in Nederland voorkomend 'heraldisch' brandijzer is geschreven?

2 Zeven, A.C., *Geseling, brandmerking, tuchthuis en verbanning in 1804*. Aangeboden aan 'Oud-Wageningen'.

3 Iterson, W. van, *De stad Rhenen*. Assen, 1960.; Deijns, H.P., *Het wapen en de vlag van Rhenen*, in: *Oud-Rhenen* 1993, nr. 2, pag. 144-160; de Jong, A.J., en C.L. van Otterloo, *Genealogie en heraldiek te Rhenen*. Rhenen, 1996.

Jaarverslag 2001

Werkgroep Archeologie Rhenen

Ton van Drunen

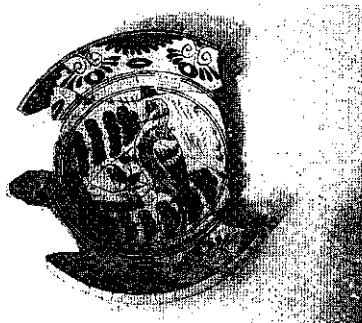
Binnen

Het oude veerhuis

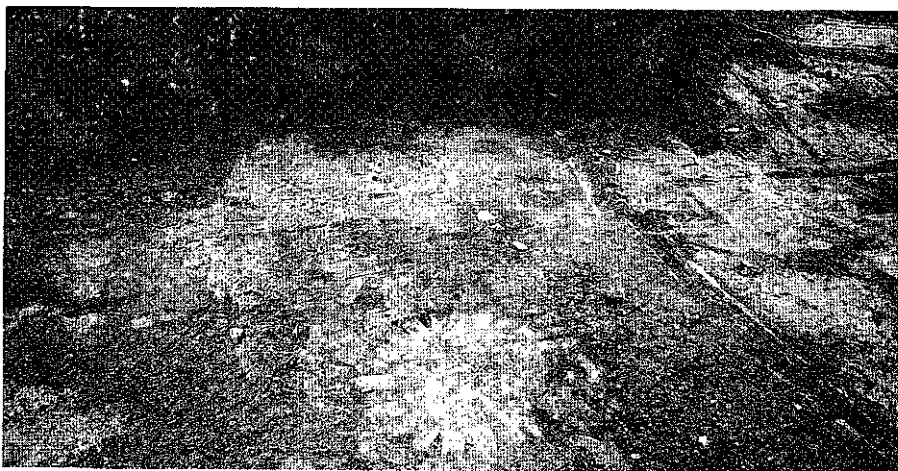
In het afgelopen jaar werd vrijwel wekelijks stug doorgewerkt aan de restauratie van keramiekvondsten uit de opgraving 1983/1986 van het oude veerhuis. De mede-werkers moesten aan het einde van 2001 helaas toegeven dat verder zoeken in de honderden scherven zo langzamerhand geen zin meer heeft. Men plakte wat paste.

In 2002 zullen de meest toonbare resultaten zo nauwkeurig mogelijk gedetermineerd worden, waarna foto's en tekeningen een einde van de werkzaamheden gaan betekenen.

Als het huidige gemeentemuseum verhuist, zal met de conservator overleg gepleegd worden over een blijvende opstelling van het fraaiste materiaal uit bovengenoemde opgraving in het nieuwe onderkomen.

Een deels gerestaureerd majolicabord uit het oude veerhuis. (foto Mieke Muijzert)

Mogelijke bodem van een waterput aan de Stokweg. (foto Ton van Drunen)

Buiten

Tabaksschuur Stokweg

Enkele leden van de werkgroep hielden nauwlettend in de gaten op welk moment de tabaksschuur afgebroken zou worden. Eind januari startte men met het aanleggen van de bouwput, uiteraard met behulp van de nodige machines.

Deze put werd uitgegraven tot op een diepte van circa 1,60 meter. Op genoemde diepte bevond zich een aantal in een fraai patroon geschikte bakstenen, mogelijk de bodem van een voormalige waterput. De ongunstige weersomstandigheden, het vroege donker en het ontbreken van een flitsapparaat resulteerden in enkele foto's van slechte kwaliteit.

Nieuwbouw aan de Schoutenboomgaardweg

In februari werd de bouwput voor het nieuwe huis van de familie Deys opengetrokken. Verschillende leden van de WAR hielden de werkzaamheden in de gaten. Geen wonder, de locatie ligt schuin onder het Cuneraheuveltje. Spectaculair waren de vondsten niet.

Industrieterrein Remmerden

Begin maart startte het archeologisch onderzoek aan de ongeveer 6 ha grote uitbreiding van industrieterrein Remmerden.

De opgraving geschiedde door het ADC, het Archeologisch Diensten Centrum, een verzelfstandigde afsplitsing van de ROB, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Voor de WAR was hier geen taak weggelegd, het ADC kon over voldoende beroepskrachten beschikken. De werkzaamheden werden tijdelijk stil-

Bodemsporen te over op industrieterrein Remmerden. (foto Ton van Drunen)

gelegd in verband met de MKZ-crisis. Veel publiciteit kreeg deze opgraving niet. In het meinummer 2001 van ons verenigingsorgaan Oud Rhenen verscheen een beschouwing van de hand van een van de leden van onze archeologische werkgroep over de vele vondsten die in het verleden op Remmerden plaatsvonden.

Ede

Meer bemoeienis dan met Remmerden hadden enige WAR-leden met een opgraving die eind maart in Ede begon. Op uitnodiging van de gemeentelijk archeoloog van Ede, de heer Matthijs van Nie, assisteerden onze amateurs Archeologisch Bureau Jacobs en Burnier. De vondst van een ijzertijdnederzetting werd in het septembernummer van Oud Rhenen beschreven. Jammer genoeg is het eindverslag van genoemde opgraving (nog) niet verschenen.

Het couperen van een bodemspoor in Ede. (foto Ton van Drunen)

Het nieuwe gemeentehuis

Jammer genoeg werd geen bericht omtrent het begin van de werkzaamheden ontvangen. Desondanks is door enkele WAR-leden de stort van de aanleg bouwput nagelopen, helaas zonder succes.

Grafheuvels

Een rondgang in augustus langs de grafheuvels op de Plantage Willem III en de Remmerdense Hei leverde op dat de meeste toch alweer wat bramenopslag en beginnende boompjes torsten. Met de hulp van een aantal jongeren van een jeugdbond voor natuurstudie uit Veenendaal werd een toch wat rijkelijk van overtollig groen voorzien archeologisch monument opgeschoond.

Het ABC

In de mooiste maand van het jaar brachten leden van de WAR een bezoek aan het onderkomen van de assistent van de provinciaal archeoloog, de heer Ton van Rooijen. Een rondleiding door het ABC, het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, aan de Zwaansteeg in Utrecht, werd gevolgd door een geanimeerde discussie over het wel en wee van de amateur-archeologie van de provincie in het algemeen en de situatie in de gemeente Rhenen in het bijzonder.

Na afloop kon de werkgroep terugzien op een warme maar nuttige dag in onze provinciale hoofdstad.

Parkeerplaats Bergpoort

Toen in de afgelopen zomer een parkeerplaats aan de voet van de voormalige Bergpoort werd aangelegd, namen ook hier weer enkele leden van de werkgroep notitie van wat de graafmachine tevoorschijn bracht.

Aardfort Grebbeberg

Dankzij de tussenkomst van de assistent van de provinciaal archeoloog speelde de WAR een rol bij het onderzoek aan de ringwalburcht op de Heimenberg, de oude naam voor Grebbeberg. In september en oktober vond een kleine opgraving plaats bij de noordwestelijke en de meest oostelijke ingang van dit belangwekkende archeologische monument.

De vondst van een stenen "offermer" in een van de grachten bracht de vermoedelijke aanleg van dit prehistorische bouwwerk op ruim 2000 jaar voor Christus. Mocht deze voorlopige datering stand houden dan wordt de leeftijd

Aardfort Heimenberg op de schop. (foto Hugo Monnée)

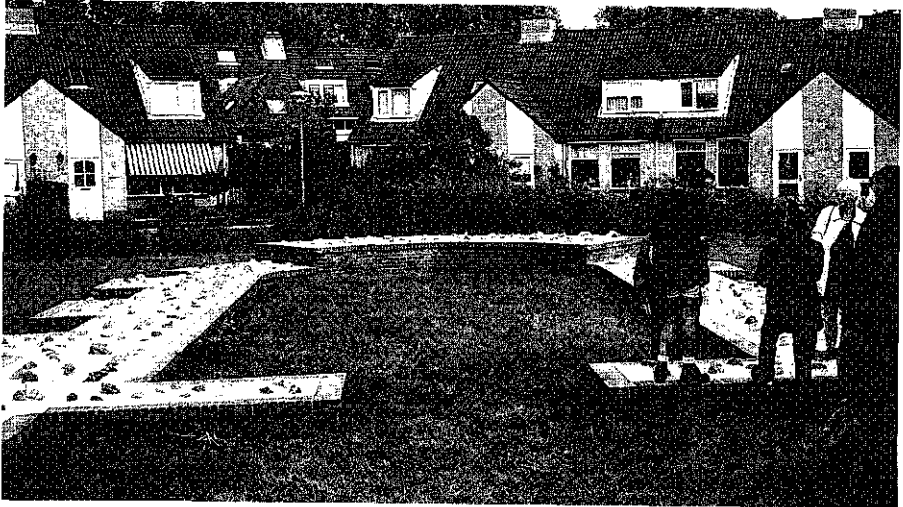
van Rhenens grootste oudheidkundige monument met zo'n 3.000 jaar verlengd. Immers, de meest gangbare opvatting was dat het aardfort uit de vroege middeleeuwen stamde en dan wel op zijn laatst uit ongeveer 1000 jaar na Christus, de periode van gravin Adela en graaf Balderik, twee Gelderse heersers die ook in de meest zuid-oostelijke punt van de huidige provincie Utrecht bezittingen hadden. Meer over deze opgraving is te vinden in het meinummer van 2002 in Oud Rhenen.

Contactdag Utrechtse amateurarcheologen

Op 20 oktober vond de jaarlijkse contactdag voor de amateur-archeologen in de provincie Utrecht plaats in de stad IJsselstein. Als gewoonlijk was het een zeer geslaagde bijeenkomst, tijdens welke de inbreng van de verschillende werkgroepen en verenigingen weer eens duidelijk aan het licht bracht, hoeveel tijd en energie er binnen de provinciegrenzen door amateurs en professionals in archeologisch onderzoek wordt gestoken. De provinciaal archeoloog, mevrouw Karen van der

Graaf, bracht het laatste nieuws omtrent invoering in 2002 van de Conventie van Malta als wet.

De IJsselsteinse thuisclub had een boeiend middagprogramma. De gasten werden

Voormalige kapel Eiteren te IJsselstein. (foto Hugo Monnée)

langs de zichtbaar gemaakte resten van de kapel van Eiteren gevoerd, terwijl zij in de kasteeltoren van de oude stad verrast werden door een zo te zien al honderden jaren geleden overleden inwoner.

De Betuwelijn

De archeologische bemoeienis met de Betuwelijn liep in dit jaar naar zijn einde. Excursies naar de verschillende opgravingen, zoals die met enige regelmaat in de afgelopen jaren plaatsvonden, behoren van nu af voor de WAR tot het verleden. Echter, in de maand december werd een mobiele expositie langs verschillende opgravingslocaties gestuurd.

De werkgroep bezocht de tentoonstelling in Kesteren.